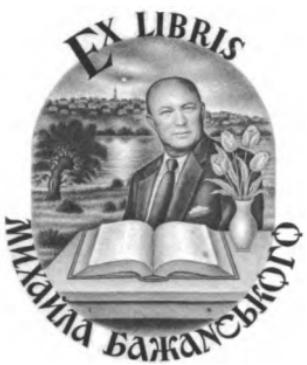

WIDENER

HN Z83 S

o 5067.5.12

A gift to the
Ukrainian collections from
MICHAEL BAZANSKY
Harvard College Library

Брвн

ТВОРИ ВАСИЛЯ ЧАЙЧЕНКА.

Том I.

ОПОВІДАННЯ.

[З портретом автора].

Виданнє Василя Лукича.

Коштом товариства імені Шевченка.

Цена 80 кр.

ЛЬВІВ 1892.

З друкарнї Товариства імені Шевченка.

ВИДАНЯ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА:

РУСЬКИЙ
ПРАВОТАР
ДОМОВИЙ

Том I. Закон цівільний враз з дотичними
доповненнями і більше як 200 різноманітними
вzірцями та прикладами. — Львів 1885
р. Стор. 432+XVI. в 8⁰. Ціна 3 злр. 30
кр. Для передплатників „Діла“, „Батьків-
щини“, „Буковини“ і членів тов. „Про-
світа“ — тільки 2 злр. 50 кр.

ВАТРА

літературний збірник. — Стрий 1887 р.
Стор. 215 в 8⁰. Ціна знижена **тілько 1 зл.**

УГОРСЬКА
РУСЬ

еї розвій і теперішній стан. — Львів 1889
р. Стор. 30 в 8⁰. Ціна 15 кр.

КВІТКА

ілюстрований літературний збірник. —
Львів 1890 р. Стор. 128 в 8⁰. Ціна 30 кр.

РІДНИЙ ЗІЛЬНИК

ілюстрований літературний збірник. —
Львів 1891 р. Стор. 137 в 8⁰. Ціна 30 кр.

 Всі ті видання можна набути у Володимира Левіцького, оборонця в справах карних, в Станіславові (ул. Липова 78).

Проспекти на „Правотар“ висилає ся
на жадане.

ТВОРЫ ВАСИЛЯ ЧАЙЧЕНКА.

ТОМ I.

CHAICHENKIA

"OPOVIDANNIA,

ТВОРИ ВАСИЛЯ ЧАЙЧЕНКА.

ТОМ I.

ОПОВІДАННЯ.

[З портретом автора.]

ВИДАННЯ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА.

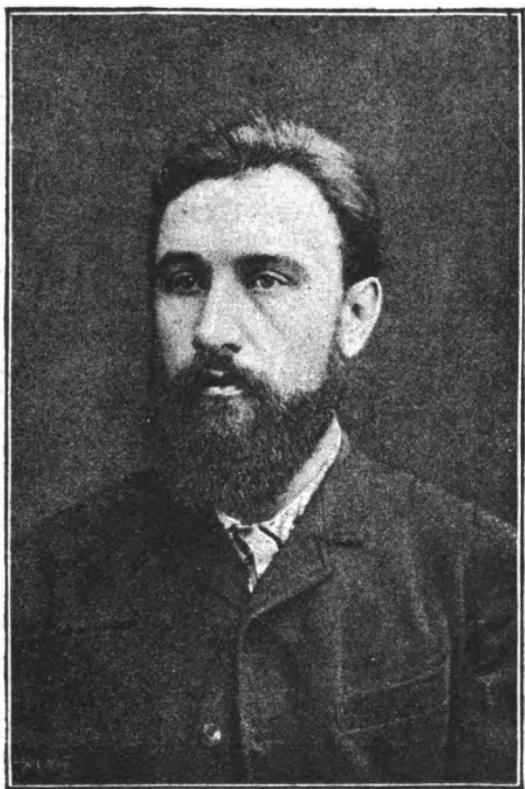
КОШТОМ ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

У ЛЬВОВІ, 1892.

З друкарні Товариства імені Шевченка,
під зарядом К. Бедарського.

Slav 5067.5.12

ВАСИЛЬ ЧАЙЧЕНКО

З м і с т.

	Стор.
1. Екзамен	1
2. Без хліба	9
3. Сестриця Галя	23
4. Сама, зовсім сама!	32
5. З загадок про дитячі літа:	
I. Дядько Тимоха	49
II. Ксения	57
6. Хата	73
7. Непокірний	92
8. Нелюб	105
9. Зустріч	117
10. Каторжна	126
11. Утікачка	138
12. Байда	155
13. Оповідання про Павла Хлібороба	164
14. Дрібнички:	
I. Чудова дівчина	177
II. У церкві	179
III. Верби	180
IV. Квітка	181
V. Вітер	182
VI. Ліс	182
15. Діти:	
I. Олеся	185
II. Грицько	191
III. Украла	196
IV. Кавуни	200

Екзамен.

Сьогодні великий день для Т-ської школи: у цей день має відбути ся екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то у школі ще з учора усе готується. І молодий, що тільки перший рік вчителює, учитель, і сторож Кирило Криворукий працюють ся з усієї сили. Ще вчора маненька хатка, що волость віддала у своєму будинкови на школу, хатка завбільшки у сорок квадратових аршин, почала чепурити ся. Усі ями у земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною, і кожному школярови суверо наказував, щоб вони, хлопці, яко мога обережніш приторкали ся своїми ногами до примазаних місцін:

— А то сяде та й товче чобітъми! Де-б оберегати ся, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приде пан, то він вам дастъ!

Тим часом учитель власноручно поравсь коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закотивши рукава вище ліктів, широко примазував рудою й білою глиною, зовсім не звертаючи уваги на те, що така праця ані трохи не відповідала його вчительським обовязкам. Але щож було робити, коли він ніяк не здолав домогти ся, щоб громадський отаман дав йому мазильниць! Клясові парті, що стільки разів цієї зими погрожали розсипати ся під вагою од школярів і навіть розсипали ся не один раз, ці парті позбивано тепер гвіздками й клинцями і вони набрали якоєсь самовпевненої постать, що, однаке не перешкожало сторожови Кирилови теж в певностю звертати вчителеву увагу на те, що коли вони, школярі, не побережуть ся, то „от-та гемонська задня партія-би не обернулась, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки.“ Вчительський стілець, що якось випадком мабуть потрапив до школи, теж вимагав поладнання, і вчитель довго працювавсь,

силкуючись, щоб замісць трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути у кожного стільця. Oprіч того у батюшці і в волості узято ще два стільці для самого батюшки і для „члена“.

Сьогодні й школярі поприходили, одягши мов по празникому: затого на всіх були новійші свитки, а то й чумарки, босих теж не було.

Сторож в останнє витирав три вікна шкільної хати. Батюшка і вчитель балакали проміж себе і боялись за того або іншого школяра, который міг не здати екзамену.

Школярі теж з запalom розмовляли.

— Чого-ж він приїде, той пан? — допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив у школу, у свого старшого товариша.

— А от питатиметь ся, чи навчили ся ми...

— А що він який? страшний?

— Та хіба-ж я знаю — я й сам його ще не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу, — озивається школяр до вчителя, — а що він страшний?

— Хто?

— Та той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в „тому панови“ нічого нема.

— А він не битиме? — не покидає свого школяра.

— Та ні! Хто-ж тут сьміє бити ся! — дуже зважлив впевняє другий.

— Е, не сьміє! А як спитається ся, а ти й не знатимеш то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці де сидять що найстарші, чути, як вони бубонять собі під ніс, повторюючи вчене. Кожен працює, кожному хочеться мати „свідецтво“.

Один маненький хлопчик заліз у куток і налякані очицями поглядає навколо: він засталегідь злякався „паном“.

— Я втечу як він приїде! — шепоче він на вухо свemu товаришови.

Зненацька розітнувсь скрик. То якийсь, занадто сильний хлопець, не лякаючись ані трохи маючого прибутку „пана“, гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої, — промовив батюшка; нехай сідають — скоро мабуть приде.

Вчитель глянув на батющин годинник (шкільного або свого — дастъ Біг!) і звелів дежурному покликати тих школярів, що були на дворі.

Гуртом сипнули школярі до кляси і, стівпившись коло дверей, почали скидати світки і складати їх у купу на дошці у школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тута-ж, і пообливав одежду. Сьміх і галас. З'явивсь сторож і бубонячи собі під ніс щось про „безрахубних пустунів“, дозвів знову усе до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка по-діливши школярів, почали дещо повторювати з їми, перебиваючи один одному. Але діло не ладнало ся: і вчителі і школярі були стурбовані. Якось минула година. Чого-ж він не іде? Вчитель знов випустив школярів з школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на „свідецтво“, знов до книжок. Батющі надокучило ждати і він пішов до дому, по-прохавши зараз-же прислати по його, як приде член. Тільки член усе не іхав. Старші ще щирійше вчать, не вважаючи на всі впевнення учителя, що ім тепер краще буде пробігати ся.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дожидати, ще більш тепер лякає школярів. І потомили ся всі, і пана страшно — так-би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька почув ся дзвоник.

— Їде, іде!.. — розітнувсь шепті проміж школярів.

У той-же самий час сторож Кирило з'явивсь у дверях:

— Їде, уже коло Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались, силкуючись сидіти згідно з найновішими показаннями педагогічної науки. Тільки маленький школярік, що хотів утікати од пана, ще більш заліз у куточек і увесь зігнувсь, неначе якось хотів сковати ся. У багатьох перехопило дух. Вони напів-злякано, напів-дивуючись прислухали ся до дзвоника, що все голоснійш та голоснійш ростирав ся і нарешті, в останнє гучно дзенякнувши, замовк коло самої школи. Приїхав! Усі голови повернули ся до дверей. Обличчя у багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: „Господи, поможи!...“ Далі почувсь Кирилові голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не одмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Членъ училищного совѣта — Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. „І в писарстві, і в крамарстві“ йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю у повітовому місті і потроху посугаючись у гору, зробивсь з писаря значною особою у місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер діректор цовітового банку, котрий через його-ж шахрайства незабаром має впасті, і укуші з тим він член земської управи і шкільної ради, — тим-то й їздив він по сільських школах на екзамени, яко голова екзамінаційної комісії.“ Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера ѣ і всякі інші хитрощі росийського правопису ніколи не давали ся до зрозуміння панови членови, то він звичайно на екзаменах з росийської мови мав за краще мовчати. На екзаменах-же в Закону Божого і з щотниці почував ся він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Щотницю у границях цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а діректорство у банкови дало йому змогу перемогти й „дроби“ і пан член особливо на неї і налягав на екзаменах. Він завсігди возив з собою свій завдачник, де були папірцями й олівцем позначені завдачі, які він звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що силкуючись удавати з себе пана, він безжалісно нівечив і вкраїнську і росийську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і пороскладав їх на столі. Коло їх ліг потріпаний завдачник Евтушевського з позакладаними у його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кешені. Діти з страхом поглядали на всі ці приготування. Чулися іноді вирази:

— „А і в його завдачник є! — А перо яке — як срібло чищить. Бач!“

— А дайте списокъ учениковъ, — голосно прогомонїв член.

Список дали і він уткнув у його носа. Настала незворушина тиша, чути було, як муха, летючи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешептувались: — вони ждали, що то буде...

— Гайденко Іван! — голосно вигукнув пан член.

Викликаний хлопець схопився і почав пролазити проміждо тісно поставленими ослонами. Ноги в його якосъ не слухали ся, чепляли ся за ніжки од ослонів; видко було, що хлопець лякається. Нарешті, вилізши, він несъмільво підійшов до столу і вклонив ся.

— Ну, по Закону! — муркнув член. — Читай молитву Господню.

Хлопець третячим голосом почав:

„Отче наш, Ижи еси...“

— Троицъ! — знов звелів член.

Хлопець і ту прочитав.

— А шо это такое Тройця? — запитав ся він.

Хлопець силкується ся щось сказати, але не може.

— Ну, ну! — підганя батюшка. — Я-жъ вамъ это объяснялъ, какъ-же ты не знаешь?

— Тройця..., почина хлопець і стає. — Тройця... це Бог Отецъ, і Син, і Дух Святый...

— А шо-жъ то, три Бога? — допитується член.

— Ні, один.

— Ну, какъ-же то одынъ — роскажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, шо-жъ ты молчишь? — знов підганя батюшка: ты-жъ знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він третячою рукою тримає коло, видко як замружили і змокріли очі, затіпали ся губи. Йому стало страшно.

— Это значитъ .. обыкновенно, це всъ одно, що отъ свѣтъ од сонця исходить і шо того... тес..., — об'яснить йому батюшка, — докінчив член, що хотів був навести відоме порівнання з священою історії Рудакова, але не зміг і заплутился.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священої исторії... — промовив учитель.

— Расскажешь про Ноя и его сыновей? — спитав піп.

Розкажу, — одмовив трохи заспокоївшись хлопець і почав росказувати.

— А що, — зиенацька перехоплює його оповідь член, — хорошо сдѣлавъ Хамъ съ отцемъ?

— Ні...

— Обыкновенно, онъ отця не уважалъ, посмѣялся съ него... За то ему и наказаніе. А ты уважаешь отця? слухаешься ся? — зиенацька грізно запитується ся член.

— Слухаюсь... — одмовляє переляканий його погрожаючим голосом хлопець.

— То-то... Всегда довжно слушать ся, потому отець обыкновенно єсть родитель! — промовля член, обертаючись уже до всіх школярів, котрі з боязном дивились на все, що робило ся у їх перед очима.

— Теперь по арихметикѣ! Отъ я вже сам єго спрошу, — промовив член.

Тут уже було йому широке поле для діяльності, і він розгорнувши свого завдачника і підшукавши по прикметах завдачу, почав нею мучити хлопця. На щастя хлопець знав.

— Теперь по русскому!

— Читай! — промовив учитель, показуючи хлопцеви у книжку.

„Мартышка въ старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала...“

— Расскажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане.

— Хорошо! Будеть! — промовив член і, нахиливши ся над списком, хотів писати „балли“.

— Можетъ быть писать еще? — спитаєсь учитель.

— Мм..., муркнув член, погадавши мабуть про недосяжні правила правопису. — Нехай пише!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій дошці. Потім почало ся виправляння помилок. Член якось підеунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще штук з пять, але член сказав, що усе останнє так, і хлопця пустили.

Саме таким побитом уяли ся і до другого школяра, як дійшли до щотниці, бідолашний нікак не міг розріз-

шити завданчу, не вважаючи ані на правні питанні вчительєві, ані на підганяння членові. Нарешті член не здергавсь.

— Шо это? — зненацька скрикнув він: — Арихметыки не знаютъ, считать не умѣютъ! Вы учитель, вы нічого не дѣлалы! Я у училищный совѣтъ на васъ подамъ рапортъ!

Бідолашний вчитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда. Зненацька розітнулося хлипання, спершу тихше, а далі все голоснійше й голоснійше, і перейшло нарешті у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще заzdalегідь хотів втікати од „пана“.

— У! Я не хочу тут!... Я не хочу! Я до дому піду!
— ридаючи казав він.

Почувши це, член зненацька зупинив ся. Вчитель побіг до хлопця. Ale він не звертав уваги на умовляння і не покидав ридати і рвати ся до дому. Довелось пустити його з школи.

Вачучи, що вже переборщів, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що держали на „съвідецтво“, війшов тихо, тим найбільше, що усі вони „арихметыку“ знали, і пан член не мав рації сердити ся.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

— А тѣхъ не будемъ екзаменовать? — спитавсь учитель, показуючи на школярів першого і другого року.

— Нѣть... Та вони умѣютъ читать?.. — казав втомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин.

— Хлопці, читать умѣете? — обернувшись він до школярів.

— Умѣмо... — несъміливо одмовили деякі.

— А считать? Ну, дважды семъ?

— Чотирнадцять! — гукнули всі одразу.

— А 25 безъ 7?

— Вісімнадцять.

— Ну... — промовив член, вагаючись.

— Можетъ закусити-б... — обізвавсь батюшка.

— Обыкновенно... не мішало-б... Ну, хлопці, — знов обернувшись він до школярів, котрі чогось повставали, — знать вы теперь получите свидѣтельство — который экзаменъ сдалы, а которые нѣть, то обыкновенно, учитесь, потому что наука... то есть... потому что безъ еи человѣкъ темный... А арихметыку, особльво арихметыку щобъ зналы. Потому, обы-

кніовенно, арихметыка, — то велика наука!.. — і ствержуючи великість „арихметыки“, яко науки, пан член підняв у гору проти лоба пальця і погрожаючи штрикнув їм у повітря.

Далі течія членового красномовства висхла і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель теж стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от що... тебе... — почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені, і як саме той закінчив його: — школа у вась харошая, и я такъ доложу у совѣтъ. И арихметыку знаютъ, — одынъ не знаєть — ну та то вже ничево... — І член так саме, як і інспектор, подав руку вчителеви і батющї. Ті, звичайно, вклонились.

— Такъ ихъ роспустить? — спітавсь учитель.

— Еге, да...

— Ну, хлопцї, читайте молитву, — промовив учитель. Хлощї, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, теперъ того... домой идить, — почав член. — А мы до васбатюшка. Обыкновенно треба закусить. Може-бъ того... й водочка...

А все пепремінно... Як-же... пожалуйте...

— Такъ, такъ. Отъ мы тамъ и протоколь экзаменськой подпишемъ...

Б е з х л і б а.

I.

Край села стояла хата поганенька, а в їй жив селянин з жінкою і дитиною — хлопчик був невеличкий, недавнечко народив ся. Вже третій рік був, як вони побрали ся, — з чужого села він її уязв, — а все ніяк не могли збити ся на хохляство. У їх тільки й було худоби, що теличка, — купили її торішню весну, та й та недавно здохла. А хоч-би й не здохла, то усе-ж годувати нічим було-б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого, пе те, що телиці. Поплакала Горпина за теличкою, так хіба з того поможеть ся?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже хто його знає, як і жити — ніхто й позичати не став, усякий каже:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого може діти голодні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хто й зна що віддав-би!

Раяла жінка Петрови до пана піти, наняти ся. Пішов на сусідній хутір — не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що у Петра одежа — лата на латі, подумав, що голтьїнака, пройдисьвіт якийсь, не скотів і балакати.

— Геть, каже, багато вас тут ходить таких; женіть його!

І вигнали. Зовсім не знав Петро, що й робити. Другі, у кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу найшли ся, а йому й того не можна.

Одного ранку усталла Горпина у досвіті. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печі порати ся, а Петра післала дров урубати. Порасть ся, а сама думає:

— Як-би цей тиждень хоч так-сяк перебути ся, а там може поміг-би Господь, то поїхала-б до батька у Сироватку, — може-б вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня; то сіла-б, поїхала, та й годі; а тепер, поки то впрохаєш кума, щоб дав коня поїхати!

Відчинили ся двері. Петро уніс дрова, до долу кидає.

— Та не грюкай бо так, дитину збудиш! — каже Горпина.

Розтопила молодиця у печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

— Петре, а Петре!

— Га?

— А що ми оце робитимем?

— Як?

— Борошина тільки на раз, та й то хлібини на дві.

Помовчав Петро, далі каже:

— Що-ж його зробиш? я вже й сам не знаю...

— Хіба ще піти попрохати?..

— Та до кого-ж іти, коли у всіх напозичали ся так, що ніхто вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Замовкли обос. Прокинулась дитина у колисці, молодиця узяла її на руки, почала забавляти. Дала їй груди, вона ухопила голодна, та й кинула: молока нема. Тільки ще дужче заплакала. Каже Горпина:

— Хоч-би вже сами, та оцієї дитини не було, а то тільки дивиш ся, як воно мучить ся: сама голодна й воно голодне що дня, бо молока нема й трішки.

Петрови самому дитячий плач мов ножем по серцю різав. Так хіба жалем пособиш?

— Знаєш що, Петре? Піди попрохай старосту — може він з гамазеїв дастъ?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем сердце крає.

Устав Петро, каже:

— А піду! Не здихати-ж з голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки.

Він зінав, що староста не може сам дати, а все-ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

— А може й дастъ? — думає: хто його знає?.. Треба попрохати доброе. Шкода, що на чвертку ратушним нема.

Прийшов Петро у ратушу, увійшов, перехрестив ся: „Здорові! з середою!“ — сказав і став біля порогу. Староста у кутку за столом сидів, а писар з шафи папери виймав, по столу розкладав. Більше нікого у ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. І збирається ся все Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: „А як скаже: ні, не дам?“ І як подумав про це, подума про те, що тоді в його дома і жінка, і дитина голодні сидітимуть, так і дух йому перехопить, і не вимовить він нічого, тільки стойть біля порогу, шапку драну у руках крутить. Бачить староста, що йому чогось треба, а нічого не каже він, — став сам питати ся:

— А чого тобі, Петре!

Підійшов Петро близче, вклонив ся.

— До вашої милости, — каже.

— Ну?

Не положіть гніву, прийшов оце до вас... От уже третій день зато-го зовсім не ївши сидимо... Сьогодні й крихти у роті не було і борошна нема...

— Ну, то що?

— Не положіть гніву!.. Я вже всюди прохав, так хто-ж його позичить, як у самого може нема?.. Так я оце... Чи не дозволили-б з гамазей хоч мішечок дати?..

Глянув на його староста, засміяв ся.

— Ге, хлопче! Цього ми не можемо по своїй волі зробити, на це дозвіл од начальства треба.

— Од управи земської, розумієш? — каже писар.

— Та воно так, — каже Петро. Та чи не можна-б як небудь там, хоч трошки.

— Та й чудний-же ти який, чоловіче; ти-ж чуєш, що ні, ніяк не можна!

Постояв Петро, помовчав, далі каже:

— Та може воно так, і без управи... Хоч не багато...

— Та тобі-ж кажуть, чи ні? Позакладало тобі? — виз्वіривсь писар.

А Петро все стойть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як-же його йти без нічого? Дома-ж

і картоплю вже затого всю пойли!.. Хіба ще раз поспитати ся?...

— Та я віддав-би скоро, ось тільки-б заробив, так і віддав-би...

Зовсім розсердився писар:

— Та кажуть-же тобі, що нї! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теші, а він усе — дай та дай! Ну, люде!..

Пішов з ратуші Петро.

II.

Забавила Горпина дитину, положила, — сама з останнього борошна спекла дві перепички, картоплі зварила та борщу. Порасть ся, а сама думає:

— Сьогодні так-сяк перебудемо ся, та й завтра... Як дадуть Петрови, то може й до батька не треба буде їхати. Нї, хоч і дадуть, а все-ж на сівбу не має, — їхати не минеться.

Повиймала молодиця перепички, хату вимела й сіла прясти. У самої прядива не було цього року — сіяти не було де, так чуже брала прясти од повісма. Усе за тиждень яких дві сороківки заробить, а то й копу.

— Копу заробиш за тиждень, а на карбованця з'їси, — думає Горпина, нитку викручуючи.

Коли чуб, ринули сінешні двері, думає молодиця:

— Мабуть Петро... Чи несе-ж хоч що небудь?..

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого не каже. Позирнула Горпина на його і одразу вгадала, що дурно він ходив.

— Петре, каже, нічого не дали?

— Кажуть, що без панів земських не можна... — понуро одказав Петро.

Мовчать обое. Петро похнюпивши голову, сидить сумний, сумний. А Горпина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро, — така вона змучена, зовсім змарніла. І жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв, каже:

— Годі, голубко моя, годі! не жури ся...

Підняла очі Горпина, а в очах словоzi.

— Ми-то перетерпimo, — каже, — а дитина як? Якovo їй терпіti?

І заплакала Горпина тихо, далi каже:

— Та вже-ж така, мабуть, наша доля. Як Бог поможе, то й перетерпimo.

То розважити жінку хотiв Петро, а тепер чує, як у самого на серцi все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіti треба, не вдергавсь вiн:

— Та доки-ж його терпіti? — аж скрикнув. Уже-ж i так, здається ся, дня не минає, щоб не терпіli!

— Та вже-ж, мабуть, так Бог дав! — знову каже Горпина.

Насупивсь Петро.

— Та хiба-ж ми вже такi грiшni, хiба-ж не має вже й грiшnїх од нас, що таке лихо ми терпимo?

Нічого не сказала Горпина, замовк i Петро похмурений. Мовчить, а думи снують ся в головi:

— Хiба-ж то правда? За вiщo-ж мусимо з голоду вмирati? Староста не дав, а як сам, то хiба не бере вiдтiля-ж? Торiк-же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай i дитина вмирає нехай!

І злiсть обняла Петра, така злiсть у його серцi заворушила ся одразу на старосту, що й не сказати:

— Вiн у достатку, — думає Петро, — та ще й краде, а я голодний, то що мiнi робити?

І хто-й-ана що зробив-би вiн старостi, так запалило ся. Схопив ся похмурий з мiсця, пiшов з хати. По двору блукає, а думка не кiда.

— Не вмирati-ж з голоду! Мое-ж добро, не чие там, бо й я-ж туди зсипав, а тепер, як мiнi їсти нiчого, так дати не можна! Ну, так я-ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас вiзьму!

І скiльки вiн не думав, то все одно в головi стойть: „вiзьму!”

— Не чуже-ж я вiзьму, а свое. Коли не дають сами, треба криткома брати. I так вiн потроху до тiєї думки звик, що зовсiм не лякавсь її. Спершу йому здавалось аж страшно, як вiн про це думав, а тепер нiчого, звик. I як звик і не

став її зовсім боятись, тоді наваживсь зробити так, як на-
думав.

— Шіду, дірку у гамазеї продовбаю і наточу! — ду-
має Петро.

Тільки ось що... Як про це Горпині сказати? Він знов
добре, що вона зроду того не схоче. Він знов, що хоч як
її вмовляй, а на це не підмовиш. А що-ж його більше робити? Він бачив лихо округи себе і не міг тому лихови запобігти. Він бачив, що й люде не хотіли йому поміч дати. Он старо-
ста краде, а йому так не дав! Усюди неправда. І тепер йому не здавало ся гріхом украсти. А все таки він боявся казати про це Горпині, бо почувавсь, що він не по правді робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робить ся не добре щось. Все похмурий та смутний ходить. Почне вона питати ся, нічого не каже, або „Ta так... Щось голова болить“. Іноді-ж гляне понуро так на неї та й одмовить: „A з чого-ж його веселому бути?“

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти лихови не знала чим, тільки журила ся ще більше.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли, зато вже зовсім нічого їсти було. До батька не довелось Горпині поїхати — коня ніхто не дав, а пішки хіба-ж легко сорок верстов до Сироватки пройти, та ще з дитиною. А покинути її не можна: і так ледві жива тією краплею молока, а як покинути, тоді й зовсім хто й зна що буде.

Бачить усе це Петро і знову сам собі каже: „Візьму! Не здихати-ж, як собакі! Хай Горпина що хоче каже!“

Одного разу лежить він у ночі з жінкою на полу, не спить ся йому, бо думки не дають. І думає він: „А що як Горпині зараз скажу?“

Але не сказав, тільки ще дуже почав з одного боку на другий перевертати ся.

— Чого ти, Петре?

— Нічого, — каже.

Стала вже дрімати Горпина, чус, кличе Петро:

— Горпиню?

— Га?

— Знаєш, що...

— Ну?

Став Петро, знову бойтъ ся казати.

— Та я нічого... Я хотів спитати ся, чи є у нас вода у хаті? пити хочу.

— Та біля печі-ж стойть.

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: Сказати? Та вже-ж од неї не сковаєш ся — чи тепер, чи тоді, а казати доведеть ся.

Прийшов, знову ліг, вкрив ся.

— Горпино, що-ж далі робитимем.

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думи передумала, та нічого не пригадала. Каже Петро:

— А я... я... Знаєш, що я думаю?

— Що?

І знову Петро зупинивсь, далі од разу забалакав швидко, неначе поспішаєш ся:

— Не вдихати-ж з голоду! Їм нічого — он і староста: сам гроші громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хіба-ж нема й нашого там? Хай! Шанькатись з їми, чи що? Хіба вони розуміють! Узяти та наточити в гамазей!

— Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш?!

Аж розсердивсь неначе Петро: А що-ж з голоду, каже, вмирати?

— Гріх, Петре! На те Божа воля!.. Бог так дав... А чужого не руш, не руш! Гріх, Петре!

— Гріх! А з голоду вмирати — як? Хіба я по своїй волі йду?

— Що-ж, Петре, перетерпіти треба... Не ходи...

І страшно одразу стало Горпині за Петра. Пригорнула вона його: Петре, годі! Бог поможе... Підеш сам до батька... вони дадуть... А те покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагавсь хоч трохи Петро, а тепер як стала Горпина умовляти, знову підняла ся у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

— Піду, говорить, не кажи міні нічого, — піду!

III.

День поминув, ніч настала. Діждавсь Петро півночі, одягнись, уяв з собою три мішки й свердло і пішов до гамазей.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, вийшов на вигін. На душі в його якось спокійно було. Він уже раз поклав собі зробити це діло і більш не думав про те, яке воно, це діло: „Піду і вкраду“, — думав він і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначе-б то про це й думати нічого було. Він спокійно й сьміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло здалека. „Гамазеї“, — подумав Петро. „У сторожа гамазинника вже не съвітить ся — будуть повні три мішки.“

Легкою ходою пішов він далі. Уже недалечко... Тільки, що це?.. Голосно, дзвінко одгукнувсь у повітрі крик. Мабуть сич. Знову кричить, „нявка“ — ні, це сова. І одразу страшно Петрови стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж холод пробіг...

— Піймають, піймають! Злодій!

І знов, одразу наче сънігом обсипало. То съміливий був і спокійний, а тепер відразу все те зникло. Вінувесь третів.

— Йти, чи не йти? — думав він. — А як піймають?

Він знову почав прислухувати ся. Але навколо всюди було так тихо, що він міг чути, як в його грудях колотилося серце.

— Може вернути ся? А завтра знову будемо без хліба!.. Ні, вже — піду.

І він тихо, тихо почав прокрадати ся до гамазеїв, підійшов до їх, ще раз озирнувсь округи. В темряві нічого не видко. Тоді він поліз під будівлю. Він що року засипав зерно у засіки і знав, з якого вони боку. Обережно піdlіз він до того місця, ліг на спину. Тоді наставив свердло, почав вертіти. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинився, прислухаючись. Далі знов почав робити. Свердло глибше та глибше улазило в дерево — незабаром і дірка буде. Петро з усієї сили наліг на свердло, лежачи на спині.

— А гов! Семене! Е, стонадцять кіп!..

Петро здрігнувсь. Хто це? Сторож? Серце колихнулося у грудях, а далі немов застигло — Петро слухав. Холодний піт виступив у його на лобі. Він так і закамянів, піднявши руки угору до свердла. Знову чути:

— Семене! Семене! А щоб тобі! Ну, я й сам, хіба міні
що? Не вмію засыпувати?.. Стонацьять!.. Гей...

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком...

Пяну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось
іде, чути.

Та гей! танцювала риба з раком,
А цибуля...

— Тю на твого батька. Чого сюди? Ні я сюди не хочу,
я до дому піду!

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

Пяний пішов. Голос і ходá затихали. Петро не ворувався. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухався. Ні, нема нічого. Тоді останнім натиском він докінчив дірку. Налапав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно так і сипнуло. Трусячись, як у пропасниці, Петро понасипав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, так мішки не можна було повні понасипати. Однаке, що тепер робити? Покинути дірку не ватулену, зерно витече на землю, завтра побачуть, знайдуть. Треба заткнути. І чого це він не взяв затички? Петро затулив дірку однією рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Тут він згадав, що у його є хустка. Він знайшов її, так сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з під гамазеї, став і думає:

— До дому нести? Ні, то дуже довго буде. Поперено-
ту на могилу, нехай там перележуть, поки що.

Могила була за селом, на цьому-ж вигоні, там, де колись границя йшла, а тепер тільки вал заставесь високий. Попспішаючись, однією Петро один клунок. Ті два клунки були менчі, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі у буряні. Хотів був до дому йти, та знову про дірку згадав. Треба взяти кращу затичку, а то хустка як-би не випала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурупалок і пішов знову до гамазеїв. Підліз упять, обережно витяг хустку і заткнув дірку деревляною затичкою. Цурупалок сіме привівся і міцно стремів у дірці. Петро разів зо три вдавав по йому кулаком. Спробував, — добре. Мабуть до долу трохи зерна розсипало ся. Він помацьки позагортував його землею.

Вернувшись до дому, увійшов у хату.

— Горпино!

Нічого не чути. Мабуть спить. Ліг він на піл, не роззваючись, тільки свиту скинув.

— Горпино, ти спиш?

— Ну?

— Я заховав на могилі...

— Про мене, де хоч ховай, а я тобі у пособі не буду!

Замовкі Петро.

IV.

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрасти хліб з замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невеличка і не дуже помітна. Петро, бачучи, що ніде цічого про крадіжку не чути, переніс жито до дому. Та його стало не на довго. Уп'ять хоч знову красти йди. Та тільки тут трошки пособила доля. У сусіднього пана сдійшов наймит і Петро впрохався у найми. Став він жити у пана, тільки ночувати до дому ходив. Дома злидні зосталися злиднями, але й за те слава Богу, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку й досі не чусть було нічого. Петро заспокоївся.

Ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій спокій, давно його не стало, аж в тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні. Про неї він спершу й не думав. Тільки-ж Горпина, мов не та до його стала. Зникли ті розмови щирі та ласкаві: тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день — сумна, сумна ходить. Далі й у найми пішов Петро, став тільки увечері жінку бачити — не пособилося. Все мовчить. То що-ночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. А в самого язик не повертається до коряті жінці: його самого вже починала гризти згадка про те діло. У день, серед неугавної роботи, ще не так було тяжко — забувалося; а в тій ночі, що він то в пана, то дома ночував, в ті похмурні ночки не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може на вікі загинуло. А воно-ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив: і любилися вони, і дитина у їх була. А тепер усе зникло. Тіль-

ки груди пече, так пече... І Петро ухопившись за їх, стогнав: „Хоч-би кара, та не така. Хоч-би налаяла мене, хоч-би докоряла, а то мовчить, нічого не каже, а як билина сохне“.

Це було у неділю увечері. Петро сидів дома біля столу, а Горпина, на полу, дитину колихала. Каганець потроху близав і при його съвітлі жінка здавала ся ще більш змученою, ніж у день. Обличчя змарніло, очі позаладали і якась мука съвітила ся у їх в той час, як вона їх піднімала од колиски. Жаль стиснув серце Петрови. Устав він, підійшов, сів біля неї.

— Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

— Горпино! доки ми будемо так мучити ся?..

У його порвавсь голос: щось стиснуло мов кліщами глотку. А вона все мовчала. Ледві переміг себе Петро, знову почав:

— Обос ми гинемо... Уся душа перемучилася... Скажи міні, що ти маєш на думці, скажи, бо доки-ж так жити?..

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх до долу. І Петрови здало ся, що той погляд запав йому аж у серце і як ножем різонув його.

— А що я тобі скажу? — почала вона тихо. — Адже ти сам знаєш... Я казала, — не роби... Що-ж, коли не сила моя... Я любила тебе, а ти злодієм зробився...

— Нехай і так, — говорить Петро. — Але-ж ти знаєш, — я не тим се зробив, що... Ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

— Я знаю..., — тихо одмовила Горпина. — Усе те я знаю. Але що-ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли міні несила до того звикнути. Краще-б я з голоду вмерла, ніж се стало ся!

. Вона все нижче й нижче нахилялась до колиски.

— Яке тепер життя буде?.. Не життя, а мука... Чи хдала-ж я того, чи сподівала ся!

І вона тяжко заридала, припавши до колиски і бючись голововою об її бильця. Злякана дитина прокинулась і собі захлікала. А Горпина мов не чула її. Довго вона ховала свою шру, і ось тепер та мука слізами вибухнула. Тільки-ж не зробили ті слізози, не винесли лиха з душі...

V.

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його з'явила ся навіть думка повісити ся або втопити ся. І та думка так запанувала йому в голові, що він навіть виразно уявляв собі, як він буде мертвий висіти, як його знайдуть, і вона, і Горпина знайде. Ох, Горпино! А син? Ні, ні страшно. І він проганяв од себе чорну думку. Потім і друге промайнуло у голові: призвати ся? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій? Ну й нехай у пута закують, поведуть... І знов дитина, і вона... Що тоді з сином буде?

— Що! А тепер хіба краще? Тепер для менежінка — не жінка, неначе й дитина не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині може полекшає, як мене перед очима не бачитиме.

І що більш він думав про це, то все більш та більш у його з'являло ся бажання усе, усе росказати, крикнути: я злодій, я змучив і себе і жінку.

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як не-самовитий, і його позападалі очі іноді так страшно блищали, що Горпина часом лякалась його.

І ось настав час, наваживсь він. Це було у неділю. Строк у пана він уже вибув, і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справляти ся біля хазяйства.

— Хіба все сказати їй? — думав він. — Ні, якось страшно, і язик не повертається ся. Нехай дізнається сама, як уже зроблене буде.

І він вештав ся на дворі, не входив у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так сяк перебувсь, поки задзвонено в церкві на Достойну. Тоді увійшов у хату, одягсь. Глянув на Горпину і знову подумав: „Сказати?“ Вона мовчки поралась біля печі і пе дивилася на його. Він одвернувсь, перехрестивсь і хотів іти з хати. Але не пішов, а став перед іконами, положив три поклони, тоді пішов.

Горпину здивував Петро тим, що йдучи так широко помоливсь. Але вона не зупинила його: їй просто тяжко було з їм балакати. Вона й тепер любила його і тим то ще тяжче

їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік злодій.

Петро тихо йшов до волости. Його перестрівали люди, вертаючись з церкви, а він і не бачив їх, так опанували його думки. А про те він був якось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Але-ж, як побачив він зібрану коло громаду, то серце заколотило ся в грудях. Як він скаже перед громадою? Хіба підождати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наблизився до громади. Він і сам не пам'ятав, як проповів проміж людей до самого рундука. На рундуці стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивався йому у вухах, але-ж слів зрозуміти він не міг. Та він і не силкувався прислухатись до їх. Голова йому палала.

Що це? Громада загвалтувала — це писар дочитав. Уже час.

Він зняв шапку і почав:

— Люде добрі!

Громада трохи ущухла.

— Петро щось каже, слухайте!

— Та чого там йому треба?

— Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрови перехопило дух, він ледві дихав. Ох! Як груди сперло...

— Люде добрі! Простіть мене, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громади...

Громада ледві зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо ні кому й на думку не впало, що у гамазеї зроблено крадіжку. Писар звелів був зараз арештувати Петра, але громада не дала: „Це наше добро, наш і суд!“ — гукнули люди. Але громада нічого не зробила Петрови. Він сам зібрав всі гроші, що міг заробити, купив три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов гору з пліч скинув він тоді. Громада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більш не згадував іро його.

Сам Петро потроху заспокоїв ся. І Горпина, знов стала його Горпиною, такою, як і перш була... І стали вони знову жити, як жили, тільки з того часу Горпина не минала ні однієї служби, і кожної неділі і суботи можна було бачити, як вона неугавно бъє поклони у церкві.

1884 р.

Сестриця Галя.

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сліозу, що профігла по усому видови і повисла йому на довгому, сивому вусови. Він скинув сліозу сердечись, бо хіба-ж подоба плакати старому дідови, що вже йому на п'ятий десяток звернуло? Ні, це бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, що тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але-ж і цього разу не довго вона стреміла в зубах у Йвана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову, і похилила ся голова над столом. А люлька, знов забута, лежала досі вже під ногами, і Йван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає цей туман, ось уже він зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче пробігло по щоці і знов повисло на сивому вусови. Еге, п'ятий десяток доживає, — не мало років прожив, та не плакав ніколи Йван, — хіба ще як хлопцем малим був, — а тепер довело ся заплакати!

Та й не дурно-ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, — тепер її нема, вона лежить мертвa у холодній ямі. Що він старий тепер діятиме на сьвіті сам, одинокий, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав-же Господь йому щастя: всі великі повмирали, а то в салдати пішли, — з остали ся дома тільки малі: дванадцятий рочок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще слізози на личку; мабуть і вона вчора, як матір поховано, до півночі плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці — кіть-кіть. Але він того вже не чує. „Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довело ся розлучати ся.“...

І почало йому, старому, згадувати ся все, що тоді ще, давно було. Як-то воно молоді літа згадують ся так легко! Ось тепер — сьогодні що зробиш, — завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забувають ся...

От-же не забув, як вони під вербами у двох сиділи, як на вулиці стрівали ся:

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весільля... Бучне було, — тоді ще горілка дешева була. Так весільля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так і згадало ся йому Семенове обличчя, — червоне, очі вирячені, сам він до миски припав...

А як діти пішли!... Господи! Які вони раді їм були! Так ні-ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була — в землю полягla. А син де тепер? Може досі вже Турок убив, а хиже гайвороня кістки розволочило...

І ось зненацька ще дужче у Йвана серце защеміло: це щось нове згадало ся. Господи! і на віщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні.. Тільки раз це було: він з шинку прийшов — уся громада була тоді в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто на одмаш кулаком. Хотів по голові вдарити, та п'яній був, — похитнувсь, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше од його бита була: як стояла, так і виала на піл, мовчить, тільки за груди вхопила ся, на його так дивить ся... Як вона тоді дивила ся!.. Він і тепер неначе той погляд бачить. Ох, па віщо-ж він це зробив!..

— Мамо! — скрикнув з просоня невеличкий хлопчик, що спав на полу. — Мамо!

І він розплющив очі, подививсь навколо і, навпів-щесонний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питавсь він.

Далі хлоця замовкло на хвилину, а потім мабуть одразу йому згадавсь учорашній похорон, і він скрикнув зноу:

— Мамо! Я хочу мами! — і обливсь слізми.

Дві дівчини: більша — Галя і менча — Одарка, теж попроکидались од його голосіння, і повставали. Одарка зараз-же почала у двох з братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачучих дітей.

— Не плачте, дітки, годі! — промовляв він голублячи їх.

— Я мами хочу! — не вгавав малий Василько.

— Мами нема, дітки... — тихо, ледві промовив батько.

— Мами нема: вона пішла до тітки Марусі. Ось підождіть, скоро вернеться.

— Ні, ні! — голосив хлопець. — Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю у яму закопано вчора. О! На віщо у яму! Я не хочу так, — там холодно мамі!

І діти знову обилися дрібними слізми. Тільки Галя, сидючи у кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючись здергувати сльози, що так і сипались з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. Нарешті, мов перемігши себе, вона утерла сльози і сиділа не воруничись, тільки її маленьке тільце раз-по-раз здрігало ся то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали, голосно кличучи маму. Це тягло ся з півгодини. Іван не зінав, що й робити. Коли це Галя усталася, ще раз утерла останні сліди од сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе і почала розважати. Іван не чув усього: що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки.

— Не плач... Я кашки зварю... Ну, ну—годі... Я тобі лялько нароблю і „котка“ заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледві здергуючи сльози, почала съпівати „котка“, ту саме пісенью, що так недавнечко съпівала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, сънігом заметеній ямі... І як її колись бавила мамацією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких „братіка й сестричку“, що так, як і вона, зосталися без мами.

Спершу діти мало її слухали, але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло, і Галя утерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його одягати, обувати чоботи. Незвиклі до того рученята все помилялися і не так робили, як треба. Гаразд напрацювавши ся з Васильком, Галя заходилась біля Одарки. Тут діло було лекше, і незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагати ся, кажучи, що він не хоче вмивати ся, бо холодно, і треба було довго умовляти його, поки він згодився на вмивання і на чесання, що він його теж не любив за те, що „тоді скубеться“. Але потроху Галя поборола всі ці труднації, виявляючи дивну терплячість будучої матері.

— Тату! Я їсти хочу! — тихенько промовила Одарка, хапаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу! — завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згожувавсь хлопець.

— Синку, нема кулешику: ось підожди — я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не здавав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше, — тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чутно було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро і він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окрасць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дути губи і очевидці захожувавсь щось вигукнути. До того ще у хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз! — зарепетував хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину, одягла брата й сестру.

— І соли нема!.. — давав він далі показуючи Галі свій хліб.

— І міні соли! — попрохала Одарка.

Галя густо насолила дітям хліб цупкою сірою сільлю.

Тепер уже поки не було чого голосити і діти на який час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Іван тим часом думав про те, як то він буде порати ся. Діти голодні, їм треба чогось зварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав розтопляти у печі. Що-ж його варити? Кипувсь шукати чого небудь, — ледві знайшов пшона.

— Зварю хоч кулішу, — думає.

І він почав змивати пшено. Змив, у горщик усипав.

— Е, дурний! На що-ж я усипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшено з горщика. Далі...

Дві маленькі рученічки зненацька обхопили йому шию, добре карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічи.

— Тату, киньте, — я зроблю... Я знаю...

Іван дивуючись глянув на Галю.

— Годі-бо, тату, не займайте, я сама упораюсь, — казала вона.

— Куди тобі, дочки, ти ще мала, — одмагав ся батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчусь ще, а тепер як небудь — мами нема...

Дві слізини знову заблищають у дівчини на очах.

Іван мовчки одійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи у кутку на полу і мовчки дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не гаяла ся. Вона поперемівала горщики, поналивала які треба і почала становити у піч. Один горщик важкий був їй — вона покликала батька:

— Тату, пособіть!

Іван схопився і поставив горщик у піч.

Далі маненька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок і почала порати ся, як справжня господиня. І тут маненькі рученята не зовсім спершу слухали ся, а далі нічого, звикли. Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хозяйкою буде!.. — гірко усміхаючись промовив він і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючи ся, гляділи на свою маненьку сестру. Ще позавчера вона з їми у ляльки гуляла ся, а тепер он уже порається ся. І одягає їх, і годує, і варить — ну зовсім як мама.

— Галю, кожух зсунувсь, — озивається брат.

Галя кинула піч і побігла одягати його. Він учепився їй за шию.

— Галю, ти міні кулешику звариш? — питав ся хлопець, зазираючи їй у віchi.

— Зварю, зварю, — казала вона, гладючи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь! — казав Василько направляючи їй руку.

І вона гладила його, а в самої слізози на очах бриніли.

Маненька Одарка теж спала її за руку й жаліла ся:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула, — болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. I сестрина рука гладила тоді обох.

А скоро кулешик? Я кулешику підожду, — казав голодний хлопець.

— Підождіть, підождіть, — ось я зараз! — одмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не на довго, бо раз-по-раз то брат, то сестра скігліли, що їм або „носа треба втерти“, або „почухати, бо щось куса“; або ще чого іншого. I Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим вдовольняла дітей.

Сумно тягнеть ся день.

Батько то увійде в хату, то знов піде, — видко, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо нії забалака, нагадує і йому, й дітям дорогу втрату. Тільки іноді він скаже їм яке слово, як вони про віщо небудь у його спигають ся, або пожалує їх мовчки.

Діти, теж смутні-невеселі, не грають ся навіть. Одарка витягла була черепок з своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гулятись так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледві втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово „мамо“ знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе і вона голосно заплакала, кинула ляльки і залізла на піл у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом — батько не єв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві і мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату! — почав він, вчепившись йому за руку. — Тату!

— Його личко зробилось зненацька якимсь поважними, зовсім не так, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде, — промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледві удержуючись, щоб знову не заплакати.

— Вона як мама, — знов розказував хлопець: — вона кулишику наварила, вона одягла мене...

— Так, синку, так, — вона тобі усе зробить, а ти не плач, грай ся — усе буде...

* * *

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене! — прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри обуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а міні спідницю скинь, а то затяглась вузлом, так не розвяжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розвязувати затягнений вузол.

Нарешті послали ся і пороздягали ся, Галя повкладала і повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, — розкажи нам казочку! — прохалп вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку, — додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і що-найменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу у літку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: „Понесу до дому татови й мамусі...“

— Так, як ти, — знов каже хлопець: і ти так нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну ціть-же, не перепиняй!.. То ті сестрий кажуть: „Як ми до дому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема.

Давай убємо її, а ягоди заберемо...“ — розказувала Галя, а діти все слухали. Маненька Одарка підвелась трохи, і зі-першиє щічкою на руку, дивила ся замисленими очима на сестру, а Василько її собі притих і тільки, не одриваючи очей од сестри, пильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка!

Он Галю вже убито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав, грає:

„Ой, помалу-малу, вівчарину, грай,
Та не врази мого серденька впрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали, —
Ще й ногами притоптали...“

Слухають діти, як Галя сьпіває, а далі знов тихі слова з казки немов лълють ся одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповиває діти, і склоняється Одарчина голова на подушку поруч з братом, що теж заснув уже під Галине оповідання.

Заснули діти, навіть старий батько заснув. Тільки Галя не спить, це маненьке худеньке дівчатко з карими оченями, ця нова мама для цих дітей. Вона тихо устає і йде на серед хати. Вона ще не молила ся на ніч і зараз молити ся буде. І стає дівчина навколошки і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічучи слова, але-ж без краю вірючи каже їх. Ось вона проказала Отче-наша, Богородицю. Більш вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолитися, сама од себе помолитися.

Білолицій місяць плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав сьвіт широкий, а оглядаючи зазирнув у маленьку хагину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколошках.

— Господи! візьми мою маму до себе з холодної ями, нехай їй у тебе гарно буде. І міні дай, Господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братиковій сестричці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у съвятому здивуванню, немов зупинив ся на небі, обливаючи маленьку дівчинку, що молилася перед хати, морем свого сріблястого проміння. Чи бачив він, вічний без краю, коли небудь таку

дівчинку, чи чув таку молитву? О, коли бачив і чув, то чомже досі Богови не одніс тієї молитви, щоб Він обітер слози на схудлому обличчу? О, чом-же він тепер не віднесе її, цієї молитви, туди перед престіл, Довічного і не положить Йому до ніг, яко найчистійше і найсьвятійше почування маленького дитячого серденька?

А вона все молилася, у місяшному сьвіті стоячи, мов ясний неземний дух чистої любови. А потім положивши три поклони, усталла, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, лъючи небесний сьвіт у хату, аж поки якась хмарка не набігла і не сховала його.

1895 р.

Сама, зовсім сама!

I.

Марина усталла нарешті і замірила ся йти. Вона вже втретє хоче йти і ось втретє зупиняється. Чого? Вона й сама не знає чого... Тільки так якось важко — на сьвіт не дивилася-б. Вона знала, що їй або треба шукати собі роботи, або вмирати з голоду — знала і не йшла. Їй нічого тепер не хочеться її думати, ні робити, — вона бажала-б тільки заснути, заспокоїти ся хоч на хвилину.

І справді їй треба було заспокоїти ся, бо за ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту. Їй довелося кинути ту швацьку робітню, де вона працювала, щоб доглядати хвору матір, котра в останні часи зовсім занедужала. Скільки безсонних ніч, гнітючих думок і всьому цьому крася була смерть дорогої людини. Далі похорон, клопіт усякий і над усім цим клопотом одна неодчепна думка: Господи! що-ж це таке? Їй тільки шіснадцять років. Вона звикла жити з матір'ю, звикла встаючи й лягаючи думати, що ось єсть така людина, що піклується ся і турбується про неї. Вона якось забувала, що з того часу, як умер батько, а хвора мати не могла вже робити, тільки сама вона своїм заробітком годувала і себе, і матір. Мати стільки спершу дбала про неї, так дуже усякий ступінь дівчинин в житті оповитий був материним доглядом і піклуванням, що мати їй, тоді ще невеличкій дівчинці здавалась втіленням тієї вищої обороняючої сили, котра призначена була боронити її і керувати її життям, і зосталась такою і тоді, як вже ні піклуватись, ні дбати про віщо не могла. І доглядаючи матір, бачила в їй Марина не хвору її без силу людину, а саме ту вищу силу, без котрої вона, Марина не змогла-б і жити...

І ось тепер ця смерть! Для неї вона була несподіваним випадком, бо вважала його дівчина за неможливий. І вона не вірила цьому до останньої хвилини. Навіть тоді, як в передсмертний час сконання, материна рука силкувалась звестити ся, щоб поблагословити стоялу на вколішках біля неї дочку; як холодіючій уста змагались вимовити це благословення і безсило тікались, не можучи нічого сказати і як погасаючі очі, не заплющившись, застигли у довічному сні, втішившисі у неї; — навіть тоді вона не поняла віри і, цілуючи похолоділі материні руки, вже опанована невимовною нестерпучою тривогою й страхом казала:

— Мамо, голубонько! що вам? — погано?

Але мати вже неодмовила, не могла одмовити. І вже тоді як не було ніякої надії, як смерть виразно поклада свій похмурий покрив на зсохле, змучене покійницене обличча, — тільки тоді вона скрикнула страшним нелюдським скриком і як мертвa, впала до долу біля материного ліжка...

І тепер вона сама! Вона змарніла за ці часи. Вона стала зовсім худа, і її і без того бліде обличча тепер, вдавало ся, просвічувало наскрізь, а темне волосся ще більш одтінювало його блідість. Сірі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь глибокою і таємною думою сувітячі очі, ще глибше позападали і над їми біля правої брови вже позначилась невеличка зморшка — перший бдслід муки.

Але сама вона цього не помічала, бо і нічого не могла помічати. Їй здавало ся, що укупі з матір'ю вона положила у яму і своє власне серце. Їй здавало ся, що далі вже нікуди йти, що це вже останній день її життя був, той саме день, як вона, вернувшись до дому після похорону, мовчки і не роздягаючись упала на той ослін з дрантям замісць подушок, на котрому вмерла її мати, і була певна, що більше вже не встане, що вона лягла умерти.

Але вона не вмерла. Два тижні вона затого не спала і тепер сон зміг її; вона заснула і проспала аж до другого півдня. Тоді в голові у неї немов трохи вияспило ся, вона почала розуміти своє становище. Вона побачила, що не вмерла, що їй доводить ся жити. Та як?

Марина зросла на селі. Її батько був чоботар, мати заробляла на поденний. Вони жили убого: село було невеличке і кожен звик латати чоботи сам, а куцувати їх — по ярмар-

ках. Тим-то хліба не завсігди бувало у їх до схочу. Більш року назад, продавши свою хату, батько переїхав у місто, сподіваючись більшого заробітку. Але-ж він не діждавсь його і через три місяці вмер з чехотки, котра давно вже потроху точилася його, а він пособляв їй, запиваючи з горя.

Мати й Марися зосталися одинокі у чужому великому місті. Марисю ще батько віддав до швачки і вона вже тепер сама заробляла; мати ходила на базар і там її іноді наймало на поденну. Але одна біда йде та й другу за собою веде — так і Марисі склалося. Минуло кілька місяців. Одного разу мати, проробивши на поденній увесь день під дощем, лягла і більше не всталася...

І Марина зосталася сама між усіх людей. Ні знайомих, ні родичів у місті не було. Та ѹ що з того, як-би вони й були? Хіба хто схоче її посодити? Хіба вона до кого зможе так прихилити ся душою як до матері? Ні, вона сама, сама між усіх людей!

А жити-ж як? Усі зароблені гроші, які в неї були, вона потратила на ліки матері та на похорон. У неї зостався тільки семигривеник та пів хліба. Вона їм жила два дні. Тепер треба було шукати роботи, щоб не згинути з голоду. Де? Треба-б піти до тієї хазяйки, у котрої вона перше жила — може ѵ є місце, хоч треба думати, що вона вже знайшла собі другу замісьць Марини. Що-ж тоді?

Що тоді? Боже мій, Боже мій! Вона вчора починала молити ся певна, що Бог їй поможет. Але-ж молитва якось не заспокоювала її цього разу. На душі зоставалася, як і була, нестерпуча вага. І дівчина несамохіть згадувала материні слова, котрі вона чула ще тоді, як маленька бігала по зелених луках у рідному селі: На землі тільки горе, а щастя на небі! Ох, як вона добре тепер ці слова розуміє!

Марина знову неначе прокинулась після важкого снання і знову згадала, що треба йти. Вона устала з ослону, загорнулася у великий товстий платок — теплішої одежі у неї не було — і нарешті вийшла з хати.

Хатка її була на горі аж під дахом, і треба було перелічити не один десяток східців, щоб вийти у двір. Марина пішла у темряві, держачись за стіну, щоб не впасти, бо східці хиталися під ногами. Дійшовши аж до надвірних дверей, вона озирнулася навколо і зупинилася, вагаючись, чи йти

їй, чи вернути ся, бо серед двору стояв хазяїн того будинку, де вона жила, і про віщось балакав з двірником. Він махав руками і видко було, що сердив ся, бо острі проноозуваті очі його, котрі потопали за гладкими, лисьнячими од жиру, щоками, наче виплигували з-за їх. Його товста міщанська постать у залайозеному пальто стояла саме їй на дорозі, але боком до Марини, так що він не міг ще її бачити.

— Оп'є-ж поприбрай міні швидче тут у дворі, та не гайсь довго, — казав він двірникови — а тоді приходь до мене!

— Та хіба я барю ся, я й так он скільки вробив! — виправлявсь двірник, сердито оббиваючи мітлу об чобіт.

— Знаю вже, знаю тебе! Одбріхуват ся вмієш! Мерщій роби міні діло та приходь, а то треба обійти кватирантів, таких, що грошей не платять, так може кого й витурити доведеться.

— Добре! — одмовив двірник: я зараз! — і підвявиши на плече мітлу, він пішов до роботи у другий кінець двору.

— Усі ви зараз — тільки гроші вмісте брати! — пробубонів йому навадогін хазяїн.

Марина стояла, сховавшись у сінях, ні жива, ні мертвa. Так це й до неї прийдуть, бо ѹ вона виновата хазяїнови гроші більш, як за пів місяця. Що, як виженуть? — промайнуло у неї в голові.

— Хоч-би тепер пробігти як небудь, щоб не побачили, — подумала вона і глянула знову у двір.

Але хазяїна вже там не було. Марині полекшало на серці. Вона прожогом кинула ся з сіней, пробігла через двір і опинилася на вулиці. •

II.

На дворі йшов дощ хоч і невеличкий мов крізь сіто сіяв. Але усе небо облягло сірими хмарами і віщувало його надовго. На небі ані смужки ясної — скрізь простягалась сіра запона і ні в одному місци не розгорталась. Було холодно і туман закривав затого усе, що можна було бачити і тільки передні будинки ледві визначалися серед його хвиль. Усе велике місто здавало ся безкраїм болотом.

Марина ще дужче загорнула ся у свій платок і пішла, обминаючи невеличкі калюжки, що стрівались іноді на дорозі, боячись замочити свої ноги у драних черевиках. Але вона не дивила ся навкруги, силкуючись не бачити цих величезних будинків, котрі немов давили її своєю величезністю, єд котрих віяло таким холодом на неї, що зросла серед сільських привітних, хоч і убогих хаток, серед зелених лук, великих садків і таємних лісів. Вона йшла скоро, поспішаючись. Найсамперед хотіла вона піти до своєї колишньої хазяйки і попрохати, чи не візьме вона її знову. Хазяйка жила не близько і поки Марина дійшла туди, то вся посиніла з холоду, і ноги у неї були мокрі. Хазяйка була дома.

Марина увійшла у хату і зупинилася: їй було якось ніяково. Вона не забула, що як вона покидала це місце, хазяйка сварилась і хоч Марина й прохала не рахуватись з нею зовсім, а підождати, поки одужає мати, казала, що ждати вона не може і найме собі другу швачку. Тим-то дівчина, зовсім збентежена, ледві промовила;

— Добрий день!

— Здорова! — одказала хазяйка, висока й худа жінка, з якимсь сухим, байдужним виразом у обличчу. — А що скажеш?

— Я знову до вас: чи не взяли-б до себе?.. — несъмітиво промовила Марина.

— Я-ж тобі казала тоді, що я не можу ждати: у мене робота не стойть. Я вже найняла другу на твоє місце.

Марина мовчала.

— А що-ж твоя мати, як? Одужала? — спитала ся хазяйка.

— Вмерли... — ледві прошопотіла дівчина.

— Вмерла? Ну, погано тобі...

Марина ще трохи постояла. Хазяйка, бачучи, що вона не йде, додала:

— Хоч і не проси. Не прожену-ж я другу через тебе!

Дівчина тихо повернула ся до дверей. Мабуть горе дуже виразно одило ся на її обличчу, бо хазяйці стало жалко її і вона промовила:

— Слухай... Ось у Луцьких панів, що знаєш, на конторській живуть, сорочки треба шити. Пані нам хотіла від-

дати, так ми-ж сорочок не шиємо... Навідай ся туди, може й дадуть роботу.

Марина подякувала. Вона анала цю паню Луцьку, котра була у їх у робітні разів зо два, чи зо три.

Знову трусячись з холоду і загортуючись у платок, вона побігла аж на той кінець міста, аж на конторську. Добре втомившиесь, поки дотяглась туди, вона знайшла чиatalий будинок Луцьких, роспітавши ся у поліціянта.

Марина підійшла до пишного ганку. Двері блицали од політури і мідяних вичищених ручок. Її стало страшно.

— Чого я прийшла сюди? Мене просто проженуть відціля! — пробігло у неї в голові.

— А може й ні? — з'явила ся друга думка. Ох, як-би то Господи! — зіткнула дівчина і несъміливо подзвонила.

Нічого не чути. Вона вдруге і дужче потягла ручку од дзвонника. Знов кільки хвилин — тихо.

— Я погано дзвоню, — подумала вона і смикнула з усієї сили. Дзвонник гучно вдарив за дверима. Вона злякалась цього гучного дзвону так, що трохи не втекла. Але зупинилася. Ось чути ходу за дверима.

— Боже! поможи! — подумала вона і її перехопило дух.

Двері одчинилися. Старий швайцар з заспаною пікою і кудлатою головою визирнув відтіля. Видко було, що він куняв, сидячи у передпокою і оце тільки прокинувсь.

— Чого тобі? — запитавсь він не зовсім ласково.

— Пані Луцька дома? — ледві промовила Марина.

Швайцар глянув на неї, озираючи з ніг до голови та-ким поглядом, яким озирають обідранця льокаї у богатих панів.

— А тобі на що? — циркнув він крізь зуби.

— Міні діло до їх єсть...

— Яке? — кажи міні — я доложу!

— Я хотіла-б сама їм побачити...

— Самій не можна! — суворо одмовив швайцар. Скажи, яке діло — я їм доложу, тоді може й зволять покликати.

— Я чула, що тут робота швацька єсть...

— Ну?

— Так я..... прийшла спитати ся, чи не можна-б її узяти.

— Еге! он що! — знов з невимовною погордою пропубонів швайцар, упіть оглядаючи її лахміття. — Ну, таких вас багато! Нема у нас роботи, а хоч і єсть, так і без тебе пороблять. І, не слухаючи більш, він грюкнув дверима перед дівчиною.

Марина ще постояла трохи, тихо вийшла з танку і тихо без ніякої мети пішла вулицею.

— Так і далі буде! — думала вона. — Так! О мамо! На що ти мене покинула?

І образ коханої матері одразу уявив ся бідній дівчині, ні, вже не матері, а тільки трупа образ, мертвого, холодного і посинілого трупа. Сльози бризнули у неї з очей і полились цівкою. Вона не втирала і не здергувала їх, бо не мала сили. Уся її стомлена, замучена істота, що держалась, не падала стільки часу, тепер одразу погнулась під великою вагою тяжкого горя і дівчина плакала, гірко плакала, надриваючись усіми грудями.

— О, мамо! На що ти мене покинула!..

І нова течія сліз слідкувала за цим скриком наболілого серця. Вона ламала свої худі рученята до болю і не чула його, бо його глушив біль серця. І воно боліло, боліло бідне серденятко у молоденької дівчини, що зостала ся сама, сама на всьому світі без пособи, без розваги.

— О, мамо! на що ти мене покинула! В цьому скрикови вилило ся усе її горе, уся її мука і уся безпосібність малодої неопереної пташки.

Чи довго так тягло ся? Вона сама не знала. Вона очутилась тільки тоді, як чийсь суворий голос грімнув біля неї:

— А ця чого тут стоїть?

Вона глянула і побачила біля себе високого здорового чоловіка — мабуть двірника, або що. Спершу вона не зрозуміла, де це вона і що з нею; але як чоловік у-друге крикнув:

— Ну якого-ж чорта тут стоїш? — вона побачила, що стояла у воротах якогось двору.

Марина мовчки пішла далі, а слідком за нею розітнула ся лайка:

— Усяка хльорка тут тягається — так і дивись! Ну, народ!

Кров вдарила їй у обличча. Що-ж вона зробила, за що їй так заневажають? І під впливом чистого і дитячого почування їй схотілося скрикнути:

— Ні, ні, не лайте мене: я тільки шукала роботи!..

Але вона не скрикнула, тільки сліози підступили до глотки ще дужче, і дівчина у нестямі кинулась бігти вулицею, нічого не бачучи і нічого не чуючи.

Зупинившись і оглядівшись після довгого бігу, Марина побачила, що була недалечко від своєї квартири.

Змучена, стомлена, уся трусячись од холоду, вернулася вона до дому. Вона з ранку не їла й крихти, але їй не хотілося їсти. Вона поскідала з себе одежду, розгулась і впала на ліжко. Невимовна нудьга, нудьга з страшної самотності обхопила її, і вона, конвульсійно стиснувши свої руки і сціпивши зуби, наче скамяніла над однією невикрутною, сто разів передуманою думкою.

Сама, зовсім сама!..

У неї тепер нічого не було в голові опріч цієї думки, але з того робилося їй ще важче, бо запанувала ця думка над усією її істотою, гнітила її ще дитячі молоді груди, морозила серце. Сама, зовсім сама, без хліба, без роботи!

І вона припадала до ліжка грудями, давила їх з усієї сили кулаками, щоб фізичним болем заглушили біль у душі, з котрого вона уся омлівала, уся конала. Скільки так протяглося часу — вона не знала, бо її голова, зупинившись на одній думці і не знаходячи з неї виходу, почала нарешті туманіти, похмура низенька хатка з почернілими брудними стінами закрутила ся у Марининих очах, і дівчина чи то зачнула, чи то забула ся...

III.

Широкі й безкраї простори, легке й мяке повітря, усе пронизане й облите сонячними проміннями. Воно неначе ходить хвилями, неначе переливається своєю ясною блакиттю. Земля не видко, зовсім уже не видко, тільки срібна бліскуча смуга якоєсь річки, здаючись тоненькою ниточкою, простягається до велітенського дзеркала-моря. А там, над головою, безкраї блакитні розлоги, і палаючий округлий горище течії сліпучого съвіту — це велетень-сонце. І нічого

більше, ні єдиної цятиночки: усе чисте й безкрайє. А тиша яка: ні пташиного сьпіву, ні людського голосу, ні єдиного шелесту — усюди величнятиша; вона й мертвa, і наче повна якогось могутного скованого життя, що розлито по цих хвилях коливаючого повітря.

Ні згука, ні цятки...

Вона сама, сама бідна дівчинка Марися, маленька „мамин“ Марися у цьому безкрайому одвічному розлозі. Сама!..

Вона лине у гору проміждо хвиль осяяного сонцем повітря. Лине туди, у саме небо, відкіля льлють ся сліпучі золоті проміні.

І їй легко, їй гарно, вона купається у повітрі, вона дінне їм на всії свої маценькі груди, вона впивається їм.

Все вище і вище! Бліскучий золотий гори поблизував...
А це що таке?

Серед неаворушимої панянської тиші пролинув якийсь згук. От ще, ще... Нарізні, одрубні згуки зливають ся потроху у одну величню мельодію. Це сьпів, божественний сьпів льлють ся відтіля з гори. Хто це сьпіва?

Вище! вище! Он заколихались, захвилювали блакитні прозорі хвилі, он розлили ся вони, розірвали ся. А з-за їх вилинув чудовий образ — один, другий... Он їх багато: чистих і чудово-вродливих, з широкими крилами, у бліскучих легких шатах. Вони летять побравшись за руки, сьпівають ту чудову піснню.

Вони прилинули до неї, беруть її і несуть ще вище. О, як високо!

Ох! яке-ж сліпуче золоте море! Бідна Марися заплющує очі, знов одкрива і спершу нічого не бачить, oprіч одного безкрайого золотого бліскучого моря. Це сонце?

Ось очі потроху звикають до цього съвітла. Ось вона бачить...

Високий сяючий престол у самому осередкови того моря. Коло його навколо такі-ж бліскучі і вродливі янголи з крилами. А далі скільки людей — і всі до одного у ясних білих шатах! Вони стоять перед престолом і дивлять ся туди, у гору.

А що-ж там у горі? Хто там на тому престолови? Марися хоче звести очі, глянути і ніяк не зважить ся. Немов

сила якасъ не дає глянути. І ось лине відтіля чудовий съятій голос:

— Дівчино! підійди сюди і глянь!

І вона глянула. Боже! хто-ж це такий? Це не янгол, такий, як ось ті, що стоять навколо; це не людина. Це сама чудова врода, сама съятість. Хто-ж це такий? — Вона його десь бачила, бачила це обличча з невеличкою розділеною борідкою, — тільки тоді воно було стомлене, змучене, а тепер сяє Божим сяєвом. І голос цей немов чула десь.

— Прийди до Мене, ти, тружающаяся і обремененная і я заспокою тебе!

— Ох! згадала-ж, згадала цей голос і обличча згадала! Се-ж він, се той єдиний учитель, се Христос, за неї ро-сплатий!

І вона пада перед Їм, припадає губами до Його свя-
тих, гвіздками пробитих ніг.

І встає Христос, підніма її з землі і бере за руку.
І проводить її до якоїсь бабусі.

— Ти не хотіла жити без матері і я взяв тебе до неї,
— каже Він.

Глянула дівчина на бабусю — вона, це справді вона, її люба мама. І вже не мертвa, не страшна, ні — гарна і блискуча у своїх білих шатах.

Кидається дівчатко до неї: Мамо! голубко!

Де це вона? Похмурі чорні стіни: чорні задимлені дошки над нею. Де це вона? Може в труні лежить? А ма-
ша-ж де?

— Мамо! мамо! — ще раз скрикнула Марися і зовсім прокинула ся.

Вона була на своєму ліжкови у своїй темній понурій хаті.

Так це знову вона на землі? Так усе це був тільки сон? І небо, і Христос, і мама? О! навіщо-ж тільки сон? Чому цього не було навспріжки, чому вона не зостала ся з мамою?

І вона скочила ся з ліжка, але зараз-же знову на його впала. Тільки тепер почула вона, що усі її кістки нині болять, що голова уся палає і розривається з болю. Вона хвора.

Марися знову лягла і почала думати, з чого-б вона могла занедужати? Спершу вона ніяк не могла пригадати. Але далі їй згадавсь сьогоднішній ранок. Вона застудилася. Що ж тепер з нею буде, як вона занедужа? Грошей нема, доведеться з голоду вмерти. Одинока вона вмре тут, у цій хаті-домовині і з хвороби, і з голоду.

Вона вмре, як і мати?

І одразу з цією думкою їй згадав ся увесь її сон. Ні, ні, не дурно він, цей сон снів ся. Це не сон снів ся, це справді мати приходила її до себе кликати. Так значить вона таки буде з матір'ю.

І, щаслива з цієї думки, Марися вже не лякалась більше своєї хвороби. Так, вона вмре або з хвороби, або з голоду. І це зовсім не погано, бо вона буде з матір'ю. І як вона — перш могла бояти ся занедужати?

Тільки-ж голова палає і болить нестерпуче. Хоч-би ще заснути, — може-б знов такий сон приснів ся.

— Так ти кажеш, вона вже дома? — розітнувсь над самим її вухом гучний голос.

— Еге, вернула ся давно.

Хто це балака у неї в хаті? Вона підвелається трохи і озирнулася. Нікого нема. Двері одчинилися і у хатку увійшов хазяїн, а за їм двірник.

— Еге, ось і вона! — почав хазяїн. — Що-ж це ви, панно, у кватирі живете, а грошей не платите більш, як за пів місяця? — питавсь він.

Марися ледві підвелається і сіла.

— Підождіть хоч кільки днів, — ось одужаю — віддам.

— Підождіть! Знаємо ми це „підождіть“! Багато вас таких. Живе, живе, а тоді — фіть! полетіла. Що їй, хіба худобу перевозити? — дві ганчірки. А гроші пропадають.

— Та будьте вже ласкаві, підождіть: бачите, я зовсім хвора.

І, не можучи більше сидіти, вона впала на подушку і ухопилася руками за голову.

— Хвора! Що міні до того, що хвора! — не вгавав хазяїн. — Лежи скільки хоч хворою, а гроші давай.

Далі, бачучи, що з Мариною справді тепер нічого не відіє, він промовив:

— Ну, та вже добре! Щоб після завтрашнього міні гроші

були, а то я не подивлюсь, що хвора, а одішлю у поліцію.

І, озирнувши ще раз убогу хату, він циркнув крізь зуби:

— Голота! — і вийшов геть з двірником.

IV.

Марисине бажання не справдилося: вона не вмерла. У неї була тільки горячкова пропасниця. Але вона тепер, після того сну, була певна, що скоро вмре.

— То не сон був, то мама по мене приходили, — думала вона, і розпалена хворобою, затого ще дитяча головка вірила цьому.

Вона бажала вмерти, та смерть не йшла. Дівчина тільки мучилася на переміну то в спеції, то в холоді і страшно схудла, бо пропасниця не давала їй нічого їсти.

На її щастя хазяїн більше не приходив правити з неї гроші, ждучи, мабуть, поки вона одужає. Її не проганяли з цієї хати, але-ж що з того? Змучена хворобою, одиноко лежала вона у їй на брудних лахміттях. В хвилини величного приступу хвороби, їй невимовно хотілося пити, але вона не могла встати і набрати у дворі води і, безпособна, уся спечена смагою і хворобою, з пересохлими губами і глоткою, дівчина кидалася по своєму ліжкови, мучачись у невимовних палючих муках. І серед цих мук їй уявлялася примара за примарою, знову бачила вона свою маму, котра кликала її до себе, і дівчина тоді кричала у страшній тузі:

— Мамо! мамо! коли-ж я буду з вами?!

Тільки вже на третій день, дотягнись якось до вікна, вона покликала дівчинку одного ремісника, що жив у цьому-ж дворі, і попрохала її забігати хоч інколи до неї і приносити води.

Пятого дня Марисії трохи полекшало і вона встала. Опівдня вона згіла невеличкий шматочок хліба і вийшла на хвилину з хати, щоб дихнути свіжим повітрям. Але хазяїн, побачивши, що вона вже ходить, знову прийшов до неї і збив бучу.

— Або сьогодні принесеш до вечера гроші або геть в чортам відціля! — грімнув він наприкінці і пішов з хати.

Марися нічого не сказала хазяїнові. Тепер їй було однаково, чи він її вижене, чи ні. Вона певна була, що їй не

довго жити, що вона скоро покине цей сьвіт. Ця думка не виходила у неї з голови. Чому вона так думає, Марися й сама не сказала-б, але пересвідчена була, що вона не житиме, що вона піде до матері. Як саме це зробить ся — цього вона ще досі не знала і не могла ніяк пригадати.

Трохи згодом, сама того не помічаючи, Марися опинилася на вулиці. Без ніякої меті, якось машинально вийшла вона, затого не розуміючи, що робить і вже тоді трохи очутила ся, як була за ворітами і осінній вітер пронизував її гострим холодом. Вона здрігнулась і огляделася.

— Куди ще я йду? і чого? Треба вернутися назад — подумала вона і зупинилась була. Але-ж не вернула ся. Не вважаючи на те, що вона була ще недужа і що холод примушував її трусити ся, її схотіло ся йти далі, втекти з своєї хати, похмурої як льох, відтіль де вона відзнала стільки горя, де її ганьбили ображами. Вона пішла.

— Куди-ж іти? Може знову піти роботи пошукати? — ворухнула ся у неї у голові думка: А де-ж її знайдеш?

Але за цією думкою зараз-же з'явила ся й інча:

— Нá що-ж тепер шукати роботи? Хіба вона думає жити, чи що? Тільки хоч-би швидче! О, Господи! Хоч-би швидче, щоб не мучитись так!

— Дівчино! дівчинó! гей, чепурушко! — розітнуло ся за нею гукання.

Вона озирнулась. Якийсь ремісник, досить уже підпіллій, коливаючись на обидва боки, непевними ступнями наблизив ся до неї.

— Ну, ну, чепурушечко! — казав він: не тікай, ходімо зо мною!

І він зовсім близько підійшов до дівчини, простягаючи до неї руки.

— Чого вам, дядьку, треба? — полохливо промовила Марися, поступаючись назад.

— Ну, ну, моя кралечко! не лякай ся! Адже я тебе люблю. Ходімо... зо мною... У мене й гроші є — я не дурно... І випьємо...

І п'яній хотів був уже обняти її, але Марися вирвалася і побігла. П'яній зупинився збентежений, похнюшивши голову. Нарешті він глянув у слід дівчині і, побачивши, що вона тіка, загомонів:

— Тікаєш? Ну й тікай, трясця твоєму родови! Мало хіба вас таких тут валасаєть ся. Великі цяці! — за пятаха усіх куплю! А то, бач, втікла, занизалась! Та в мене грошей стільки, що я не подивлюсь на яку небудь!

І гряд майпоганійшої лайки посипав ся навздогін за дівчиною. Їй стиснуло груди:

— Так ось уже за кого мене вважають! — промайнуло у неї в голові. — Ні, годі вже жити. Хоч-би швидче! Тільки — як, як?

І вона бігла далі, не зупиняючись, повтаряючи сама собі у невимовній муці: — Як? Як?

І знецінка ці думи перехопив голосний свист, гучне гудіння, котре вдарило їй у вуха. Вона зупинилася і глянула. Темна низка вагонів бігла по рельсах. Увесь поїзд з шумлячим і димлячим паровозом спереду здававсь якимсь страшним змієм з народніх легенд. Марися, сама не помічаючи того, зайшла аж до „вокзалу“.

І знецінка їй вдарила у голову думка:

— Ось як! Тепер знаю! — прошепотіла дівчина.

V.

Еге, тепер Марися знала, що їй треба робить і заспокійлась. Вона тільки думала про те; як-би це краще зробити. Тут народ снує туди й сюди. Треба вийти за місто — це недалеко — і підождати другого поїзду.

Дівчина так і зробила. Через пів години вона вже сиділа за містом на горбку, біля колії і дожидала поїзду.

Вона сиділа і думала.

Вона була спокійна. В її молодому серці на цю хвилину зовсім погасло бажання жити. І навіть гарно було думати про те, що ось через кільки хвилин вже ніхто ніколи не зможе ображувати, не зможе мучити її, і вона побачить свою „маму“. Про саму смерть вона не думала: вона рішила, що кинеться під поїзд і більше про це не згадувала.

Загорнувшись у платок, дивилась вона навколо. А навколо був невеличкий гайок. Осінь вже шоклада на його свою важку руку, і жовте листя, третмючи і коливаючись у повітрі, тихо раз-по-раз сідало на землю, укриваючи її пишним золотим накриттям. На землі вже лежав товстий і м'який шар

такого листя; падаючи з дерева і лягаючи па його, нове листя тихо і якось таємно шелестіло. Цей шелест звернув на себе Марисину увагу. Де це і коли вона чула його?

А! згадала! Це тоді було, якщо вона маненською дівчинкою була, як ще вони на селі жили. Це саме в осені і було... Вона одна однієїнька йшла темним напів мертвим лісом, ішла без стежки, навмання, а золоте листя падало і шелестіло, як і тепер шелестить. І так, як тепер, вона прийшла шукати інчого, небесного життя, так і тоді вона шукала неба, — хоч їй і не хотіло ся тоді вмирati. Але мати їй так часто росказувала про рай, про те що на землі горе, а на небі довічне щастя, що їй, шостилітній дівчинці, скотілось на небо. І вона пішла туди, де небо торкається до землі — там мусіли бути східці па небо і це було за лісом. І як тепер це усе згадало ся їй добре: і ліс великий, котрого вона так лякала ся перш, і те, як вона йшла тим лісом, продираючись поміж кущів, і як вона, після довгої блуканини, втомившись, спіtkнула ся на товстий дубовий корінь і впала. І так їй навіть той корінь виразно уявляв ся, що вона неначе знову перелинула туди, в ті дитячі літа...

О, чом вона тоді не знайшла неба і за неї роспятого Христа?

Господи! як довго тягнеться час. Чи скоро цей поїзд?

Вона усталла і почала виглядати його.

— А я-ж не замкнула своєї хати! — зневацька промайнуло у неї в голові. Як хто вбереться?

І вона була вже повернулась, щоб бігти назад, до своєї хати, але зараз-же зупинилася.

— Чудна я! Адже-ж міні зараз вмирati!

Вмирati! А що тоді буде, як вона вмре? Поїзд одріже її голову, її знайдуть, принесуть у поліцію, мабуть хазяїна оповістять. Вилає він її за те, що його гроши пропали. І її сором стало, що вона одурила хазяїна. Вона думкою попрохала його простити її.

Марися знову сіла на землю і знову думки опанували її. Тепер її згадувала ся мати, така, яка вона була вмираючи: живта, худа, з погаслими очима, з конвульсійно-тремячими губами. Але дівчина вже більш не плакала по її і тільки думала:

— Я скоро побачу її...

Ох, чому-ж це поїзду нема? чого він так забарив ся? І дівчина то вставала, виглядаючи його, то знову сідала.

Минуло ще пів години, година... Сонце вже сіло за гаєм і останні його проміні позолотили верховіття дерев і погасли. Їй вони на віки погасли...

Зовсім уже смеркло ся. Увесь крайовид навколої загорнув ся у сіру темряву. Тільки стовпи дерев мріють перед очима чорними смугами. Угорі у небі темно-сіро, а ніжної зірочки. Сумно, до болю сумно на землі. Хочби швидче, швидче!

А! ось нарешті і він, її спаситель: вже чути, як свистить. Вона усталла тихо і пішла до рельсів. Далі згадала, що їй ще треба помолити ся. Повернувшись на схід сонця, вона стала навколошки і вдарила поклон.

— Господи! Ісусе Христе! Прийме мене! Мамо, до вас іду!

Вона ще раз припала до землі, потім перехрестилась і пішла до рельсів. Біля їх вона зупинилася і глянула у той бік, відкіль ішов поїзд. Ось і він. Вже зовсім темно і його самого не видко, але два ліхтарі, як два пекельні ока, зяльуть у темряви.

Маруся скинула з себе платок, ще раз перехрестилась, стала навколошки і прихилилась до рельсів. Вона положила на їх шию, і сама зовсім лягла на землю. Ух! Як страшногудуть рельси і земля трусить ся...

А поїзд усе ближчає та ближчає, пекельні очі все ясніше та ясніше прорізують темряву. Чи скоро-ж?

Може її тільки скине з рельсів, а не задавить? Вона алякала ся цього і глянула на поїзд, немов-би хотіла знайти в йому одмову на це питання.

Ще хвилина...

Ось уже чути, як бряжчати ланцюги поміж вагонів, ось уже колеса видко. Пекельні очі палають.

Зараз! Зараз!

Господи! Та що-ж це вона робить? Це-ж смерть! Ох, на що-ж це вона? Їй ще хочеть ся жити. А це смерть. Геть, геть відціля, а то ось уже, ось!..

І вона хотіла одкинутись назад...

Але в цю хвилину щось притиснуло її глотку до рельсів, щось різонуло страшним болем і годі... Вона вже нічого не бачить, нічого не чує... Тільки тепла кров з безголового трупа обрізує колеса проходячому далі поїздови...

Марися пішла до „мами“....

З згадок про дитячі літа.

I. Дядько Тимоха.

I.

Дядько Тимоха... Як живий устає він перед моїми очима... Здоровенна кудлата голова з рудою бородою, з обличчям, умазаним у кіптяву й сажу, з голубими очима, такими голубими й добрими, що кожна дівчина забажала-б мати такі. А про те очі ті не всякий міг помітити, бо ховали ся вони під стріхою з рясних довгих брів. Голову вткнуто йому на широчезних могутніх плéчах, а увесь Тимоха державсь на двох стовпах, обутих у велителенські чоботища. На превелике лихо, один стовп був дуже кривий, і Тимоха більш волочив його, ніж ходив на йому. Дядько Тимоха був коваль, і дві його здоровених жилавих руки з засуканими рукавами щодня як пірцем повертали й гунали важким пів-пудовим вершлятом по залізному ковадлу так дуже, що те гуання чути було далеко в селі, хоча кузня Тимошина й стояла аж на краю, на вигоні. Коваль він був знаючий, дотепний, тому-ж то як тільки почують на селі це важке гуання, так зараз і чваляють до кузні дядька, несучи поламані сокири, необшиновані колеса, ведучи непідкованих коней. З Тимохом ніхто ніколи не торгував ся, бо всі звикли до того, що коли він скаже яку ціну, то вже не скине й копійки. Коли-ж хто нéбудь, не знаючи цих порядків, давав йому менш, ніж він заправив, Тимоха, не одмовляючи нічого, одвертав ся до свого ковадла і починав гупати вершлятом. Чоловік, силкуючи ся перегукнути цей гугот, кричав:

— Ну, щo-ж? берись!

На ці слова Тимоха своїм могутним басом, ні трохи не побільшуючи звичайної сили голосу, одмовляв, покриваючи своє гуання:

— Піди, розкажи своєму дідови!

Як-же чоловік, ще трохи підождавши, накидав йому кошійку або дві, Тимоха гукав:

— Поцілуй ся з своїми двома копійками!

Кінець був звичайно такий, що чоловік платив Тимосі стільки, скільки той хотів, бо другого ковала у селі не було.

Але траплялися й такі випадки.

Приносить аби-який дядько сокиру або долото настали, або ще що. Тимоха починає розглядати те, що йому прinesено, з усіх боків.

— Гм... Твоя сокира таки зазнала лиха...

— Та було всього по хохайству... Тільки вже настали, будь ласкав!

— Гм... Нову-б тобі, мабуть, краще..

— Та воно так, дак-же-ж на нову грошей треба. Справ уже цю як небудь. Я тобі два злóті даю, — поспішався дядько, бажаючи зробити Тимоху прихильнішим до своєї сокири.

— Два злóті!*) Ах ти ковтьоба дурна! — зневацька визвірювавсь Тимоха.

— Та хіба я що? Чого ти лаєш ся?.. Коли вона більше не стоїть... — оправдовувавсь збентежений дядько, думаючи, що Тимосі здалась малою ціна.

— Два злóті! — не вгавав Тимоха. — Два злóті! Який-же ти після цього хаяйн, коли ти міні за таке два злóті даєш! Який-же ти хаяйн, питано ся я в тебе?

Дядько зовсім уже не зінав, що йому й казати, а те найбільш через те, що роспалений Тимоха пхав йому під носа безщасну сокиру.

— Два злóті! Та ти знаєш, що усій сокирі ціна коповик, а ти за ту роботу, що семигривеника коштує, два злóті даєш! У, ковтьоба! Заходь над вечір та приноси семигривеника!

I Тимоха кидав сокиру у куток, а сам знову починає гупати вершлятом.

II.

Але-ж не подумайте, що дядько Тимоха був сердитий і похмурий — зовсім ні, і я це зінав більше, ніж хто інший.

*) Два злóті — 30 копійок.

Я був тоді ще малим хлощем і дуже часто бігав до його (він нам родич довідився якийсь, і кузня його була недалеко од нас, а найбільше те мене тягло до його, що ми з дядьком Тимохом були собі приятелі).

Було, убіжши туди, у кузню — темно, тільки біля горни, залитого вогнем, стоять дядько Тимоха чорний і блискучий од хвиль червоного полум'я і щось поверта кліщами у горні, та гука на піддувача:

— Гей, дми, Хведоре, дми! Дми, дужче, веселіще! Е! біси його дядькови, горить! Дми!

— Дму! — відгукував ся той з-за міха, з темряви.

Міні чути, як міх соє з усієї сили. Після блискучого полум'я у горні міха не видко у кутку і тільки чути це сошння і тоді здається ся, наче якесь страшидло діше там, у темряві, своїми величезними грудями, діше і може готується ся ось-ось кинутись і поглинуть усіх. Але дядько Тимоха швидко розбива ці примари:

— А ну, вшквар, Хведоре, такої, що ну!

І лід тріщить і комар пищить,

А то-ж кум до куми порося тащить!

— Кумцю-голубцю, звари міні порося,

Звари міні порося, щоб і юшка була!

І юшечка, і петрушечка!

Кумо моя, кумо моя, моя душечко!

— Ігу! моя душечко! — вигукує Тимоха і часом на-віть, розпалений веселою піснею, починає пританцювати кривою ногою, держучи у руках кліщі, у котрих жéвріс розпечено заливо.

У цю хвилину я витикав ся на двері. Тимоха запримічав, що хтось застить, дивив ся і гукав:

— А, це ти, Василю! не засти-ж, іди у кузню. Дивись, як ми будемо смалити.

І через хвилину два тяжких вершляги гуцали по ковадлу, аж земля навколо трусила ся, а дядько Тимоха пригукував:

— І-гу! гей-гуп! гей-гуп! Іще раз! іще два! Зпайте, люде, кovalя! Іще гуп, іще два! Гей бий-бий!

І вершляги гуцали, а безліч блискучих іскор сипалось по кузній вотчині дощем, пропилюючи темряву і примушуючи мене затуляти рукавом обличча.

З дядьком Тимохою ми були, як я вже казав, велики приятелі, і він що разу, як я до його приходив, давав мін усякі шматочки валіза: кругленькі, що позоставались од пробитих дірок і що звали ся проміж нас, хлопців, грішми, довгенькі і усякі інші. Не раз бувало так, що скінчивши роботу, я не бажаючи йти до дому (дядько Тимоха хоч п'ятий десяток год жив, а подружжя, собі не знайшов, — то-ж йому не велика хіть була йти в свою хату) — так, кажу, не бажаючи йти до дому, він сідав у кутку, укупі зо мною, на мішки з вугіллям, і ми починали розмовляти. Я, звісно, більше слухав, а дядько Тимоха казав. Тут і казки були — не про лисичку й півника, ні, — а про усяку „страховину“, котрою я вливався, слухаючи її; і ковальські легенди про коваля, що чорта, „неприятеля“ (як казав Тимоха), за язык тяг, або про те, як коваль дуже хитро випітав, у чорта-ж таки, секрет кування, або ще про віщо; і приспівки усякі чудні і чимало ще чого. І я любив дядька Тимоху, а дядько Тимоха мене любив. Посьлідком цієї обонільної любові було те, що одного дня трапився такий випадок.

Увійшовши, як то звичайно робив я, до кузні і сівши у кутку, я незабаром помітив, що дядько Тимоха чогось наче сердиться на мене... Я почав був балакати до його, але він, навпаки своєму звичаєви, пічого не одмовив і тільки скоса, якось чудно, глянув на мене. Я здивувався й засмутився. Посидівши ще трохи у кузні і бачучи, що краще не робити ся, я, зовсім зажурений, устав і пішов до дверей.

— Василю, куди ти? — гукнув дядько Тимоха, копирсаючи кліщами у горні.

— До дому — куди-ж! — одмовив я сердитий на його.

— Чого?

— Чого! того, що хочу, — хотів був сказати я ще сердитіше, але почув, що слози клубком підкотилися міні до глотки.

— А! так ти до дому? так я-ж тебе не пущу! — згукнув дядько Тимоха, і тої-ж миті дві здоровенні засуки на руки обхопили мене.

— Пустіть мене, дядьку, пустіть! — кричав я пручуючись і чуючи, що в мене очі вже повні сліз. — Пустіть, ви сердиті!...

— А! сердитий?.. Гаразд!... А це що?

І я опинився знов долі, а до моїх ніг брязнуло щось таке з Тимошиних рук.

Я підняв його і прикипів до місця з радощів... Такого щастя я ніколи не сподівався. Я тільки марив про його, часто марив і одного разу навіть признається йому, дядькови Тимосі, але ніколи не думав, щоб він міні скував справжню залізну невеличку шабельку.

— О, дядечку! — тільки й міг скрикнути я, хапаючи шабельку у руки.

Мої мрії справдилися; тепер я можу піти проміж хлопців певний, що ні в кого нема такої штуки, що я зовсім ко-зак з шаблею.

— О, дядечку! Які-ж бо ви добре!...

— Добрий тепер, а то сердився, пущверинку!

Але я вже не слухав його: вхопивши шабельку, я перевертав її на всі боки і розглядав свій дорогий скарб. Нарешті не мігши вдергати ся, я крикнув дядькови Тимосі:

„Я зараз!“ і чим-дуж чкурнув до хлопців похвастати подарунком.

Згадуючи тепер дядькове Тимошине обличча, яким воно було в ту хвилину, і його добре голубі очі, я не зважуюсь сказати, хто з нас був тоді щасливіший — я чи він...

III.

Дядько Тимоха, як я вже казав, пробував собі молоди-ком, і всі так звикли бачити його без подружжя, що надзвичайно здивувались, як почули, що він має одружитися. Уперше я це почув у своїй сім'ї — батько казав про це матері і ддавав:

— От, на старість розуму рішився!

— Зовсім скрутила чоловіка, — промовила мати. — Пропаде він з нею ні за що!

Ці слова як ножем різонули мене. Дядько Тимоха пропаде ні за що! Міні так зробилось у цю хвилину жалко його і страшно за його, що я, вхопивши шапку і, затого не при собі маючись, побіг до його. Він кував, як і завсігди, тільки був тепер сам, без молотобийця. Я убіг у кузню і, нічого не

розвібраючи, не оберегаючись розпаленого заліза, кинув ся до його.

— Що ти, що ти, Василю! Бережись, попечеш ся! — придеряв мене дядько Тимоха. — Чого це ти?

Але я не міг нічого одмовити і почав тільки хлипати.

— Оттакої! — здивувався Тимоха. — Чого це ти розріюмсав ся? Що це тобі?

— Міні вас, дядьку, шкода... — ледві міг я вимовити.

— Мене? Оттака ловись! А що-ж я? вмираю, чи-що?

— Ale-ж ви хочете одружитись, і мама... кажуть, що ви... ви прошадете... — і слізози знову полились у мене з очей.

— До кого-ж... я... ходитиму тоді?...

— Так он-що... — промовив дядько Тимоха, трохи помовчавши. — Ну, цього не бій ся, — я ще не загину, і ходитиш ти до мене, як і ходив.

Мабуть дядько Тимоха вмів мене розважити: через який час я покинув плакати.

Дядько Тимоха одружив ся. Я ходив до його у кузню, як і раніше, і часто бачив його молоду. Це була невеличка моторна жінка, чепурненька, щебетлива. Вона була сирота без хати, без шматка хліба і пішла за дядька Тимоху, щоб не жити голодною і холодною, тиняючись по наймах. Так казали у нас у сім'ї і лаяли її, казали, що вона одурила дядька Тимоху, що не любить його і що не чесно дівувала. Я слухав це все і, хоч не розумів останнього, але-ж став не любити Приську (так її звали) і завсігди тікав з кузні, як що часом вона була там тоді, коли я приходив. Але дядько Тимоха любив її, здається, без краю — принаймні він з неї очей не зводив, як вона західила до його і стояла у чорній похмурій кузні, серед кіттяви, диму і залізних уламків весела, чепурна, молода. А він, чорний, умазаний, кривий і старий, таким бідолашним здавався поруч з нею, що міні невимовно жаль було його у такі хвилини.

IV.

Минув рік. Що далі, то все більш та більш я став помічати, що дядько Тимоха смутний. Знаєте, дитяче серце чуле на це, а найбільше ще в тому чоловікові, котрого любить. Так і я...

Це було, як тепер памятаю, в осени. Я чогось давно

вже не був у дядька Тимохи, і міні схотіло ся побігти до його.

Ще не доходячи до кузні, я почув, що хтось у їй кричить. Я здивував ся і ще скорійше побіг. Добігаю — дядьків Тимошин голос. Тільки я на двері збіг, та так і скамяньїв на місци. Я ніколи не бачив таким страшним дядька Тимоху. Лице бліде, аж синє, — дарма, що на йому сажа й кіптява налягли; очі страшні, близкучі, у руках вершляг. Він маха їм, іноді б'є по ковадлу, сам кричить:

— А! так! одурила старого дурня!.. Молодчий краще!.. Так йому, старому йолочови, ѹ треба — не квал ся на молодих, не лізь!.. Так!.. Але-ж і шадлюка!..

І він вдарив вершлягом по ковадлу.

— Одурила! Наче я не любив її, не любив!.. Та я її вбью, вбью прокляту!..

І він знов махав вершлягом, знов гупав по ковадлу. Він був п'яній.

— Та годі-бо вам, дядьку, — умовляв молотобієць — ще може ѹ на добре повернеться.

— На добре? — ревів Тимоха — На добре, кажеш? Ні вже, тепер он на яке добре повернеться, як я її оцім вершлягом голову розвалю, вбью її, роздавлю, як жабу!

Він кричав так люто, а найбільш його обличча було таке страшне, що я, з остраху, кинув ся геть з кузні...

Увесь день до вечора я пролежав у буряні на нашому городі. Ні істи, ні пити я не міг нічого. Дома думали, що я хворий.

У ранці я не втерпів і знову побіг до кузні, щоб хоч подивити ся, що там робить ся. Але кузня була замкнена. Другого, третього дня — те-ж. Дядько Тимоха не робив у кузні, а у нас у сім'ї казано було, що він п'є. Я мучивсь і що дня по кільки разів бігав до кузні дивити ся, чи нема його там, і робив це крадькома, щоб ніхто не знав. Але кузня усе не одмикала ся.

Так проминув тиждень. Одного ранку нарешті я діждав ся свого: я побачив дядька Тимоху біля кузні. Потихеньку я підійшов і глянув на його. Глянув і злякав ся: обличча бліде, очі позападали, якась мука сьвітить ся у їх. Увесь наче розбитий, пригнічений він, а зістарівсь так, що й не

пізнаєш. Одягнений у кожусі, за плечима торбина. Стойть, замикає куальню. Побачив мене — зрадів.

— А, Василю, і ти тут! Давно я тебе не бачив.

Замкнув куальню, немов іти хоче.

— Дядечку, куди це ви?

— Треба йти.

— Куда йти?

— Далеко.

— Як далеко? Чого далеко?

— Того, що в своїй хаті місця нема...

Я ї сам не счувся, як він нахилився до мене, як обняв мене і почав цілувати. Чую, слізки на моє лицце капають, капають ..

— Дядечку, голубчику, що це ви?

— Це я так нічого, Василю... На старість, бач, пла-кати здумав... Прощавай мій любий, прощавай!... Адже ти один мабуть на всьому світі любив мене... Прощавай!..

І я вже плачу, ридаю, ухочившись за його руками.

— Ой, не ходіть, дядечку, не пущу!.. Не ходіть, або мене з собою візьміть!

Але не помогло ся — пішов...

Кажуть, дитячі слізки — дурні слізки. Не завсігди мабуть...

Уже піотім, як підріс я, росказувано міні, що Тимошина жінка, котра пішла за його тільки через те, що нікуди було подіти ся, не довго прожила з старим і знайшла собі сусіднього парубка. Поки Тимоха не зновав цього, то все було добре, хоч і все село про це знато. Але одного разу він вернувши ся з куальні порано, стрів у себе в хаті того парубка і зрозумів усе. Він і слова не сказав жінці, а запив, страшенно запив і все сваривсь і нахвалявсь, що вбъє її. Але до неї не йшов. Вона-ж сподівалася ся, що це перейде і не чіпала його. Через тиждень однаке він кинув пити, витверезив, ся і пішов до дому.

Жінка була в хаті. Мовчки зібрал ся він, одягсь, уязв дещо і, вже виходячи з хати, промовив.

— Зоставай ся сама — хата єсть, худоба якась єсть — живи. Може щасливіша будеш з ім. Тільки не одури і його як мене одурила. Хай тобі Бог простить.

І більше нічого...

Жінка зостала ся — повія була на все село.

Через тиждень після того, як дядько Тимоха пішов з села, ми перечули, що він у наймах, за коваля у якогось пана; а місяців через півтора прийшла у волость звістка, що у полі, біля шляху, знайдено замерзлого чоловіка, в котрому пізнано дядька Тимоху... Казали, що він страшенно пив і піний замерз у полі.

Я плакав, як почув про це, плакав гірко. Та й тепер сльози набігають на обличча, як згадаю я безщасного дядька Тимоху, згадаю, як він любив мене і як його заносило сънігом у полі одинокого, замерзлого... Сльози знову набігають, як і тоді, тоді...

II. К с е н я.

I.

Давні, давні дитячі літа! Тоді лекше жило ся, лекше дихало ся!.. Материне пестування й любов, піклування трохи суворого, але доброго батька, дитячі забавки, радощі й горе — усе до купи злило ся, попереплітало ся, і встає перед очима люба, пишно-радісна картина дитячих літ. Але виразній од усього на цій картині відрізняється одна кохана постать, така кохана й дорога, що здається ся, дорожча вона міні над усе, над усе на съвіті, оправіч одного тільки... Це ти, Ксеню, тая постать, — ти, до віку дорога й кохана моєму серцю. Минули літа, минули радощі й люті муки, чимало час зруйнував і знищив у моїй душі, багато образів зникнуло з моєї пам'яті, а ти ніколи не зникнеш, ніколи... Ти й тепер стоїш перед мене мов жива і така-ж тиха, та-ка-ж люба...

II.

Це було через два роки після моого розстання з першим моїм другом, дядьком Тимоховою...

Але я мушу сказати спершу кільки слів про себе, щоб зрозуміле було те, що оповідатиму далі.

Сім'я наша заможна була і на селі нас богатирями вславлено. Але ми жили просто, у пани не пнули ся, дарма, що й було з чого і що батько, і двоє старших братів пись-

менні були. Я пайменший був у батька й матері після двох синів і чотирьох дочок, — тож і любили мене обе вони найдужче. Бачучи, що всюди повели ся школи, почало ся вчиття, батько завсігди казав, що як скінчу я сільську школу, то віддасть мене у місто довчати ся. Ніде правди сховати, міні не зовсім це подобало ся і здавало ся, що мати правду казала на це батькови, говорючи:

— І що-бо ти, старий вигадуєш: віддавати дитину Богу зна куди, Богу зна до кого. Буде з його й тутешнього вчиття — адже вчить ся у школі.

— Ні, стара, не буде, — одказує батько: годі вже нам дурнями сидіти та корити ся розумним глитаям. Час і свого розуму засягти. Буде він вчити ся і тут і там, щоб міг музиком прожити, не кланяючись кожному здирці.

Мій батько був чоловік дуже одмінний од інших наших селян і любив робити все на свій лад. Він і тут свою дорогоу назначив для мене...

Але хоч і не велика була хіть у мене їхати у місто та усе-ж у своїй школі я вчивсь не погано.

III.

Це було по весні... Я тільки одну зиму ще ходив у школу. Всі ми, школярі, сподівали ся, що незабаром нас порозпускають, бо вже надближалася екзамен. Міні страшно було його, того екзамену, бо казано, що на його якийсь пан приїде; але й бажалось, щоб скорійш він приходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридало сидіти у душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних съпівів; як лука пищала ся веселими квітками; як жуваві метелики тріпали у повітрі своїми різниколірними крильцями, втікаючи од ганяючих за ними хлопців. А ми що-дня мусіли сидіти до пізного обіду у чотирьох стінах! Ні, вже хотілося на волю...

За те-ж, як кінчало ся вчиття і нас пускали до дому, то — ніде правди сховати — я, та й багато моїх товаришів не дуже дбали про „уроки“, а більше надолужали згаяний у школі час.

IV.

Так, це було по весні. Вернувшись з школи і кинувши на мисник книжки, я вхопив свій, що недавно купив міні батько, складаний ніж і вибіг на вулицю. Міні хотілося зробити собі сикавку. Треба було здобути бузини, і хоч її й багато було у нашому садку, але міні чомусь здалося, що кращої для цього бузини, як у сусіди, нема. Затаївши духа, обережно переліз я через тин і, ждучи, що кожної хвилини мене піймає дядько Семен, на швидку вирізав собі цівку з бузини і кинувся назад. Тоді, розсівшися перед своїм двором, я почав виробляти сикавку. Я вже одрізав її і пропстромлював середину, як зненацька біля моого вуха розітнувся голос:

— Та й гарний-же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучачин Івась.

— Гарний ніж... Батько купив?

Я з гордістю глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

— А вже-ж, батько!

— Продай міні! — сказав Івась і в його заблищаючи очі.

— Зроду ні! — одмовив я рішучо.

— Я тобі злого дам. У мене єсть — батюшка дали, як я у церкві кадило їм подавав.

— Що міні твій злотий! За ніж батько сами дали семигривеника*).

Івась похнюючився. Але трошки згодом знову підвів голову.

— Ну, слухай: дай міні його хоч погратися — я їй собі нароблю сикавок...

Як-би Івась попрохав у мене ножа через тиждень або два, то я дав-би його не вагаючись. Але тепер, тільки по-зважчора одержавши його, я ніяк не міг наважитися розстаратися з своїм скарбом.

І я одмовив:

— Ні, не дам!

Івась обраївся.

*) семигривеник = 20 копійок.

— У! Скупердя! Усе-б собі загарбав! Дай!

— Не дам!

Тут трапив ся зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасе-ве обличча. Він, і раніше сердитий, тепер скіпів:

— Чого б'єш ся? Здачі хочеш?

І він з злістю штовхнув мене у плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець, не потрапив куди треба і вгородив ся просто міні в руку. Я скóчив як обшпарений, кинувши й ножа, до Івася. Але він уже тікав. Я побіг за їм з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він — тікаючи од кари, я — бажаючи помстити ся. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що на щось спіткнувся і падаю.

V.

Та я не впав. Я вдаривсь головою об когось і хоч звалив його, але сам якось вд́ржав ся. Прочумавши ся трохи, я оглядв ся і побачив, що стою перед чисюсю хатою, а з землі устає невеличка років, девяти, дівчинка. Я її мабуть здорово вдарив, бо вона дуже скривила ся, уставши і уязвивши рукою за бік: але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. З поглядом на це уся моя злість на Івася одразу десь зникла, мов їй й не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звуть „зачуханими“, се-б-то покинутими без ніякого дгляду. На її була обідрана поганенька спідничка й чорна сорочка, а схудле чепурне обличча було як біль біле.

— Я розумів, що вдарив її, зробив їй погано, але не знов, що казати, хоч міні й жалко її було. Нарешті я спропонував промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так... — промовила вона, але зараз-же трохи скривила ся — мабуть бік ще болів.

— Ні, я знаю, що здорово; тільки ти на мене не сердься: я незнаюше.

— Я нічого...

Ми ще постояли мовчки. Через кілька хвилин я спітав ся:

- А як тебе звати?
- Ксенею, — одмовила вона, піднімаючи на мене свої велики очі.
- А мене звати Василем. Ми живемо на Заваліївці.
- Я знаю: ви богатирі... Тато завсігди так про вас кажуть...
- А у тебе є батько?
- Г.
- А мати?
- Матері нема... умерли... У мене мамою — мачуха...
- Що ж вона тебе жалує?
- Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі до долу.
- Так ти не сердишся на мене, що я вдарив тебе?
- знову запитався я.
- Ні... Ой, ой, Що це в тебе? — скрикнула вона, хапаючи мене за руку.
- Як падав я, то моя порізана рука роз'ятрила ся ще більше, і кров з неї тепер так і цебеніла.
- Як це ти так? — питала ся Ксеня.
- Так... порізав ся...
- Міні сором було казати про мою сварку з Івасем.
- От-же треба завязати, а то боляче буде, — бідкала ся Ксеня.
- Але хоч міні у той час і справді боляче було, та хлопча гордість не дозволила призвати ся в цьому.
- І я одмовив:
- Ні, нічого. Воно не болить. Прощавай! Я до тебе грати ся колись прийду!
- І зараз-же побіг до дому, щоб втекти од її питань і про виразку і... щоб завязати руку.

VI.

Хоч я й сказав Ксені, що прийду до неї грати ся, але чомусь не прийшов і зострів ся з нею вже не скоро, тоді як ми поле своє косили.

Менша сестра не схотіла їхати, і я поїхав з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, котрий стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до їх бігав. А як, після обід вже.

вони далеко одійшли у поле, то мене покинуто берегти воза, і я зостав ся сам. Як-би я взяв книжку, то може-б читав (у мене така цікава книжка була — казки усякі), але я її забув і тепер заходивсь вирізувати з куща тоненькі хвойдини — хотів возика плести. Довго я мудрував, поки таки сплів його сяк так і вже хотів був ще щось вимудрувати, як зне-янецька почув шелест попід кущами. Я глянув і вadrів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. У ту-ж хвилину, як запримітив її я, вона теж мене побачила і зупинилася. Але я зрадів і зараз-же гукнув :

- Ти тут? Як це ти сюди зайдла?
- Тато косють, а я їм обідати приносила, — одмовила вона, не сходячи з місця.
- Та чого ти стоїш? іди ближче, сюди, та будемо грati ся.
- Вона несъмільво підійшла і сїла біля мене.
- Ось ба, якого я воза сплів — утнеш такого? — похваливсь я, показуючи воза.
- Ні, я ніколи не плела возів...
- А що-ж ти робила? Ти граєш ся аби як?
- Граю ся... ні, не граю ся...
- Як це так?
- Мама не дають грati ся, кажуть, що робити треба...
- А що-ж ти робиш?
- Та дитину доглядаю, хату мету... корови пасу... усе....
- А грati ся-ж тобі й не хочеть ся?
- О, ні, хочеть ся, так хочеть ся! — скрикнула вона, і її оченята аж забищали; але зараз-же засоромила ся й стихла.
- Ну, добре, так ми будемо з тобою грati ся.

VII.

Потроху Ксеня насымілила ся, і ми почали грati ся як треба. Ми ловили один одного, ховались по кущах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона нарешті в під куща:

- Ось надії, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрюччя.

— Давай, Ксеню, сюди — я подивлю ся.

Тільки хотіла дати, а коник — плиг! — утік у траву.

— О, на що ти його пустила? — кажу я.

А вона сьміється:

— Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати — нема. Дивимося, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе, — догадався я і почав штрикати паличкою у дірку. І справді, цвіркун — сердиться, за паличку хапає, трохи не витягнеш, аж головку видко.

— Пане Свіргунський! ідіть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксения сьміється:

— Багато ви наорете!...

VIII.

— Василю, ходімо в ліс по ягоди.

— Ходімо.

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки й поїм. Як наївся, пытаюся у Ксені.

— А ти наїла ся?

А вона сьміється з мене:

— Та я не їла, я ось квіточку нарвала.

І показує міні пучечок ягід.

— Що-ж, час до дому вертати ся — каже Ксения.

— Чого там?

— Та мати будуть лаяти...

— От там, лаяти... — Ходім далі!

І ми пішли ще далі у ліс. Бігали, гралися, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здалося, що ми трошки походили, але ми й не счулися, як почало вечоріти. Тоді тільки ми побачили, що вже блукаємо у незнайомому місці.

— Василю, що-ж ми тепер будемо робити? — спитала ся Ксения.

— Треба стежки шукати, — одмовив я, — а то скоро смеркне.

— Скоро? А тут єсть.... вовки?.. — промовила Ксения,

і її великі очі розкрили ся од боязни ще більш, а біле обличча зробило ся ще блідішим.

— Ну, вовки там!.. — одказав я, бадьюючись, хоч і сам щось не дуже спокійно мав ся. Побіжимо краще назад. Ну!

Ми побігли проміж кущів. Віти били нас по обличчах, шкрябали; босі ноги підколювали ся. Незабаром Ксеня почала зоставати ся позаду.

— Василю, не кидай мене... Я бою ся...

Я гупинив ся.

— Давай руку, побіжимо вкupі.

Але бігти поміж густо порослих кущів, побравши за руки, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обое, спіткнувшись ся на коріння, не попадали до долу.

Попіднімались, дивимо ся навколо — нема стежки. Ми забили ся таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: ляк приглушував біль. Ми пішли потихеньку, шукаючи дороги. Дивимось, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорвий, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

— Василю, що-ж тепер робити?

— Будемо тут ночувати...

— У лісі?! а вовки?..

— Ну, там... я хотів сказати: „то дурниця“, але не зміг. Обом нам схотіло ся плакати. Усякі думки снували ся у голові... А що, як справді вовки нападуть?.. розірвуть!...

Ксеня притулила ся до мене і вже плакала. Міні хотіло ся її розважити; але я неміг і слова вимовити.

Так проминуло кільки хвилин.

IX.

Коло того місця, де ми стояли, був величенький дубок. Я догадав ся, що робити.

— Ксеню, злізмо на цього дуба — тут не так страшно ночувати.

— Та я не злізу — високий.

— Нічого, я тебе пісаджу. Злазь спершу ти.

І я, скільки було в мене хлопячої сили, став пісаджувати її на дубок. На наше щастя перша гілка була не високо,

і Ксеня вхопила ся за неї. Скоро вона вже була на середині дерева. За нею поліз я і тільки здряпався на гілку, щось як крикне жалібно та голосно, аж по всему лісови розіннуло ся. Я увесь похолов. Дивлю ся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалось, лищало у неї в кіхтах. Вона кільки разів нечутно машинало своїми м'якими крилами і сковала ся у темряві. Увесь трусячись з переляку, з мокрим волоссям, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чуя вона шепоче міні:

- Василю, що то таке?
- Нічого, то сова піймала пташку.
- Страшно, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чутъ. Я не знаю, чи довго ми так сиділи, тільки бачимо — на небі, над зрубом, щось зайняло ся.

- Що воно? — шепоче Ксеня.
- Не знаю; може горить де, — так проміття.
- Ще трошки посиділи — палає все дужче і дужче. Осе уже видко, як щось округле витикається з-за кущового верховіття. Більше, більше...
- Та це-ж місяць! — зрадівши, кажу я Ксені. — Тепер добре буде.

- А що хіба?
- Та видніще, а то бач, як темно.

Місяць потроху випливувесь червоний, огняний. Дал почав білішати, підбив ся у гору. Зробилось зовсім видко; листя на кущах заблищало як срібне; пробиваючись крізь густе верховіття, простяглися до долу і по землі ясні смуги якогось сьвіту. Веселіще немов зробило ся.

Чуємо, щось затріщало долі. Затаїли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайченя, стрибнуло раз, у друге і сіло, насторочивши вушка. Шерстянки на йому аж бліщали од місяця. Посидівши ще трохи і понюхавши повітря, вони набули почуло щось непевне, стрибнуло і зникло у кущах.

X.

- Ксеню, про віщо ти думаєш?
- Так...
- А в мене думка про те, що нас мабуть шукатимуть.
- Хто?
- Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть? — знайдуть!..

— А що, як справді не знайдуть? — промайнуло у голові. Мінії знову схотіло ся плакати. Тільки не заплакав: страшно, та і сором Ксенії було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! ми обое здрігнулися: тріщання, гук по усьому лісови... Що це? вовки? Може ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую Ксеня вчепила ся за мене, уся тремтить... А ревіння чи гукання ще більшає, ще дужче щось ламається ся, тріщить. Ох!.. це-ж, мабуть, лісовик...

— А гов!.. Василю... у... у...

— Що це? наче мене гука?

— Василю!

— Чуеш, немов кличути, — шепоче Ксеня.

— Цить!

Знов: — Василю! Так це-ж кличути, їй — бо, кличуть! Ще трохи підждав, послухав... Батьків голос зовсім виразно чути. Знайшли! знайшли! Я був такий радий, що кинувся цілувати Ксеню, і ми трохи не попадали з дерева.

Через кільки хвилин батько вів нас обох за руки з лісу. Ксеня цієї ночі у нас очувала.

XI.

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки добре лаяла мачуха, але-ж з того часу ми не розлучалися. Бррати мої були дуже старіші од мене; з сестрами я й раніше не ладнав — Ксеня була мій друг. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли-ж це вона вихопиться од своєї мачухи. З однією Ксенею я тільки й був тоді щасливий.

Що це? кохання? Не знаю, що воно таке було, тільки одно розумію і певний у тому, що відколи живу, я ніколи мабуть не спочував съятішого почування, як тоді до Ксенії.

Але ми не зовсім щасливі були. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксеніна — ось хто нам дошкуляв.

Батько Ксенін був батіг з клочча: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталася од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусіла їхглядіти з ранку

й до вечора. Одно саме бігало, — друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю — я жду. Стрінemo ся, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми у ту хвилину.

Але Ксенії доводилось і терпіти за наші іграшки. Почало ся воно так:

Раз ми загралі ся у двох і не побачили, як дитина вивалила ся з возика і набила собі лоба. Мачуха увечері уздріла ґулю на лобі в дитини і напала ся на Ксеню. На горе тут лучила ся сусіда — вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці — і розказала мачусі, що ми бавимо ся вдвох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти! Бач, ще одземлі не видко, а вже за хлопцями...

І лайка, і бійка посипали ся на мою Ксеню.

З того часу нам доводилось ховати ся од усіх і сидіти у двох де небудь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо кожного разу, як дознається мачуха — Ксеня бита.

Мене дуже вражало це, і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злости.

XII.

Одного разу якось ми сиділи у нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, — бо та заснула та й мачуха була дома, а Ксенії якось пощастило утекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралі ся, забувши про все лихо, коли зненацька почуди над собою голос:

— Ах, ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обос скочили на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, граєть ся. От я-ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся і хотіла тягти. Ксеня не обороняла ся, тільки затулила обличча руками.

— Іди, нетіхао!

Ксеня скрикнула — мачуха потягла її.

Я нестерпів більше. Мінії вдарило у голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинув ся на мачуху і стусонув її кулаком у груди.

— Як ви съмісте її бити! Як съмісте! — кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть мачуха спершу аж злякала ся од такої несподіванки, бо не боронила ся. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і як пірце кинула об землю.

— Ах ти прокляте щеня!.. Ба, яке!.. Ба, з ким вона подругує!... Ну, ти-ж мене знатимеш!...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксению. Вібіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми....

Ксению так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була....

XIII.

Але у нас не тільки цей один ворог був. Хлоції помітили, що я товаришую з дівчиною і почали з нас съміятися. Ми терпіли їхні глузування довго, але одного разу я таки не здергавсь.

Була неділя і ми з Ксеною вийшли на вулицю до інших хлоціїв та дівчат. Ми гуляли у мяча. Я щось не так зробив.

— Ну вже цей дівчачий хвіст! — крикнув мій колишній приятель Івась!

— Ну що хіба? — одразув я.

— Та що! За коростявою Ксенькою вже й граня всі позабував.

— Вона не коростява, — скрикнув я.

— Коростява.

— Брешеш! ти не съмієш цього казати.

— Не съмієш! велика цяця його задріпана Ксения.

— Мовчи!

— Де-ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлоції, який парубок — уже за дівкою ганя, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав присьпіувати:

Ой ти Василю, ой ти!

Куди до тебе зайти?

По за гуменно, Ксению,

Сховайтесь у ячменю!

Хлоцці зареготали ся. Я кинувсь до його і вхопив його за груди.

— Мовчи, а то битиму.

— Поки ти битимеш, так я тебе скорійше.

І він вдарив мене межи очі. Кров линула міні з носа. Як опечений кинув ся я на Івана. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину у мене у десятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити, по чому влучав кулаками.

Ледві нас розвели. Міні й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сьміяв ся з нас, як ми були вдвох, — бояли ся. Та ми й не ходили більше на вулицю.

XIV.

Поминув рік.

Це було на третій день Зелених Свят. Наші поїхали у Таранівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів; я зінав, що Ксенині батько й мачуха теж думають їхати і забрали з собою обох дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день! Таке свято не часто бувало для нас. Ми довго грали ся у себе в дворі, аж поки Ксения сказала:

— Знаєш що, Василю, ходімо до річки у гай, — там посидимо.

Ми пішли. Ідучи, думали там грати ся, але як прийшли, посидали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпощеть ся, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксения обняла мене, притулила свою щоку до моєї.

— Васильку!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксеню.

— А я тебе, Васильку, так люблю, що хоч-би ти міні що не сказав, усе-б зробила,

— Усе?

— Усе! Що хоч — усе!

— Ну, а як-би я сказав: плигни у річку?

— І плигнула-б, хоч-би зараз, — плигнула-б.

І вона ще дужче пригорнула ся до мене. Я поцілував її просто в очи і побачив, що вона плаче.

— Ксеню, голубко, чого ти?

— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома бути та ла-
ють... Он поїхали — хліба не кинули...

— Як? Ти нічого ще не йла з ранку?

— Нічого.

— Чому-ж ти міні не сказала?

— Так... на-що? Я й без хліба перебуду.

Але я вже не слухав і як опечений біг до дому. Через кільки хвилин я повернувся з усякою їжею.

— Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти, мішаючи хліб з слізми.
Попоїла трохи. Знову сидимо, мовчимо.

— Василю!

— Що голубко?

— Знаєш... я думаю...

— Що?

— Я мабуть скоро вмру.

— Господи! Ксеню! що це ти вигадала? Чого це ти?

— Не знаю... Тільки так міні тяжко, так тяжко. Ма-
бути якесь лихо буде.

Я глянув на неї — біла-біла, як крейда, та болесна
така...

XV.

Лихо справді склало ся таке, якого ми зроду не споді-
вали ся, склало ся другого-ж дня після ярмарку. Пам'ятаю,
я сидів дома у хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері
рипнули у сінях. Одчинили ся хатні — Ксеня бліда, у сло-
зах кинулась до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... Оддають.

— Що?.. Кому оддають?..

— Ох оддають... у найми... Учора батько на ярмарку
найняли мене. Приїхав сьогодні брати... чоловік той...

— Куди брати, як брати?

— У найми, у чуже село. Ох, Василю, сховай мене!
Сховай де небудь, або я вмру або я втоплю ся.

Вона вчепила ся за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не вспіли вони спитати ся,
чого це ми плачемо — чую біжить хтось у хату. Одчинили
ся двері — маучуха.

Ксеня закричала не своїм голосом.

Батько силою одірвав мене од неї і виніс на руках у
другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

XVI.

Її повезали, oddали... І я більше не бачив її, ніколи не
бачив... Міні сказали, що її віддали у містечко на пять ро-
ків у найми. Я прожив ще два роки у рідному селі і не чув
про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько справді
віддав мене у місто вчити ся. Як я там жив і що робив, —
те не до речі тут оповідати — хай може іншим часом. Але
як повернувся я на деякий час до дому, то почув, що її
батько й маучуха з усією сім'єю переїхали жити кудись у
друге село. Я питавсь про Ксеню. Казали: не знаємо:

Що з нею зробило ся? Чи вона заробля своїми руками
хліб, тиняючи ся по чужих людях, по наймах? Чи вона по-
квапила ся на лекшу працю і продала свою молоду вроду?
Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними
квітками, а зима покрива холодним мертвим блискучим покри-
вом? Не знаю, не знаю... тільки я її більше не побачив ні-
коли... ніколи...

Проминули парубочі літа — літа молодих мрій, молодих спо-
діванів. Під виливом їх я забув був Ксеню на деякий час.
Але тепер, як невблагана зима скоро посипле сънігом і мою
одиноку голову, тепер, як я самотний, не знайшовши собі по-
дружжя в житті, не покохавши після моого першого най-
частійшого дитячого кохання, більше нікого, дохóжу може
останні верстви свого довгого шляху, — тепер усе частійше
ї частійше я став думати про тебе, Ксеню, частійше ї час-

тійше став уявляти ся міні твій коханий образ... Він виразно стойть перед мною душою, бо не закритий, не затертий ніяким іншим пізнійшим образом. І ти до віку зостанешся у моєму серцю, Ксению, ти моя люба, моя маленька мученице....

1885 р.

X а т а.

I.

— Чи ти оглух, чи який тебе біс знає?! Кажуть тобі : суддів клич!

— Та-дже кликав, — що-ж ім зробиш, як не йдуть? Могорич запивають!

— Могорич, кажеш? Який могорич? З кого? — і, кажучи це, пан волосний писар аж підскочив.

Поки старий приглухуватий дід Опанас, волосний сторож, збереться одмовити цьому панови писареви, дозвольте міні сказати про його кільки слів. Пан писар зросту був високого, навіть через лад високого, так що жінка його мусіла щоразу набирати сірого черкасину йому на чумарку аж на аршин більш, ніж то треба для усяких інших людей, що завсігди чинило їй превеликий жаль. На широких плечах у пана писаря була довжезна шия, а на їй чималенька голова. Що найбільш кидалося у вічи, як тільки глянути на цю голову, так це ніс, котрий стремів мало не на все обличчя. Ніс цей був вельми червоний, навіть подекуди синій і виразно показував на превелику прихильність пана писаря до тих могоричів, про котрі він з таким запалом зараз питався у сторожа. Другі частини його обличчя буди зовсім звичайні, такі, як і у всяких людей і „особих приміт“ не було ніяких, окріч хіба пера, що стирчало з-за писаревого вуха. Звали цього писаря Хома Григорович і був він вельми розумний і знаючий писар і це він і доводив щодня „мужикам“ у формі гравеників, копишиків, мішечків зерна і інчого усякого дрібязку, котрий мусів давати ся йому за його писарські премудрощі, назвище*) од рокової плати.

*) більш; опріч рокової плати.

— Могорич? З кого можна? За що могорич? — знову
гримнув пан писар на сторожа.

— Та хіба-ж я знаю, за що? Там і Василь Трохимович
з їми.

— Василь Трохимович? Ти кажеш Василь Трохимович?
Ах-же вони такі-сякі! Бач, я йому все зробив, чисто усе зробив
і приговор написав, а він суддів покликав, а мене й забув!
Ні, стрівай! Цього не буде! Я піду...

І пан писар, роспалений образою, ухопив шапку і хо-
тів був уже бігти, як його зненацька зупинив чоловік, ко-
трого ми досі ще не запримітили, хоч він і сидів у цій-же
хаті. Це була противулеглість писареви: невеличкий товстень-
кий чоловічок, виголений, з підстриженими вусами, з масними,
але проноузуватими очима, у сукняній чистенькій чумарці. Ко-
ротко кажучи, це був Семен Олексієвич Цупченко, сільський
крамар і шинкар, великий шануватель релігійних розмов і по-
зичок грішни селянам за літню працю, котрі він, як то сам
казав, робив, щоб хоч трошки посодити убогому, памятаючи
заповіт Божий. Правда, селяне зовсім інакше розуміли його
діяльність і звали його просто „глитаєм“, але-ж хто того не
знає, що мужик ніколи не бува вдячний?...

Так ось, побачивши, що писар хоче йти, Цупченко ухоп-
ив його за рукав і промовив:

— Хомо Григоровичу! Та хай йому, тому могоричеви!
Та я вам аби тільки справу виграти, я вам утроє більше мо-
горичу поставлю!

— Та ні! та як-же це? Мене — і не покликать! —
лютував писар, пориваючись іти.

— Ні вже, Хомо Григоровичу, ви вже не йдіть, дослу-
хайте моого діла, — прохав Цупченко, не випускаючи писаре-
вого рукава.

— Ні вже, Семене Олексієвичу, — ви мене пустіть!
А то як-же це: без мене могорич! — не вгавав писар, не по-
кидаючи надії іти.

— Та, Хомо Григоровичу! та ви послухайте: зараз пі-
сля суду я вас до себе, а в мене, знаєте, — очищена і на-
ливочка, і все таке!... — спокушав Семен Олексієвич.

Од згадки про „наливочку“, очищенну і все таке“ трохи
помякшало серце в Хоми Григоровича, і він сів, але усе-ж
не міг одразу заспокоїти ся.

-- Та це спасибі вам за вашу ласку, — казав він, — спасибі! Тільки-ж і Василь Трохимович, і судьді!!... Ну, добре! Я змовчу, тільки я їм колись усе це згадаю!

— Так ось, доложу вам, — знову почав перепинену розмову Цупченко. — Я й позичив гроші тридцять і п'ять рублів Шоломієви, а він мінії росписку видав, що „по первому востребованію“, а коли ні, то його хата моя буде. Тепер-же він умер, дітей нема, удова одна зостала ся. То чи можна мінії з удови гроші виправити?

— Чому не можна? Аби росписка. Єсть у вас? — питавсь писар.

Цупченко ростебнув чумарку, витяг і дав писареви помяту й залозену чвертку паперу. Писар уткнув у неї носа і забубонів: „1886 года... даю сю росписку... по первому востребованію обязываюсь возвратить... Въ случаѣ неуплаты принадлежащее мнѣ недвижимое имущество остаётся въ пользу его, Цупченка...“

— Гм... гм... Це ще як Лойко писарем був, то цю росписку писано? — спитавсь писар, прочитавши.

— Еге-ж.

— Гм... гм... Тут, бачите, не указано — хату, а „принадлежащее мнѣ имущество“ — ось що.

— То хіба-ж хата не „имущество“?

— Звісно — „имущество“. Тільки тут, бачите, — „принадлежащее мнѣ“. А всьому селу звісно, що Шоломій у прийшли до Новаків пристав, то хата не його, а жінчина виходить.

— Та вона... адже вона йому жінка була, та хіба не одвіча вона за його?

— Ні. Та й хіба ви не знаєте наших? Зараз закричат: — „Приймак! приймак! не його хата!“

— Гм... Знаєте що, Хомо Григоровичу! Моя вже дяка буде...

— Так... дяка... що там дяка... Тут, бачите, діло таке... уголовнее, коли що... Та й хіба я не знаю? Тридцять п'ять рублів! Горілочка-матіночка, усе на-бор, а тоді й тридцять п'ять!...

— Тошно, було й так... А все-ж і своїх грошей хоч трохи дав. Ну, та що там казать, — синенька*) вже для вас, а вже про могорич, та що й казать — чого душа забажа.

*) п'ять рублів.

— Синенька... гм... То оце вам хата за' тридцять і п'ять рублів буде, (а хата така, що двісті рублів стойть), а міні...

— А проценти-ж, Хомо Григоровичу, а проценти? Ну, та вже два трояки — так? — І Цупченко витяг з кишені калитку.

— Гм... Звісно — проценти... Тільки-ж і діло таке, що...

— Та ось і вони — два трояки... — промовив Цупченко, кладучи на стіл шість рублів.

— Так... — одмовив писар, якось надзвичайно швидко пригортаючи до себе гроші і ховаючи їх у кишеню. — Тільки-ж подумайте, Семене Олексієвичу, як-же його у приговорі написать незаконне „рішеніє“...

— Та... хіба не можна написати так, щоб воно по закону було? А в мене, знасте, ячмінець цей рік не поганий — я-б мішечок...

— Гм... воно як два, так і краще-б... Та ще в мене кабан... — рахував писар.

— Та буде й кабанови і два мішечки буде!

— Судьді ідуть! — гукнув дід Опанас, вернувшись. — І Шоломійку ведуть.

Три судьді вже сиділи на своїх місцях, а біля їх, за столом з паперами і навіть з „Сводомъ законовъ“ і сам писар, якувели у волость Шоломійку.

Це була ще не стара, років тридцяти пяти, жінка, але вже зістарена горем, недостатками та працею. Обличчя змушене, немов залякане чимсь, руки тримтять. Вона тихо й несміливо увійшла у хату, перехрестилася на образи, вклонилася і промовила, зупинившись біля порогу:

— Здорові були, з вівторком!

— Здорова, бабо, здорова! — гукнув один, вже трохи підпливши, судьдя. Ось тут діло до тебе є.

— Що-ж там таке?

— А ось позов на тебе є. Позивають тебе.

— Хто-ж мене позиває? — тихо спітала ся жінка.

— А ось, — промовив писар, — Семен Олексієвич!

Семен Олексієвич устав в лаві.

— Так... Ну, Семене Олексієвичу, роскажіть нам, до чого ваше діло, — попрохав його один судьдя.

Семен Олексієвич кахикнув, випроставсь трохи і почав:

— Та ось, діло таке, що не слід-би й турбувати вас,

господа судьді, та що-ж як люде не правою, а кривдою живуть. Як ще живий був чоловік оцієї жінки, Микола Шоломій, то позичив він у мене тридцять і п'ять рублів грошей. І росписка ось єсть... А тепер діло таке виходить, що і сам не відав — так і вмер — і ось жінка його не oddає.

— Ось росписка, — промовив писар, передаючи суддям папір, — росписка справедлива й законна.

Суддя узяв росписку, покрутив її у руках і положив знову на стіл.

— Як-же, тітко? Позичала ти — чи хоч чоловік твій — у Семена Олексієвича гроші? — спитавсь один суддя.

— І помилуйте і пожалуйте, люде добре! — почала Шоломійка, вклоняючись суддям. Не знаю я, чи позичав він гроші, чи ні, бо я того не бачила. А ви самі знаєте, яке мое життя було: тільки й знала, що з шинку виглядала. І у їх-же, у Семена Олексієвича і шинк був, то може він там пяний і позичив та й пропив десять разів.

— А росписка? — запитавсь суддя.

— Що-ж росписка? Я її не писала і не знаю, й не бачила.

— Як не знаєш? Адже твій чоловік її дав, а ти не знаєш? — грімнув писар.

— Не знаю, Хомо Григоровичу, не знаю! — знов уклоняється жінка.

Судді й собі не знали, що казати. Цупченко, знову кахикнувши, промовив:

— Господа судьді! Дозвольте сказати! Ось вона жінка оця, каже, що не знає, що може чоловік пропив ті гроші. Господа судьді! Адже вона мужня жона, то якже-ж вона не знає і не одвічає за свого чоловіка, мужа свого? І знову каже: пропив. Ну, то хіба що, що пропив?

— Та бачите, як пеш набор, то воно потім усе якось удвоє доводить ся платити... — почав був один суддя, чуючись у потилиці; але-ж Цупченко не звернув на те уваги і протяг далі:

— Ну, то що хіба, що пропив? Це до мене усякий п'яніца зайде, гроші візьме, і пропе, та й нема на його суду? Я не як небудь, у мене росписка є. Ось дозвольте, господа судьді, росписку прочитати.

— Читайте, Хомо Григоровичу, — промовили судді.

Писар витяг з кишені хустку, голосно висякавсь, потім одкашлявсь, знову висякавсь і почав читати. Усі слухали мовчики і видко було, що, oprіч писаря та Цупченка, ніхто нічого не розумів з ламаної мови, котрою писано росписку.

— Бачиш? — промовив писар до Шоломійки, скінчивши читання.— Ось сказано: усім „имуществомъ“ одвічаю. Розумієш? Тридцять і п'ять рублів мусиш заплатити, або „имущество“ яке єсть — сиріч хату — віддати.

— Хату! — промовила з острахом жінка. — Та-’дже-ж це моя хата, не чоловікова була. Адже він у прийми пристав, і пе мого батька, з діда й прадіда, хата була, — то й тепер моя, а не його. І оце я своє добро віддаватиму за те, що він шячив?

— Еч! яка велеречива та премудра! — промовив перевривлюючи жінку писар. — Сказано тобі: жінка ти його і одвічаєш за його!

— Та воно справді, — уступивсь у розмову один суддя. — воно справді, усякому звісно, що хата з діда й прадіда Новаків була, а не Шоломіїв. То це щось не виходить...

— Як не виходить? Що не виходить? — визвіривсь писар. — Новаків хата! Новаків хата! Ну, то що з того для діла виходить, що Новаків хата?

— Та, бачите, щось воно не те... — почав був суддя.

— Не те? Що не те? — роспалювавсь писар, що хвилини підскакуючи на своєму стільці. — Що не те?

— Та бачите-ж: Шоломій позичив, — з Шоломія було й правити, а що-ж тепер на бідну жінку нападати ся? — боронив Шоломійку суддя.

— Іменно так, як оце ви кажете: хіба я знала, хіба я відала, де і як він позичав? А хата моя, з батька, з діда й прадіда моя.

— Ти вже мовчи, коли тебе не питаютъ! — грімнув на неї писар. — Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу: обернув ся він до суддів: Ось слухайте, що я казатиму. Вона каже: Новаків хата. Добре! Адже вона вийшла за Шоломія заміж, Шоломієвою жінкою стала?

— Так.

— А у законі „изображенъ“, — ось у законі, — казав писар, стукаючи рукою по „Своду“, — „изображенъ“, що жона єсть, то есть сказати, рабиня мужа, і що усе, що її було, те

його, єдина-бо плоть і дух єдиний, а потому і добра всі суть єдині, для обох єдині повинні бути. І „поневаж“ муж єсть хазяїн і голова дому і єдиний властитель, то тепер уже виходить, що коли ця жінка за Шоломія пішла заміж, то не її вже хата стала, а Шоломієва, чоловікова стала...

— Та чоловіка-ж моого нема?... — почала була жінка, але писар кинув на неї грізний погляд і протяг далі:

— Хата чоловікова стала. І як чоловік умер, то жінка, стало бути, тільки володіє чоловіковим добром і того ради усі, які єсть й позички і претенсії усякі — з цього добра повинні зискувати ся й правити ся. От який закон! — скінчив писар, втираючи хусткою спіtnілого од довгої промови лоба.

Судді ювчали. Цупченко, бачучи це, промовив:

— Розсудіть уже, будьте ласкаві, господа судді, мене з нею: нехай або гроші вертає, або „имуществомъ“ одвічна. Розсудіть по правді, — моя вже дяка й могорич буде...

— Та це звісно... — промовив один суддя. — А тільки-ж якось не второпаю я щось, як це так, що хата її була, а це одразу не її зробила ся.

— Як не второпаєте? Як не второпаєте? — підскочив писар. — Я-ж вам кажу понеже і в писанії, і в законі стоїть: муж і жона єдина плоть єсть і жона своєму мужові у всьому корити ся мусить, а муж єдиний голова і властитель усьому дому, то того ради це вже не її хата, а Шоломієва чоловікова стала, і жінка, володіючи чоловіковим добром мусить його довги сплачувати.

— Розсудіть, господа судді, — знов почав Цупченко, — моя вже дяка буде...

— І помилуйте, і пожалуйте, люде добрі! Ні в чому я тут не повинна, — прохала жінка.

— Та глядіть лиш, Хомо Григоровичу, чи так? — спітався один суддя у писаря.

— Так, так! Іменно так і закон „изображаєтъ і писаніє глаголеть“, — одмовив той.

Судді ще помовчали.

— Що-ж ти? згожуєш ся заплатити? — запитавсь напершті один з їх у Шоломійки.

— Не можу я і нї з чого міні платити, — одмовила вона.

— Так ось-же чуєш, хату, кажуть, тоді в тебе одберуть,

бо в росписці, бач, як там казано... усім, каже, „мучестьвом“, чи-що, одвічаю...

— „Въ случаѣ неуплаты принадлежащее мнѣ имущество остается въ пользу его, Цупченка“, — вичитав з росписки писар.

— Чуєш, тітко, що написано? — спитався один суддя.

— Та хіба-ж я знаю, що там написано, що й до чого воно? Ми люде темні. А хата наша, Новакова вона з по-конвіку.

— Якове Йвановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — загомонів писар. — Ну, що тут з якою небудь бабою дурною базікати? Тут чоловік статечний, Семен Олексієвич ось каже, — не те, що баба ця, — та й росписка єсть.

— Та треба-ж і її роспитати... — одказав Григорій Семенович.

— Та що тут роспитувати! — сварив ся писар. — Що тут роспитувати! Адже єсть вам росписка, — ну й треба писати приговор.

— Підождіть, Хомо Григоровичу! А що, як ми не по правді зробимо? А що, як може треба такого приговора написати, щоб цих грошей вона Семенові Олексієвичу не віддавала? — не покидав свого Григорій Семенович.

— Як не віддавала? Як це такий приговор? — роспиняв ся писар. — Та ви знаєте, що з цього буде? Коли ви такого приговора постановите, щоб грошей не отдавати, то раз те, що „прысутствіе“ його одмінить — це раз! (писар загнув палець); а друге те, що тоді Семен Олексієвич може на суддів пожаліти ся за „лицепріятство“, сиріч неправедне, задля своєї вигоди рішення. А ви знаєте, що за таке „лицепріятство“ по закону слідує, знаєте?

— Та де-ж нам знати? Ми люде невчені, законів не знаємо.

— То-ж то, що не знаєте! За це вас самих під суд, у рештанські роти віддадуть — ось що. Та я й писати такого вашого приговору не хочу — ось що. А то ще й сам за написаніє одвічатиму. І писар устав і пішов геть, а за ім Цупченко.

— Що його тут робити? — чухаючи потилицю питавсь Яків Іванович.

— Та чуєте-ж, каже, що коли такий приговор, щоб не

платити, так і писати не хоче, бо і за писання, бач, кара, — одмовив Петро Васильович.

— Це рахуба!... І жінки шкода... Та може-б ти, Пара-секо, заплатила грішми, а то-ж чуєш, хату одсудить, — казав Яків Іванович Шоломійці.

— Боже мій! Та з чого-ж я буду платити і де я тих грошей візьму? У мене й істи іноді нічого? — жаліла ся жінка.

— І хто його зна', що й казать?... — чухав ся знов Яків Іванович.

— А на мою думку, так усе це не по правдї! Усе це крутить цей Хома. Хата не Шоломієва і плати з неї нема ні-якої, — промовив Григорій Семенович.

— І яка там неправда. Каже тобі писар — не можна ніяк більше, ну й треба так писати, щоб Щупченкови хату, — подав голос Петро Васильович.

— А правду-ж-де ти сховав? — спитавсь Григорій Се-менович.

— І жінки-ж жалко... Так чуєш-же й кара, каже, за ли-цедирство, чи як він там говорить, велика. У рештанські роти, чуєш... — лякав ся Яків Іванович.

— Ну, а вже-ж що писар цей, то не збреше: уже коли скаже, що не одмінять приговору, то й зроду не одмінять — от скільки вже разів так було. Ну, а вже як сказав, що зламають присуд у „прысутствії“, то вже того й сподівайсь, так і буде. Хіба то давно було, як Грицька Шапуваленка за та-кий приговор „прысутствіє“ з суддів скинуло, та ще й са-мого за малим під суд не oddalo. Он як! — казав Петро Васильович.

— А тепер, бач, каже, що не те, що одмінять, а за ли-цедирство ще й рештанські роти чуєш, будуть! — обізвавсь Яків Іванович.

— І жінки шкода, і хто його знає, що й робить? — міркував він.

— Та вже мабуть треба так, як писар казав писати, — радив знову Петро Васильович.

— Ні, не так... ні... — казав Григорій Семенович. — Не по правдї буде!

Шоломійка, котраувесь цей час стояла ні жива, ні мер-тва, виала тепер суддям у ноги.

— О! помилуйте-ж і пожалуйте-ж! Куди-ж я подіну ся,

як із хати мене виженуть? Чи міні під тином, як собаці голодний здихати? Мое-ж добро, батьківщина моя! — ридала бідолашна жінка.

— Оце так!... — насутились судьді. — Ну, вже й здирця цей Цупченко — хату послідню одніма. Ну, вже й чоловік! Тільки Петро Васильович мовчав.

— Та чи не можна-б як небудь її визволити?

— Чуєш-же: лицемірство...

— Семене Івановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — почувсь з другої хати писарів голос.

— А що? — спітали ся судьді.

— Та ось ідіть сюди, щось казати маю.

Судьді пішли.

Через кільки хвилин і судьді, і писар, і Цупченко сиділи у шинку, у осібній кімнаті, за столом. Тільки Параска Шоломієва зостала ся у волости — дожидати судьдів.

Цупченко, з пляшкою у руках, частував по ряду кожного, припрошуучи й примовляючи. На столі була закуска — чехоня й хліб. Усі пили й їли. Спорожнили одну півкварту, послав Цупченко по другу. Після другої судьді були вже зовсім пяні і Цупченко почав розмову про діло.

— Так як-же, господа судьді, — загомонів він. — Як буде діло?

Судьді не зараз одмовили. Перший озвав ся Григорій Семенович.

— А що-ж, Семене Олексієвичу, діло таке: помиріть ся ви з нею, поладнайте. Не по правді-бо й ваше діло. Ось що! Григорій Семенович підпивши був съміливійши.

— Як-же-ж, господа судьді, не по правді? — бідкав ся Цупченко. — За віщо-ж мої гроші пропадатимуть?

— Що там казати: не по правді! — гукнув Петро Васильович. — Як там не по правді! Росписка єсть... Ну, що-ж? А чоловік нам могорич поставив!...

— Що могорич? Могорич нічого. Я могорич — так: чому не випити з чоловіком, коли трапляється ся. Коли звикнити — пий! Я сам не пив спершу, а тепер ось уже четвертий рік судьдєю — навчився пити. І пью... Могорич що?... — казав зовсім уже спянілій Григорій Семенович.

— Ну, а що-ж? а що? дурно могорич питимеш? — сікав ся Петро Васильович.

— Чого дурно... не дурно... Не те... А я не хочу, щоб не по правді.

— Та що там багато балакати — викушайте ще чарочку на добре здоров'я, — припрохував Цупченко, підносячи Григорію Семеновичу горілку.

— Чарку? я чарку випью... А тільки не по правді...

— Семене Олексієвичу, — стиха сникнув через кілька часу писар Цупченка. — Годі вже частувати, а то вони й доволости не дійдуть — тепер вони саме на порі.

I справді — Григорій Семенович і Яків Іванович були на порі — вони вже на вдаку чи розуміли, де і що вони роблять. Тільки Петро Васильович ще не вгавав і роспинався за Цупченка.

— Ну, треба у волость — діло кінчати, — устав писар.

Але він мусів сказати це ще двічі, поки судді зрозуміли його. Так-сяк вибралися з шинку, прийшли у волость. Там писар вислав на деякий час Шоломійку геть, а сам швиденько надряпав „присуд“, — звісно такий, який треба було Цупченкові.

— Ну, Петре Васильовичу, Якове Івановичу, Григорію Семеновичу, печаті треба прикладати, — давайте!

— Я зараз! — гукнув Петро Васильович.

Яків Іванович мовчки поліз у кишеньку і витяг печать.

Витяг її і Григорій Семенович, силкуючись вимовити:

— I я дам... Тільки не по правді... Ви так робіть, щоб по правді було.

— Та по правді, по правді зробимо, — казав писар, беручи печаті, напалюючи їх на съвічці і прикладаючи до присуду.

Як скінчилося це, то вкликано Шоломійку і прочитано їй присуд. Бідна жінка тільки плакала, слухаючи його і нічого не могла вже казати. А судді вже не розуміли ні того що писар читав, ні сліз її....

II.

Парастишка Шоломієва живе тепер одна-одинока. Дітей Бог не дав викохати: один хлопчик був та й той, як поминув йому девятирік, умер. Чоловік теж недавнечко вмер, навіть роду ніякого близького не зсталося — усі повмирали. Сумне і одиноче життя...

А колись-же не так воно жило ся. Сім'я її заможна була: старий батько з сином по чотири паровиці у Крим по сіль водив, хазайство чимале, хата гарна, велика. У батька тільки двоє й дітей було: вона, Параска, та син од неї аж на п'ять років старійший. Любили їх обох старі дуже і нічого їм не жаліли. Братови було вже вісімнадцять років, як він умер, на дорозі з Криму йдучи. І з того часу батько покинув чумацтво — не міг більше й згадувати про його — раз тільки сказав:

— Зайлі воно в мене сина!

Та більше вже й не поминав.

Зостала ся Параска у сім'ї єдиначкою. І тепер уся любов батька і материна на неї повернула ся — жила як у раї дівчина: тільки того не мала, чого бажати на думку не спадало. Мати тільки й жила нею, а батько, хоч і жутив ся, що синів нема і нікому буде батьківського добра доглянути, а все-ж тільки і втіхи у його було, що вона. Ще тільки косу почала заплітати, а вже мати підійде було до неї і дивить ся довго, замислившись, та й скаже потім:

— Ой, доню моя люба! красно ти цвітеш, та доведеться нам розлучити ся, може пробий-голові якому віддати тебе!

А батько, як що нагодить ся на той час у хаті, то так, суворо неначе, промовить:

— Загадала про те, що колись там ще буде! Що то жінота!

А в самого в очах слізоза мабуть замружіє...

Та не дожила мати-жалібниця до того часу, як довелося чужому дитину віддати — умерла. Та й добре, що не дожила — менче горя зазнала...

А потім і заміж Параска пішла.

Сусіда у їх був, удовин син, двір з двором жили, не у своїй жили хаті, у чужій, бо ахтові були і своєї не мали. Парубок гарний, чепурний, та на лихо хазайства в його всім не було: батько пяниця був, то нічого не покинув. То Микола (так звали його) усе більш по наймах у місті жив і заробляв потроху — тим себе і матір, поки не вмерла, на сьвіті держав. Ну, а то трапило ся одного разу так, що місця в його не було і жив він дома. Двір з двором, садок з садком жила з їм Параска, — часто доводило ся стрівати ся, — то й спізнали ся вони. І любила-ж його Параска дуже — за

личко вродливе, за чорні брови та за речі ласкавії. Одно тільки лякало її — пив іноді Микола. Стала вона йому казати:

— Миколо, покинь пити — не буде з того добра.

— Що-ж міні за свої гроші та й не випити? На чортаж і заробляти?

А трохи згодом роздумав ся, каже:

— Правду ти, Параско, міні рапаля: не буду пити, бо й батько твій не віддасть тебе за мене.

І справді поки був у селі, то не пив. А як бував у місті, то там не розмінавсь з чаркою, та про те ніхто не знав — ні Параска, ні батько її.

Рік вони кохали ся. Микола на той час і в місті не жив, а у свого-ж таки селянина найняв ся. Поминув рік, каже він Парасці:

— Доки будемо так по садках ховати ся? Треба міні хазяїном бути. Пошлю я старостів до тебе.

І прислав незабаром.

Вагав ся Парасчин батько та й не трохи. Вагав ся тим, що не хотілось йому, статечному хазяїнові свою єдиначку-дитину за беахазяйка давати, вагав ся й тим, що раніш трохи не гарна слава про Миколу була, хоч тепер він і був доладнім парубком. Та як роспітав ся у дочки, і як признала ся вона йому, що любить Миколу — не схотів старий на перешкоді рідній дитині стати, — і подавала Параска рушники старостам.

Тільки все бояв ся батько.

— Дивись, каже було, Миколо, даю я тобі Параску, не понехтуй моєї дитини. І худоба уся, яку я надбав — ваша-ж вона буде, як умру, — можна хазяїном бути. Дивись!

А Микола на те:

— Бог з вами, тату! Та я не знаю, як за вас Господа молити!

Одружили ся вони, прийняв батько зятя до себе у прийми. І поки батько живий був, то ті два роки гарно було Парасці жити. Хоч і здавало ся їй іноді, що Микола немов щось не такий до неї зробивсь і що менш уже він до неї душою пристягнувся, та мовчала.

— То міні здається ся так, — думала.

А нічого собі хазяїн Микола вдав ся, а найбільше до

батька вміє підлестити ся. Уже так він коло його впадає, так йому догожає, що й не треба краще...

Умер батько — стали самі жити на батьківському добрі. І відколи почали самі жити, почала Параска горя зазнавати — спершу потроху немов, а далі й повну випила того лиха...

Найсамперед, як тільки вмер батько, Микола почав пити, покинув коло хазяйства впадти. Казала йому про це Параска — спершу він мовчав усе, неначе сором було йому. Та так не довго тягло ся. Одного разу усе вирнуло на поверх. Повернувшись він п'яний, Параска щось і скажи йому про це. Як визвірить ся він:

— Хіба я не хазяїн у своєму добрі? Все моє, усьому я один хазяїн — схочу пропити, то й пропью. Досить я гнувся та плавував перед твоїм батьком — тепер моя воля! На чорта-ж я й брав тебе!

Зрозуміла тепер усе бідолашна жінка, та пізно тільки...

І пішло піяцтво, ледарство, батьківщина, як за водою йшла. Часом неначе-б-то і скаменеть ся трохи Микола, мовби коло хазяйства заходить ся — звісно сором мужикови та ще й заможньому купований хліб їсти, а своє поле неоране кидати, — ну й посіє він так аби на харч, а там знову... І тоді ні слізозі Паразині, ні благання її, ні докори — не поселяло нічого. Спершу тільки лайку од його чула, а потім і бити почав. І почало ся це з того саме часу, як з салаткою удовою він спізнав ся. Тут уже усього натерпілась Параска, усього зазнала.

І тягли ся так дні за днями, тижні за тижнями. Проминав так один рік і другий, і третій. Од хазяйства зосталась тільки хата, а з Параски викоханої чепурної батькової дочки — недочасно зістарена лайкою, бійкою, тяжкою працею та недостатками жінка...

III.

Параска Шоломієва вернула ся з волости до дому мов не при собі маючись. Лихо, що несподівано впало на її голову, зламало, придавило бідну жінку одразу, узяло у неї всі сили. Вона тільки й могла розуміти одно, те, що її виганяють в власній хаті, однімають останній притулок, останнє добро. І ця думка так опанувала її, що вона нічого не могла робити, нікуди не могла піти і все думала, думала про це. Забігала

була до неї сусіда Мотря, хотіла роспитатись, розважити, та якого не почула од неї, окріч тільки одного:

— Пропала я!

Але поминуло кілька днів — з волости ніхто не приходить, її не займають. Перша щочасна думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, одмінилась у інчу:

— А може вони зглянулися на мої гіркі слізки, на мое вбожество — може не займатимуть мене.

Так думала вона і надія потроху одживала у її побитому наболілому серці. Їй хотілося впевнити ся в цьому, і вона кілька разів збирала ся піти до Цупченка або до писаря, щоб роспитати ся, почути про рішенець. Але-ж мов якась невідома сила не пускала її, мов віщувало їй щось, що як піде вона, то не добро од їх почне.

— Нехай, — казала вона собі. — Житиму мовчки — може якось обійтися.

І вона не йшла і ні з ким не хотіла балакати про хату, а жила тільки надією, що все скінчиться, як треба.

Минув третій тиждень, минає четвертий. Параска затого вже певна, що зостанеться у своїй хаті.

— То вони мабуть тільки полякали мене, а далі бачуть, що я не хилюсь, то й кинули.

Так думає вона і заспокоюється на цій думці; починає навіть хату лагодити на зиму — вікна обмазує, щоб не так холодно було, то-що.

Бідна! Вона не знає, що її ворог, Цупченко, тільки жде, щоб присудови волосному вийшов законом постановлений термін — один місяць.

Але вона незабаром дознالась про це...

Одного дня вона тільки що пообідала і почала вимітати хату, коли чує, у дворі загавкала собака. Параска визирнула у вікно і зомліла: у двір увійшов пискар, а за їм Цупченко й староста. Вінник випав у неї з рук і, уся трепетуючи і зблідивши, зупинилася вона посеред хати.

Брязнула клямка, увійшли гості у сіни. Параска чує писарів голос, він каже:

— Ну, Семене Олексіевичу, ось ви у своїй хаті!

Одчиняють ся двері, ось уже у хаті гості — усі троє; староста при знакові.

— Здорові були, — каже староста, — з вівторком!

Але Параска не може одмовити на здоровкання і тільки мовчки дивить ся на гостей та трусить ся.

— Приймай, бабо, гостей у хату, а хоч не гостей, а хаяїна, — гукнув писар і додав потім обертаючись до Щупченка:

— А не погана хатка буде, Семене Олексієвичу! Їй-бо!

— Що-ж, за своє добро, — не дурно припала, — одмовив той, обглядаючи хату навкруги.

— Ну, бабо, — знов почав писар, — час — пора тобі, кажу я, хаяїна у його хату пускати. Чуєш?

— Якого хаяїна? — ледві змогла промовити Параска.

— Як якого? Еге, та чи ти, дурна, й досі не знаєш: адже „строк“ рішення вийшов — місяць. Ти у „присутствії“ не надавала — значить хата тепер уже не твоя, а Семена Олексієвича. Так закон каже.

— Іменно, як закон каже, по закону! — додав звичайненько Щупченко.

Так он воно що! Он чому її цей місяць не займано. А тепер, бач, „строк“ вийшов...

— Чуєш-же, бабо, — загомонів уже Щупченко, до завт'яго щоб вибралась відціля з своїми манатками, — бо міні на завтра хату треба. І щоб безпремінно.

— Еге-ж, безпремінно! — ствердив писар. — А не схочеш сама, то й за ноги виволочем. Чуєш? Ось тобі й староста — і він тобі велить. Старосто! Скажіть-же їй! Що-ж вимовчите, наче вас тут і нема?

Староста, котрого узято було тільки на те, щоб надати офіційального коліру приходу до Параски, і котрий не знов на яку ступити і почувавсь зовсім погано, устрявші у таке діло, ледві міг промовити:

— Та що-ж... І я... звісно так...

Він плутав ся у словах: йому було ніяково і тяжкоглядіти на зблідлу помертвілу жінку.

— Ото-ж щоб знала і хата завтра щоб порожня була та безпремінно! — знов промовив Щупченко.

— Ну, ходімте вже — тепер їй вже обявлено, — сказав писар, повертаючись до дверей.

— Ходімте!

Писар і Щупченко ще у хаті понадівали шапки і вийшли, а за їми позаду староста з похнюпленою головою.

Параска хотіла була скрикнути, щось сказати, але в неї не стало сили. Вона мовчки мов підрізана схилилась на лаву.

Так ось що воно, ось! Так он чого її досі не вигонили: „строк“ не виходив. А тепер вийшов уже той „строк“ і її виганяють як собаку, виганяють з власної хати, в котрій виріс увесь рід їх, Новаків, виріс її батько, виросла й вона. Кожна дощечка, кожна брусинка, кожен кілочок у цій хаті був її знайомий і такий рідний був, бо з кожним єднала ся якась гадка про минулі часи. Дивлячись на піч вона згадувала, як сам старий батько власними руками складав її і вона уявляла собі батькове обличчя, його голос, його розмову... А он божник, що вона укупі з матір'ю колись прибивала, як батько у місті нові образи покупив. Яка рада була тоді вона, ще невеличка дівчинка, пим новим блискучим „богам“. З яким побожнім острахом дивилася, як батько, загорнувши образи у велику хустку поніс їх у церкву посвятити, як потім приніс їх і як, побожно на їх помолившись, постановив на божник... А он покутне вікно поламане, гвіздками збите. Ох, як давно це було. Це тоді, як вона ще дівчиною була. Дома нікого не було — вона, та дівчина подруга — Маряна. І завелись вони гнятились одна за одною. І доти гнятились, поки Маряна, скочивши на лаву спіткнулась і падаючи вдарилася плечем просто у раму. Рама у одному місці поламалася... Полякались вони... Параска на себе сказала і батько — нічого, не лаяли. Полагодили мовчки і он і досі, кільки год міцно держить ся дебело зроблена рама. І од цього випадку Парасчина думка перейшла до усього свого дитинства і перед нею зягтили, заблищаючи давні чудові картини веселих дитячих літ. Картини ці померкли, затерлися у душі як деякий час, але тепер знову немов поновилися і оджили новим життям, і близькі на їх хварби і сльоплять вони очі бідолашній одинокій жінці, повитій мріями... І радоші, і муки тих съятих часів, і слози, і съміх, і сонце, і хмари — все уставало перед нею і сповняло змучену істоту немов якоюсь силою новою, немов знов її до життя тягло... Тільки ось серед цих блискучих і коханих картин починають уставати інчі, похмурі і смутні, де самі хмари і нема сонця, де самі слози і нема съміху. Що це? О, це вони, вони ті прокляті дні, котрі їй довелося прожити після батькової смерті... Вона не хоче про їх думати, бо невимовна туга обнімає її, але не може, не може...

Картина за картиною, образ за образом знову встають і пливуть... І виразніше од усіх одна, та, котра ніколи не зникне з її пам'яті. Параска бачить його п'яного, росхристаного, у драній сорочці, з скуйовдженим волоссям, з побитим обличчям після бійки у шинку за ту салдатку, з безглаздо й люто, по звірічому, витріщеними очима з стисненими кулаками. Він стоїть проти неї...

— Я тебе вбью, тільки ти міні слово про це скажеш, тільки нагадаєш про неї!

І кулаки посиались на її голову, обличчя, груди. Вона впала до долу, а він усе бив її, бив руками й ногами і кричав, ревів: Убью!

Здрігнула ся Параска й прочнулась. Невже це смеркаться ся? Скільки-ж вона часу згаяла за своїми думками. І вона усталася і тут тільки помітила, що цупкий холод панував у хаті. Вона глянула і побачила, що гості не причинили дверей. Параска пішла зачиняти. Глянула — у дверях дірка — так і дме вітер. Треба чимсь заткнути, думає Параска. Але на-що-же його затикати? — зараз-же проліта друга думка. Адже тепер ця хата не її, — хіба-ж їй неоднаково, чи буде тут холодно, чи тепло?

Не її хата! О, проклятий цей Цупченко, проклятий! Він її грабував і тепер грабує. Скільки він видурив ще у Миколи, як той живий був, а тепер і у неї останнє однімає. У! проклятий, проклятий! Зьвір лютий!

І невимовна злість, лютість гайняла ся у грудях у Параски. Їй схотіло ся чим небудь одягнути йому, цьому Цупченкови, котрий зробив її стільки горя, схотіло ся помстити над їм. Хоч що йому зробити — вона на усе піде, аби тільки вразити, дошкулити його проклятого. І вона уся стрепенулась, але знову зупинила ся, не знаючи, що їй зробити. Та потім згадала:

— А! ти хочеш цю хату взяти, хочеш у мене її одніяти? Так не однімеш-же ти її, ні, не однімеш! Я тобі сплюї її, порубаю!

І вона вхопила сокиру, що лежала під лавою і, сама не памятаючи що й як вона робить, почала рубати й ламати усе, що траплялося під руку: і піч, і лаву, і стіну, не зважаючи ні на що, опанована однією тільки думкою: помститися над їм, над проклятим!

— Нехай знає, нехай знає, що я йому не попушу цього! Не моя хата, так і не його-ж! А я не попушу своєї батьківщини!

І вона знову рубала й рубала. Але що далі, то мало-силі руки все дужче втомлялися, вона ледві махала сокирою, бьючи вже обухом, а не гострієм, і не помічаючи того; далі вся її істота, стомлена і змучена моральними та фізичними турботами, пе віддержалася, і Параска нарешті одразу впала до долу як мертві, без слова, без стогнання. І вона лежала поміж порубаних лав, печі, стола, поміж недорубків і клаптів з одежі, лежала на долівці в тій самій хаті, котрої їй так не хотілося ся віддавати. Лежала непорушна, не почиваючи й не розуміючи нічого. А на дворі вже лягла ніч, загортуючи усе в чорне запинало, і бурхливий та холодний осінній вітер завив і заскіглив, немов одправляючи темний похорон над цим хоч ще й тліючим, але розбитим роздавленим життям...

* * *

Другого дня Параска вибрала ся з хати. Її прийняла до себе в хату одна убога сім'я.

Минуло кільки років.

Колись Парасчина, а тепер Щупченкова хата сяє вогнями. Там, де жили цілі покоління чесних хліборобів, тепер стоїть гучний галас, чути пяні вигуки, лайку — це тепер там Щупченків шинк.

А на сільському кладовищі єсть одна могилка з невеличким хрестом. Вона приткнула ся одиноко у куточку. В осені гуляє по її вітер, мочуть її дощі, зимою заміта її завірюха — скоро зрівняється землею. І тоді ніхто не буде знати, де знайшло собі одпочинок бідне перемучене серце. Та й тепер уже ніхто не знає і старчиха Параска і на кладовищі така-ж одинока, як була і в житті.

Н е п о к і р н и й.

I.

Тепер уже виразно було видко, що новий вчитель — чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Насамперед — вчитель ні до кого ніколи не ходив (розуміло ся: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що це була правда, міг посъвідчити шкільний сторож, котрий був і волостним*) сторожем. Друге — він не мав ніякого „благородного виду“ і тільки одяжою одрізняв ся од мужиків, бо балакав по „мужицькому“. Третє — він, як випускав школярів погратись, дурів як маленький, гуляючи з ними у мяча, ганяючи на-ввипередки або ще які граньня вигадуючи. Таку „кумедію“ що дия міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волости, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостью. Четверте — він сам собі варив їжу та ще й в гурті з тими школярями, що ночували у школі. Нарешті — він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все це обережно ховав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, що чи не ворожбит він який, але-ж ця думка не звернула на себе уваги освіченого писаря і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрювала, куди їй не треба.

Але-ж цього мало. Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замісць того, щоб вдовольнятись двома поламанами лавками, котрі дала волость для школи, і закле-

*) Російський повіт ділить ся адміністративно на кілька „волостей“. Начальник волости — виборний волостний старшина. Волость складається з кількох громад сільських і кожна має ще свого виборного сільського старосту. Волостний сторож — сторож у будинку „волостного правління“, де начальнику є волостний старшина.

ювати побиті шибки папером — він намагався, щоб йому пороблено нові столи, засклено вікна, і навіть щоб покрашено стару клясову таблицю, наче-б то через те, що на ній уже крейда не пише. І як волость, звістно, не звернула ніякої уваги на такі його комедні домагання, то він насьміливсь написати про це у земську управу, додавши, що гроші, котрі громада призначила на школу, лежать по кишенях у волостних і не вживаються, на що треба. Управа-ж поняла тому віри і прислала суворий наказ, щоб старшина, не гаючи часу, поладив шкільну мебель і зробив усе, що школі треба. Хоча мебелі, звістно, не лагодили і нічого не робили, а просто тільки написали в управу, що все зроблено, — але-ж такий вчинок вчителів виразно доводив, що він — чоловік баламутний.

Нарешті волостний писар, котрий уже двацять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето, і знає добре, де чим пахне, догадавсь, що цей учитель... тесь... Про це він казав навіть урядникови*), котрий жив у другій волості, і урядник цілком з ним згодився, сказавши:

— Межи ними дуже багато мошенників... вони сицилісти, тільки так, знаєте, подають себе за вчителів, — і пообіцяв ся незабаром бути і все „розслідувати“.

Такі були провини вчителеві і так їх вияснили увечері дня... студня 188... року волостний старшина Пастушенко, по-ліцейський урядник Швидков, волостний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волостний поштар Семен Олексієвич Цупченко, до котрого старшина, урядник, писар і староста зібралися на чарочку.

Розмова почала ся після восьмої, здається, чарки з того, що Цупченко розповідав своїм гостям, як він „для штуки“ посылав прохати вчителя до себе в гостину і як той одмовив, що йому ніколи.

— А хлопець мій, що в школуходить, каже міні, — оповідав Семен Олексієвич далі, — що він таки швендяє часом у гості... тільки-ж як-би ви думали, до кого? До Семена Попенка!

— До Семена Попенка! — здивувалися гості. — Та у Семена-ж і в самого ані їсти, ані пити, ані в чому походити... чим-же він буде гостей гостити?

*) „Урядник“ в Росії — нижчий поліціянт, помагач „Станового“, існує тільки по селах і там грає велику роль.

— А от-же бачите, ходить до його! І хлопця Семеновского так, кажуть, улюбив, так улюбив.

Далі потроху почали виясняти висше писані провини і всіх, хто там був, оповив правдивий гнів на такі несвітські вчинки нового вчителя. Алеш-ж справжнє обурене повстало тоді, як волостний писар Льовшин виголосив свою славетну промову. Він сказав:

— Усе, що отсє почув я тепер, не здається міні дуже удивительним. Усякому звістно, що отсї молоді панички, котрих земська управа нам понасила, нічого не знають, для того тільки і вміють ганяти з мальчиками у мяча...

— Еге, що правда, то правда, — перехопив старшина, — що тепер за вчення? То як старий дяк Шанасович був, так ідеш поуз школу, — аж гуде, аж реве, так усі ті склади кладають. А тепер що? І мій хлопець у школу ходив, — та потім взяв я його... Бо приходить до дому, питаю ся: — „Ну, що-ж ти у школі вивчив?“ — Нічого, каже, не вивчив. — „А що-ж ви робили?“ — Та, каже, вчитель став проти нас та й велить: тягніть, каже, за мною: о-о-о! А ми собі загудемо: о-о-о! А він знову: кажіть: гарр! Ми й собі загарчимо: гарр! гарр! гарр! Он яка історія: гарчати вчать тепер! — додав старшина.

Усі зареготали ся, почувши про таку съміховину. Писар же, перечасувавши, поки регіть ущухнув, почав знову:

— Так ось кажу: усе це не дуже міні удивительно. І те не удивительно, що він у клявза пустив ся: нада-жь, єжели нічого мальчики не знають, хоч тим себе вигородити, що лавок нету. Міні удивительно і страшно друге...

Тут писар зупинив ся на хвилину, немов-би, щоб дати змогу усім слухачам приготувати ся до свого другого „страшного“. І справді ті насторожили уха, а урядник додав на щось:

— Действительно!

Бачучи те, писар почав знову:

— От Семен Олексіевич кажуть: до них не сходитів піти, а до голодранця Семена ходить і хлопця-мальчика його полюбив. Видите: до статечного чоловіка не пішов, а пішов до голодранця і голодранцевого хлопця полюбив. Що з цього виходить, следствує? Следствує, що він прихиляється до голоти усякої і кумпаню з нею маєсть, а з голотою звістно, які розговори? — Про багатих та про начальство!

Писар знову зупинився і глянув навколо. На всіх ліцях ще більше запанувала увага. Урядник-же насупився ще більш і силкувався дивитись так, як дивиться сам справник. Він хотів-би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить у руках всі перуни, але на превеликий жаль, нагай, котрим він частенько списував селянам спини, слухав його красче, ніж язик, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

— Действительно! — а описля додав: — Возьмутитель! Проклямацю пущаєт...

Писар почав далі:

— Тепер другое: От чого він, як старшина, або господин урядник, або я, або що хто з начальства, от хоч-би поштосодержатель Семен Олексіевич, іде, некогда первый шапки не знімет? От чого, кажу, і що з цього виходить, следствує?

— Еге, що правда, то правда, — овали ся старшина і хазяїн, — се ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкається, мабуть жде, щоб йому перед шапку зняли...

— Потом он што, — казав далі писар: — Прихожу я раз до його — думаю так — зйти одвідати чоловіка, поговорити як з образованим. Захожу, а він книжку читаєть. — „Здрастуйте, — говорю, — Василій Дмитрієвич!“ — Здрастуйте, каже, а сам устав, книжку згорнув, сховав її у свою шаховку і на ключ замкнув. Спрашую я вас: на що йому ту книжку прятать, єжели вона такая, как нада, книжка? А єжели прячеть і по ночах книжки читаєть, то що тут виходить? Следствує, що то такі книжки, которій только без людей читать можно...

— Действительно! — скрикнув урядник. — I я еще осеню получив бумагу сікretную от господина станового приства: Хто учитель? Званіє? I потом: способен-ли к отправленю своїх обязанностей? Конечно, я отвечав: не способен! — возьмутитель! I книжка запрещена — все одно проклямація!

— Еге! так он воно який птах! — скрикнув Цупченко.

— Именно! — доводив свого писар. — Виділи, яке в його волося довге?

— А хіба то що, як довге волося? — запитався старшина.

— Як що? А то-ж у них сицилістів прикмета така, значить, щоб свійного узновав.

— Действительно!

Після цієї писаревої промови счинилося, як я вже казав, велике обуреньнє. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоб правдивий гнів проти вчителя виявився у виразніших формах. Балакано довго і багато, і нарешті ураджено і постановлено зробити так:

а) щоб скарати вчителя за його зневажливість і неуваження до свого начальства, то не давати йому більше дров;

б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків, забирати їх з школи:

в) розпитатись по селу, про що балакає вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, як що буде зможа, зазирнути потихеньку і в його шаховку з книжками. [Розпитування брав на себе урядник, а також приручав його писареви, а для вислідів у шаховці сподівалися помочі од сторожа].

— А там, коли дізнаємось, тогда можна буде йому підпустити! Уже я знаю ті дела! — казав писар.

— Окончательно! — додав урядник. — Тогда ми доношеніє сікретное, і його голубчик тогда — фіть! А ви, Афанасій Дормидонтович, — удавсь він до писаря, — неукоснительно сообщіть миє, бо, знаєте, я тут не живу и миє за всім не вспітъ, потому сікретних дел множества.

Урадившись так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу і по третій на добре прощання і, хитаючись та колихаючись, гості розійшлися по своїх хатах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

II.

Як урадили, так і вчинили. Другого-ж таки дня вчителеви не дали дров і сторожем переказали:

— Оце, щоб шанував ся!

Опірч цього сторожеви звелено було не слухати, як що вчитель казатиме робити.

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гриз ся, але-ж похитнути незломність духа сільських орударів не міг. Тоді він здумав був знов написати про це у земство, але-ж волост-

ний писар, догадавши ся, що містить у собі присланий од вчителя для пересилки пакет, вернув його назад, додавши, що по закону волость повинна одсылати тільки такі пакети, котрі запечатано скарбовою печатью.

Так минув тиждень.

Не вважаючи на те, що вчитель мєра добре, його непокірливість не поменшала, а досягла навіть до того, що він сам хотів був їхати у повітове місто в земську управу, але-ж Цупченко, звістно, не дав йому коней.

— Ну, а найнятий йому, три рублі дати — ні з чого, — казав старшині писар, — він уже третій місяць не получає жалування, і тепер у його в кармані вітри гудуть.

— Хіба зборщик не брав у його довіреності на жалування, щоб з управи получить, як їздив у бород? — спитавсь старшина.

— А вже-ж я не звелів, щоб брав. Побачимо тепер, як він свої гроші получить! — одмовив писар*).

Це була правда і вчитель ніяк не міг рушити з села. До того-ж ще після одлиги вдарив мороз і зробилось таке, що їхати зовсім було не можна навіть шідкованими кіньми. Таким побитом правдива кара сільського начальства досягла своєї мети. Коли додати сюди ще те, що сторож, слухаючи наказу, не носив у школу води і не робив там нічого, то запевне можна сказати, що й вчитель зрозумів, що начальство на його сердити ся.

Не так легко було виконати другий пункт присуду. Не вважаючи на те, що староста в старшиною навіть у волость кликали деяких батьків і умовляли іх узяти своїх дітей в школи, додаючи до того, що за таким чи іншим дядьком було стільки чи стільки недоплатку — це-б то до „холодної“ недалеко, — а також і на те, що у школі було холодно, — діти усе-ж ходили вчити ся і деякі батьки на перестороги та накази від свого начальства казали:

— А що я йому зроблю? Я йому кажу: покинь у школу

*) Народні школи в земських губерніях заводить своїм коштом земство [автономна рада губернська], але-ж доглядає за ними і начальниця над ними урядова інспекція вкupi з радою шкільною, котра складається з виборних і урядових членів. Плату вчителі одержують з земської управи в повітовому місті і мусать або самі туди їхати, або звірати кому брати їх.

ходити, старшина сварить ся! А він каже: міні треба вчителя слухати, а не старшини.

— Замічаєте, замічаєте, Михайло Савельович? — питавсь писар у старшини, — замічаєте? Проти начальства возстановляє!

— Так як-же вони там вчать ся в нетопленій хаті? — питавсь старшина у сторожа.

— А так: їх там багато збереть ся школярів, а хата маленька, то поки у школі сидять, то воно й нічого, від духу нагрівається ся, а до того ще всі у кожухах та свитках.

— А сам мерзне?

— Коли мерзне, а коли хлопці йому носять з дому дрова, так топить у себе.

— Що-ж це? звелів їм він, чи що, дрова посити?

— Де вам! Прокляті хлопці так улюбліли його! І воду вони носять.

— А ти їм відер не давай! — звелів писар.

— Та я й не даю. З дому хтось приніс, тими й носять.

— А ти доглядай за хлопцями! Тільки котрий воду чи дрова принесе, по потилиці жени!

Нарешті застававсь ще третій пункт присуду. Ale-ж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волость.

— Што-ж? как слідство? — спитав він.

Ті розказали, що було.

— Не хорошо! — покрутив головою урядник. — Довжно вам приймати мери. Од вишої влади приказ — препаганду ловіть і всячески преследувати. Неукоснітельно страйтесь! А то будете виноваті.

I він дав їм інструкції.

Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше „ловіть препаганду“.

Ale-ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Гарасим пообіцяв ся дещо розказати, як що йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель наче-б то казав йому, що не погано-б старшину скинути геть.

— А про багатих нічого не казав? — спитавсь писар.

— Про багатих? — не розумів Гарасим; — ні, про багатих казав... казав, що добре, як-би всі були багаті...

— А книжок ніяких не давав?
 — Книжок? Ні, давав і книжки усякі...
 — Кому-ж він давав? Які-ж він книжки давав?
 — Кому давав? Давав... Я вже того не знаю, кому саме він давав, тільки давав усякі...

— Ну, а тут... як її?... пре... пра... та як бо, Афанасіє Дормидоновичу? — спитавсь старшина у писаря.

— Преклямація! — одмовив той.

— Еге, прикламація! Так прикламації тієї не говорив? не делав?

— Як? — спитавсь Гарасим, — що воно таке?

Але того не знов і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питати ся, зрозумівши, що від Гарасима великого не дізнаєш ся. До того-ж ще усякому було відомо, що Гарасим за чвертку і рідного батька продав-би і що його вже ловлено у брехні на волостному суді, де він часто ставав за съвідка, а одного разу павіть і бито за ції брехні. Ale-ж не маючи кращого, можна було, як що потреба, і з Гарасима скористувати ся, щоб скарати винного. I писар сказав Гарасимові:

— Гляди-ж, не забувай того, що сказав!

— I! Боже мій! З чого-б я забув? Ні з роду з віку не забуду, тільки на чвертку дайте!

Маючи на увазі, що Гарасим може ще здати ся, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставало ся ще одно: дізнати ся, які книжки вчитель читає. Ale це була зовсім неможлива річ, бо виходячи з школи, учитель що разу замикав її. Писар уже й так і сяк захопувавсь, але нічого не міг зробити.

— А може-б так: при йому трус зробити? — казав нетерплячий старшина. — Так просто: а давай, такий сякий, які в тебе проти начальства книжки єсть!...

— Ні, Михайло Савельович, так не можна. Треба це діло потихеньку вести, — відмовляв більш політичний писар.

Ale-ж, щоб вчитель не забував, що начальство усякими способами може скарати непокірливого, писар дещо таки випадрував.

Так звана „холодна“ відгорожувалась від школи тільки тонкою стіною. [Школа, як уже казано, була в одному будинку з волостю]. З цього й скористував ся писар, хоча сам

він нічого не робив, а усе діло склав на старшину. А старшина того-ж таки дня покликав рудого Гарасима, знову вийняв йому з громадської скринки на чвертку, дав потрібні інструкції і посадив його у „холодну“, саме в той час, як у школі було вчиття.

Гарасим не хотів дурно брати гроші і зараз-же почав галасувати а потім і бити кулаками у ту стіну, котра була до школи. Стіна була стара, складена з поганенького кривого дерева, і Гарасим скоро продовбав у їй дірку і, висторомивши голову у школу і удаючи з себе пяного, почав на всі боки лаяти і вчителя і школярів, і налякав дітей так, що деякі трохи не повтікали.

Другого дня писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

— А знаєте, Михайло Савельович, громада лас вас за вчителя.

— Як?

— Та так! Каже: дітей зморозили і все...

— Громада! — скрикнув старшина, — начхать міні на громаду! Я начальник! Хіба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада вибирає старшину, так на те я начхав! То колись може було так, а тепер хіба громада настановляла й настановляти-ме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я єсть старшина, а старшина — начальник від справника, а не від громади. Бо не громада міні зуви побьє за несправність, а він...

— А от-же громада каже, що будуть жаліт' ся, — ще лукавійше додав писар.

— Нехай! Мене те й не свербити. А ось я їм покажу! Я їм школу розвалю і вчителя викину геть к чортам! — кричав уже зовсім розсердившись громадський репрезентант, начальник від справника, пан старшина.

І цього-ж таки вечора, випивши добре у свого кума, він зайшов по дорозі до волости і почув, що у школі хтось балакає, навіть съпіває. Розлютований за такі „непорядки“, він кинувсь у школу. В школі був вчитель і троє хлопців ночувальників, котрі й съпівали.

— Смирно! — grimнув старшина, відчиняючи двері вступаючи в хату. — Смирно! Я вам кажу, маттери ва-

шій! Що ви міні тут кричите, діло робити у волости не даєте!

Але-ж вчитель і тут не змовчав перед начальством і на-сміливсь сказати йому, старшині:

— Вийдіть зараз геть!

— А! так ти, такий-сякий! Начальство вигониш! Цить! Роздеру!

Здається, після такого категоричного начальникового слова кожен мусів-би скорити ся. Тільки-ж ледачого нічим не дошкулиш. І хоч і дуже дивно буде це для всіх, а жешу сказати, що вчитель вигнав старшину, так таки простісінько уявя та й вигнав, бо був собі чоловік при здоровю та й палиця якась в руках у його була, — не диво-ж, що старшина, хоч і дуже пияний був, але-ж не схотів змагати ся з таким бунтівником і, вилаявши ся ще раз чи двічі, вийшов геть.

Другого-ж дня після цього у волости дізнались, що вчення в школі нема і що вчитель поїхав у повітове місто.

— Хто-ж його повіз? — допитувавсь у сторожа старшина, котрому своя голова здавала ся завбільшки в винницький казан після учорашнього вечера.

— Та Грицько Дараган. Та ще й набор, — сказав потім віддасте, як свої одержите.

— Гм... Ну, Грицька треба буде провчити...

— А що, — питавсь старшина на самогі у писаря, — чи не скочить ся чого з того, що він поїхав?

— Дурниця! Нічогісінько не буде! Самі побачите, — заспокоював писар.

Вчитель повернув ся, а за ним наспів і наказ од земської управи. Управа перелічивши усі вчинки волостного старшини, суверо наказувала, щоб надалі цього не було, щоб волость вволяла справедливу волю вчителеву, а також щоб „донаесла“ на підставі якого права старшина робив усе „висше писане“.

Писар тільки всміхнув ся, прочитавши це, і сказав:

— Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас памятатиме!...

Він-це-б то вчитель.

III.

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двою, старшина побачив школяра, котрий ніс до школи якусь книжку.

— А ну лиш, що воно таке? — подумав старшина і він зупинив хлопця.

— А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з острахом одмовив:

— Вчитель.

— А дай її сюди!

Хлопець тремтячими руками віддав книжку.

— Ну, йди до дому! — звелів йому старшина, а сам зараз-же пішов у волость до писаря.

— А гляньте, Афанасій Дормидонтович, що це за книжка?

Писар розгорнув книжку.

— Гм... що воно таке? А де ви її взяли, Михайло Савельович?

— А у школяра! Вчитель йому дав.

— Вчитель? А ну, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

— „Бесѣды о силахъ земныхъ“ — читав він московський заголовок. Гм... хто його зна, що воно таке...

Потім він розгорнув книжку по середині і почав читати.

— „Дождь происходит отъ паровъ, которые поднимаются отъ водяныхъ вмѣстилицъ вверхъ и собираются тамъ въ видѣ облаковъ“... А! ось де воно? Ось! Чуєте, Михайло Савельович, у цій книжці що? Не од Бога дощ а од „паров“. Он що!

— То се, значить, книжка така... проти Бога?

— Конешно!

— Та її й тее... і представити до начальства можна?

— А всенепремінно! Ну, тепер, голубчику, побачимо!

Тепер я вишкварю! — гукнув писар.

Але він поїхав ще порадити ся до урядника. І вони вишкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як списав! Я можу переказати його чудове писання тільки тією мовою, якою він сам його написав.

„Въ Н—скую Земскую Управу Н—скаго Волостнаго Правленія Доношеніе.

Оное Волостное Правление имѣть честь донести, что топливо для школы г-ну учителю всегда давалось въ достаточности и ежели на какихъ два дни случилась пріостановка, то единственно отъ недостачи общественныхъ суммъ, которыхъ недоставало. И на щоть оскорблений, то никакихъ таковыхъ оскорблений волостной старшина учителю не чинилъ. А наоборотъ всегда споспѣществовалъ просвѣщенія юношества и зашолъ въ школу какъ начальникъ, отечески пекущійся о благосостояніи, чтобы узнать необходимое для школы. Но г-нь учитель безъ всякаго на то вниманія, поносными и дерзкими словами старшину изругалъ и выгналъ прочь, съ устремленіемъ далкою.

И всякия другія г-на учителя жалобы не вѣрны, а единственно отъ того, что онъ на волостного старшину и писаря злобу имѣть и постоянно имѣть между волостью истязаніе въ разсужденіе разныхъ будто-бы чинимыхъ ему причепокъ, каковыхъ причепокъ онъ есть причиною, а онъ не существуетъ. Самъ-же г-нъ учитель нимало въ школѣ не учить, а лишь занимается пригагандою и книжки мыслей безбожныхъ розширяетъ и разныя рѣчи относительно противъ властей, чemu примѣромъ крестьянинъ Герасимъ и свидѣтель... „и таке инише.

До цього додав ще й книжку, що старшина одняв, —
нехай начальство бачить.

Урядник-же написав своєму начальству ще красче. Він просто казав, що вчитель хотів збити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики починали виявляти ще більшу непокірливість, бо зовсім нехоча знимають перед урядником шапки.

Це все палинуло, куди треба

Трохи згодом начальство школине завитало у школу. Вони сказали вчителеві:

— Що ви тут так погано поводитесь? Книжки якісь там, розмова...

Бідолашний вчитель хотів був виправляти ся і доводив, що книжку, котру старшина віднимав, дозволила не тільки

цензура а і „Учебный комитетъ“ в школи, але начальство не дало йому скінчiti.

— Це все добре, але ви чоловік неспокійний, „неблагонадежний“... Шукайте собі місця деїнде, наї вас не треба.

Вчитель мусів шукати..

Волостний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волостний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко могли тепер на ділі пересвідчити ся, що ще існують способи скарати винного...

Н е л ю б.

I.

Матери своєї я й не зазнаю — трьох років міні ще не було, як вони вмерли. А батька добре памятаю: високі такі, худі, борода невеличка, а очі великі, ясні та тихі... У мене, кажуть, такі очі — од батька спадщина. І усе нездужали батько.

Як умерли мати, то батько через рік у друге одружилися, удову узяли з нашого таки села і двоє дітей у неї. Змалку я мачухи не улюбила, а вона мене. Та поки батько живі були, то нічого, а потім...

Шіснайцятий міні пішов, як батька у осені поховала. Що то плачу було..

Горе міні тоді стало з мачухою. Ні в день, її вночі спочинку нема, а лайки та штурханців до нісочочу... Та не хочеться про те й згадувати!

Рік поминув, каже міні мачуха:

— Харитино, тебе свататимуть.

Я як стояла, так і зомліла.

А вона знову:

— Чуєш, що тобі кажу: свататимуть тебе.

— Чую, кажу.

— Даниленко Яків сватає. Цими днями будуть старости.

— Я кажу, не піду за його.

Як визвірить ся на мене мачуха:

— Я тобі дам не піду! — Не до віку мій хліб їстимеш.

Та й пішла з хати, дверима грюкнувши.

Боже-ж мій, що міні робити! Зіпхнути хоче мене мачуха. А все через батьківщину: батько як помирали, то половину усього, і хати половину, міні oddали і люде при тому були, а вона, мачуха, каже: нічого тут немає твого — у

скрині твоїй твоє. І хоче ото виперти мене, а самій хазай-нувати.

Знаю я того ѹ Якова Даниленка — не син отецький, а так собі приймак — прийняв його Даниленко ще малим сиротою, як своїх дітей не було. А там як свої діти пішли, то ѹ був у їх Яків син — не син, наймит — не наймит. І намислили вони його оженити, щоб робітниця у хаті була — та ѹ нагледіли ото мене.

Молода я ще була, не любила я нікого ще. Тоді не так було, як тепер, — ще коса не заплітається, а вже до парубків горнетъ ся. Тоді не так було, і не любила я ще нікого. А ѹ за Якова йти не хотіло ся — усе одно, що вмерти. Та ѹ такий він з себе миршавий, нікчемний, слова до ладу не промовить, усе мовчить похнювши. У нас на вулиці „Сичем“ його дівчата дражнили. Гірко міні було на серці, як прийшли старости, не хотіла я ѹ виходити. Та маучуха вигнала і рушники звеліла винести. Повязала я старостів рушниками.....

II.

До церкви мене виряжають, а я плачу так, що ѹ сьвіт білий міні гасне. Умовляють мене дівчата: Не плач! — Годі сумувати!“ А я їх не дуже ѹ чую за своїм горем.

Прийшли до церкви, — не чула я, як і службу правили. Почула тоді, як покликали на рушник ставати. Повінчали нас. Я як мертвa. Хоч-би вже швидше край, думаю. А який край — і сама не знаю.

Як я весілья висиділа — і не знаю тепер. Усе туман якийсь у голові був... І все більшав та більшав він. І до того вже голова моя стуманіла, що міні мов байдуже зробилося до усього. Круг мене плють, сьпивають, вигукують, а я як деревяна. Та ще не усьому кінець...

III.

Почала я у новій сім'ї жити. Непривітно міні, сумно міні. До чоловіка ѹ забалакати міні не хочеть ся і не дивилася би на його. А свекруха, чи минув день який після весілья, чи

не минув, уже й коверзувати почина. Ще не сьвіт-не зоря, будить мене:

-- Уставай, дочко, у печі треба ростопляти. Уставай та порайсь!

Усталася я, води наносила, дров унесла, почала топити, поратись, а вона усе лежить. І наварила я, і хату причепурила, а вона тільки тоді усталася. І снідати я даю, і обідати я даю, і картоплю пішла я копати, а вона ні до холодної води. І день так, і другий, і третій. Бачу я, що уся робота на мене складається ся, важко міні терпти, а мовчу, роблю поки. До чоловіка не балакаю ні про це, ні про віщо. Спітається ся що — одмовлю, а більше й розмови в нас нема. І ходимо ми обое з ним сумні і не жалко міні його суму, не налягає мое серце до його. Ще й рада я немов, що він сумує: Не я одна нудитимусь, думаю собі, понудишся й ти!

Місяць минув — міні не лекшає, роблю без просвітку, Доки-ж воно буде, думаю собі? Не поступатимусь-же, не хочу. І почала ся у нас сварка. Свекруха каже: — „Роби!“, а я собі кажу: — „І ви, мамо, робіть!“ І доти догризлися, поки таки за обідом одного разу як гrimne свекор на моого чоловіка:

— Якове, а чому ти своєї жінки не вчиш?

Мовчить мій Яків. Не можна йому оступати ся, бо й сам живе як сорока на тину: схочуть, зараз виженуть.

— А чому ти не вчиш? Та я її таку-сяку навчу!

Та до мене з кулаками.

Одхилила ся я на бік та з хати. Поки свекор повернувся, я вже далеко була.

Сікається ся бити мене свекор, та тікаю я. І так з тиждень було. Бачить свекруха, що нічого не вдє, почала й сама робити, і пораємося ми вже у двох. То було у нас погано у хаті, а тепер ще погіршало. Боїтъ ся свекор мене бити, щоб не кинули ми, а на Якова ремствує, що він мене не вчить. А Яків зовсім засмутив ся через мене, що й не дивлю ся я на його. Тільки свекруха все лається ся, а ми всі мовчимо, слова за день один до одного не промовимо.

Минув так рік — змутила ся я. І Яків такий зробивсь, що зовсім мов у землю увійшов — темний, пригніченийходить. А я все мовчу і хоч сама змутила ся, та радію, див-

лячи ся на його смуток: ти міні съвіт завязав, завяжу-ж і я тобі!

У ночі одного разу чую, повертається мій Яків до мене:

— Харитино!

— Чого! — кажу я, а сама здивувала ся: чудно якось він до мене забалакав.

— За що ти знущаєшся з мене?

— А за що ти міні съвіт завязав?

Мовчить він. А міні дивно стало, що він про таке змию забалакав: рік ми прожили, ні разу ні про віщо не балакали, як чоловік з жінкою.

— За що ти, кажу, міні съвіт завязав? Хіба я хотіла йти за тебе? Сам ти знат — з неволі я йшла, бо несила моя була. Навіщо-ж ти мене брав?

Мовчить він і я змовкла. Тихо, а далі знов забалакав:

— Сам я в неволі зріс, неволею й тут зробив. І тим я винен, що неволі не зламав. Та вже того не переробиш. Треба якось жити...

Зупинив ся він, жде од мене слова. А я ні пари з уст.

— Харитино, чи вже в тебе й слова для мене нема?

— Нема, — кажу.

— Хіба тобі не тяжко?

— Тяжко, одмовляю, — та не розважиш ти моєї туги. І знов мовчимо.

— Харитино, треба нам oddілити ся од старих.

— Про мене, oddіляйсь, кажу.

— Хіба тобі однаково?

— Однаково, — кажу, — а сама радію, що хоче він oddілити ся.

Зітхнув він, далі каже:

— Ні, тобі не однаково. То ти гордуєш змию, тим і кажеш так. А нам треба oddілити ся. Я давно вже на-мислив.

Промовчала я, і він більше нічого не сказав.

Тільки-ж вранці пішов він кудись. Довго ходив, вертається ся і каже:

— Харитино, у нас хати нема. Як oddілимось, то треба у найми йти.

— То-що, — кажу.

— Я вже поєднавсь: у двох па рік у окономію.

— То й добре, коли поєднавсь.

Прийшов батько, свекруха увійшла. Каже їм Яків:

— Тату, спасибі вам за хліб-сіль, за добро ваше! —

і кланяється їм обом.

— Як то?

— Підемо ми од вас.

— Як то підемо? Чого?

— Нема ладу між пас. Підемо ми собі.

Як заверещить свекруха:

— Бач, такого-сякого вигодували-вигохали, а він тепер кидати.

І почала і почала. Свекор теж. Лаютъ нас обох. А Яків мовчить на те, тільки каже:

— Нема ладу у нас: не можна нам вкупі жити.

І скільки не лаялись і не просили, не згодився Яків — пішли ми. Не дали нам нічого — в чому були, в тому й пішли. Тільки скриню я свою забрала. І дивувалась я тоді на Якова. Бач, сич понурий, пригнічений, а дивись який! Як сказав, так і зробив. Дуже міні дивно те було.

IV.

Почали ми у паймах жити. Яків за простого наймита став, а я за дробинницею. Живемо собі нічого. Одпочила я зовсім після тієї гризni щоденної — веселійше міні стало, а Якову мов-би однаково — як ходив смутний та мовчазливий, так і тепер ходить. А я на те не зважаю: думка така, що вже того не переробиш, чоловіка не збудеш ся, — треба жити з їм. А коли він не любить міні, то краще й не загадувати про його. А тут ще міні воля стала: народу у окономії багато: з тим поговорю, з тим посьмю ся а його увесь день не бачу, бо не на одній роботі ми. І ночуюмо не в купі — не схотіла я до його у челядню ходити, у іншій собі ночую, і він до мене не вчащає. І живемо ми так, що для людей мов чоловік і жінка, а для себе як чужі.

Минув місяць — зовсім я оджила. Весела, жартовлива зробила ся; хто йде проз мене — не мине, усякий зачепить і я усякого зачеплю. Гарно міні.

І був там у окономії наймит один, Денис, з нашого-ж таки села парубок, після нас уже найняв ся. І як побачила я його — упав він міні в око. Високий та стрункий, брови чорні, очі великі, бліскучі. Стріли ся ми уперше у челядні. Як глянув він на мене, так тими очима-зорями і пропік мою душу. З того часу що не роблю, де не буваю, стоїть він перед мене, вабить він мое серце.

У неділю було. Упорала ся я з дробиною, випрохала ся у прикащика і пішла у ліс по ягоди. — Яків мене пускати куди схочу — слова ніколи не скаже. Сама я пішла. Іду лісом, піснью собі сьпіваю... Тільки зійшла я на прогайльовинку, чую, іде хтось проти мене, кущі ламають ся, тріщать. Зупинила ся я, жду. Виходить Денис. Застукало в мене серце та й стихло, як пташка упіймана. Стою, мовчу та на його дивлю ся. І він на мене дивить ся, зупинив ся. А далі озивається ся:

- Здорова, Харитино! А чого тут блукаєш?
- А того-ж, чого й ти мабуть?
- Справді? — каже він, сам піби всміхається.
- Не знала я, що сказати. Підійшов він до мене.
- Е, та ти ягід, каже, нарвала. Мабуть солодкі.
- Солодкі, та не всякому, — одмовляю.
- А міні?

Подивилася я на його, — зоряť на мене його очі. Стуманіло у мене в голові. Простягла я йому глечик.

— Бери, — кажу.
Уявя він у жменю, хотів їсти, а далі:
— Ох, утомив ся, — говорить, — я. Давай, сядемо та одпочинемо.

Сіли ми. Він ягоди єсть, а я у землю дивлю ся та мовчу.
— Харитино, чого ти така мовчазна стала?

І хочеться міні одказати йому, пошуткувати, та не можу я. Ще нижче схилила ся. Чую я, обніма він мене однією рукою за стан.

- Харитино, глянь на мене.

Глянула я в його очі та й потопла в їх. І не счула ся, як пригорнув він мене, півлувати почав.

- Харитино, болить мое серце по тобі.
- А мое...

Не доказала я за поцілунком. Млюсно міні і гарно міні, забесиліла я уся, а його руки усе дужче та дужче пригортати мене...

V.

Щаслива я була. Причарував він моє серце так, що на віки, здавало ся, не одірву ся од його. Поки без його, думка тільки про його, а як з їм — то й раю міні не треба. Не йде, а летить міні з їм час, і два місяці, як дві хвилиночки пролинули. Почали про нас люде балакати, почали натякати, та міні дарма. Що міні людська слава та поговір, коли він біля мене! Балакайте, скільки собі хочете, а я щаслива. Не знаю, чи відав про те Яків, мабуть знав, бо дуже вже люде про нас балакали і дуже вже він похмурий зробивсь — як та хмара ходить. Тільки все-ж тихий, слова міні не скаже. І не знаю, доки-б воно тягло ся, як-би лиха несподіваного не склало ся.

Був у нас прикащик один з салдатів, молодий ще підрубок. Упала я йому в око і почав він мене дуже зачіпати. Де не стріне, забалакає, а то й припинить іноді, жартуючи, гостинців носить. Та я їх не брала і байдуже міні було до його. Почне він чіпляти ся до мене, а я йому:

— Не для тебе сад садила, а ні поливала: я для того сад садила, кого полюбила; я для того поливала, кого цінувала.

А він на те не вважа. І так уже почав чіпляти ся, що й просьвітку міні нема. Як тільки сама де зостану ся, без людей, так і він тут вродить ся.

Пішла я одного разу на річку качок загонити. А річка далекенько од окономії, у долині глибокій, ще й гайок по над нею. І тільки я у той гайок увійшла, так немов з землі він виріс перед мене, став на стежці й стойть.

- А куди йдеш, Харитино?
- А туди, куди тобі не треба.
- Чого ти на мене така зла, Харитино?
- Мабуть тому, що ти такий добрий до мене.
- А я тебе, Харитино, люблю...
- То й люби, міні хіба що? А з стежки тікай — міні НІКОЛІ.

— А з Денисом так є коли?

— Моє діло. Може з ім'ї є коли, а з тобою усе-ж ні!

— Не кажи так, Харитино! Чим я поганійший од його, чом ти мене не любиш?

Ухопив мене за руку, а в самого очі так і зайняли ся.

— Пусти, кажу, не любитиму я такого поганця зроду. І хотіла я вирвати ся.

— А! — покрикне тоді він, — так не буде-ж так! Не пущу я тебе! Хоч по неволі, а полюбиш!

І обхопив мене руками за стан. Пручаю ся я, вирвати ся хочу, так несила-ж моя...

Тільки бачила я, як кинув ся до нас Яків, (чи він підглядав, чи так нагибав нас — не знала я). Як сокира бліснула і одразу пустив мене прикащик. Зупинилися ми всі. На Якова страшно глянути, такий він — очі палають, а сам більй, як крейда, сокира у руках, підняв її угору. Випростався якось, з маленького наче великий зробив ся. А прикащик стойть, за праву руку лівою ухопив ся, а з руки так кров і дзюрить — зачепив його Яків сокирою. Стоїмо ми. Бачу чоловік мій спуска до долу сокиру, очі в його погасають, сам немов увесь згинасть ся... Далі узяв мене за руку мовчки і повів, і я за ним мовчки іду. Одвів він мене на птишину і тільки що вступили ми у хату, а тут уже й люде набігли по Якова. Бачили, чи що як він прикащика рубонув, чи прикащик сам сказав — не знала я тоді. Тільки зараз-же забрали Якова, звязали, повели. Наїхав урядник, далі становий з слідствувателем. Мене кликано, розпитували ся. А потім повезли моого Якова у місто. А я його й не бачила: він сам не покликав мене, а міні немов сором чогось у віchi йому було глянути. Побачили ся ми вже потім.

Мене прогнали з окономії і Дениса теж.

VI.

Одійшла я і не було міні спершу місця, де могла-б я притулити ся. З тиждень перебула я у жінки знайомої, а там полекшало: обрящилося місце міні у одного хазяїна з нашого-ж таки села і найняла ся я до Пилипівки. Денис дома зостав ся, і була нам тоді воля: кохали ся ми до схочу. І не думала я ні про віщо смутне і про Якова зовсім не думала

і не жалкувала за їм, а ще рада була, що збула ся його. Хоч і не перебаранчав він міні ні в чому, та усе-ж перед очима стирчав, нудота була. І не бажала я його більше й бачити, а надія у мене така була, що запровадять його далеко.

Аж поминуло місяців з чотири, кличуть мене до волости, oddаютъ міні повістку — у місто на суд треба їхати. Мото-рошно міні трохи стало, та нічого робити, поїхала я і на тому суді була і Якова побачила: сидить він блідий та змучений, а біля його салдати. Роспитали ся мене знову про все, як діло було та й вивели з суду. Сиджу я, жду. І не довго ждала, як чую ось — ідуть люди, одчинили ся двері і увіходить мій Яків, а салдати за ним, а не біля його.

— Ну,.. тьотка, вот тебе муж твой! — каже один салдат. — Аправдалі.

Як почула я те слово — наче мене хтось по голові вдарив...

.....Того-ж таки дня ми й до дому пішли. Ідемо мовчки і слова нема у нас у одного до одного. Тільки гляне на мене іноді Яків, гляне, побачить, що я й не дивила ся-б на його, та й знову похнюпить. І так усю дорогу ізійшли і вже як до свого села доходили, озвав ся до мене Яків:

— Що-ж, Харитино, як ми тепер житимемо?

— А як житимемо? Хіба наймів нема? — кажу.

— Я не про те... Не про те... Найми знайдуть ся...

А я про те, як ми будемо жити?

— Як жили, так і будемо жити.

Бачу я, зблід він одразу. Передихнув трохи, тоді каже:

— Бачу я, Харитино, що не прихильється твоє серце до мене.

— І ніколи не прихильить ся, — кажу.

— І це я бачу... І не можна нам так жити... Треба тобі йти по своїй волі без мене...

І сама я думала про це часто, і нічого так мое серце не бажало, як розвязати ся з ним, з осторідливим. Що потім було-б зо мною, я про те не думала, а тільки одно таке бажання у мене пекуче було, щоб розвязати ся, хоч як, а розвязати ся з юм. Так, кажу, хотіло ся раніше, а тепер, не знаю через віщо стало ся воно, — зовсім у мене зникло це бажання, а через віщо — не знаю. І не знаю я, яке слово тут треба до ладу сказати, а тільки одмовила йому сердито:

— Ти міні сьвіт завязав, та розвязати не твоя сила. Не можу я хльоркою між люде піти, коли я чоловікова жінка.

Глянув він на мене пильно, подумав трохи та й каже:

— Твоя правда. Не моя це сила. Будемо жити вкупі.

Як сказав він це, то знову у мене в серці зневість до його закипіла, і знову міні схотіло ся розвязати ся з ним. Та вже вимовилось таке слово і не вернеш його. Не сказала я йому більше нічого і так ми мовчки до свого села дійшли.

VII.

Наняв ся й Яків до того-ж таки хазяїна, де й я була. Живемо ми знову, як чужі. Прожили ми місяців зо три — єсть у нас рублів з вісім грошей. І трапив ся тут такий випадок.

Зустріли ся ми якось з Денисом і каже він міні, що треба йому податок платити, а грошей у його нема. Бачу я, що хоче він у мене грошей попрохати позичити, а не наслідить ся. Тоді я й кажу до його:

— А скільки тобі треба?

— П'ять рублів — каже.

— Я тобі, — кажу, — принесу ті гроші.

І намислила я погане діло: узяти крадькома од чоловіка гроши і Денисові віддати. І як намислила, так і зробила. У скрині гроши лежали у гаманці, Яків їх туди положив. Обібрала я таку часинку, як сама була, витягла п'ять рублів і оддала Денисові. А у самої думка така, що як спитається Яків, де гроши поділи ся, то скажу йому, що нічого не знаю, і подума він, що хтось чужий гроши ті узяв. Така була у мене думка...

Одного разу робила я на полі — картоплю копала, а Яків дома був. І вернула ся я побарано, і він про те не знав. Вернула ся, сиджу у хаті сама, бо й хазяїв дома не було. Чую я, ідуть до хати, розмовляють. Прислухаю ся — Яковів голос, балакає він з кимсь. Зупинили ся біля сіней обос, а двері хатні трохи одхилепі, то й чути міні їхню розмову. І каже той чоловік Якову:

— Дивую ся я тобі, Якове, як ти за свою жінкою глядиш.

— А що? — Яків каже, голос у його неспокійний.

— Та що!... Казала міні кума Меланка, що сама бачила її у двох з Денисом Карпенком.

— То не Меланчине діло, — Яків одмовляє.

— І каже ще, що викрадає у тебе Харитина твоя гроші і Денисови відає. От і недавнечко, каже, п'ять рублів oddala йому на податок.

Здивувала ся я: і як про все це Меланка дізнала ся? Хіба підслухала?

Чую я знову мій Яків каже:

— Гроші свої я лічу і вони всі цілі. А що кума Меланка каже, тому я не йду віри і не її це діло.

— Ну, як знаєш, той чоловік каже, — діло, звісно, твоє. А міні ніколи, прощавай.

Пішов той чоловік, а Яків зараз у хату, мене не помічає, бо у кутку я сиділа, і просто до скрині йде. І як на тільки що вийшла я з скрині шиття і незамкнену її кинула. Одчинив він скриню, калитку вийняв, глянув на гроші — і бачить тільки три рублі там. Ну, думаю, що то з цього буде? Тільки я це подумала, коли вздрів він мене і повернувся до мене — білий-білий як крейда. А я жов-би то нічого не знаю:

— А чого тобі, кажу, треба у скрині?

Глянув він на мене пильно, потім каже: — „Вийняв я гроші... Може тобі на що треба буде їх, то не питайся у мене, бери... Хай вони у тебе будуть“.

І положив перед мене калитку на лаву, а сам повернувся і з хати пішов.

Так ось воно як! Що-ж це таке? Чи гордує він так мною, чи любить так мене? А що, як любить так? І тільки подумала я це — тяжко міні зробилося, а чого — й сама не знаю. Тільки ось немов до грудей щось підкотилося, пригнітили їх.

А що як це він так любить мене? І згадалося міні усе наше життя до цього часу. Згадалося міні, що ніколи він мене ні единим словом не образив, дурною навіть ніколи не назавв. Згадалося міні, що він, знаючи про те, що покинула я його для другого, за мене трохи на Сібір не пішов, боронючи мене од прикащика. Згадалося це усе і зрозуміла я, що не гордує він мною, а що любить мене так, що усе життя своє за мое щастя кладе.

Усталася я і вийшла з хати. У дворі нема його. Пішла я далі на тік — нема. Повернула у садок — бачу сидить він під деревом на колоді, голову руками обхопивши. Підійшла я

до його мовчки, стала. Підвів він голову, глянув на мене дивуючись. А я як стояла, так і впала йому до ніг. Підхопив він мене:

— Харитино, що ти робиш?

— Прости мене...

— Підвів він мене з землі і каже:

— Не міні! прощати тебе. Сам я винний, що съвіт тоб завязав. Прости уперед ти мене.

— Якове, — скрикнула я, — що-бо ти кажеш? І за ридала я такими слізами, якими зроду ще не плакала і знов припала до його ніг.

Знов підвів він мене, посадив і сам біля мене сів.

— Виплач, каже, своє горе. Може Бог нам щастя посилає.

І з того часу почало ся нам життя нове...

З у с т р і ч.

Я вже давно оселивсь серед степів і рідко буваю у місті. Нема чого: придоби мійські мене не тягнуть, а хвилі життя розумового добігають до мене й сюди. То мене й не тягне у місто.

Але одного разу, недавнечко, справа так склала ся, що неминуче треба було до міста. Довелось їхати. Поїхав по залізниці, за сутки став, де треба.

Гуркот, гомін, поспіх так і обняли мене, як уступив я у те місто. Санки скриплять по снігу, снуючи туди й сюди, трамвай гуготить, люде туди й сюди сновигають. І все це у тісних вулицях, що високими будинками пообставлювано — мов ярмарок у глибокому яру. Гучно, похіпно, клопітно і тісно, зовсім тісно. Ні, треба швидче відціля тікати. Справив своє діло, зазирнув у бібліотеку, забіг у театр — та й до дому лагоджусь. На останці пішов дещо купити хлопцям своїм — подарунок з міста. Іду собі, поспішаю ся, а по вулиці народу багато — той тебе, а того ти зачепиш. Та мабуть я більш чепляв, бо ніколи було гаятись. Уже доходив до тієї крамниці, куди міні треба, аж тут зненацька з розгону набіг на якогось добродія, що теж поспішавсь, як і я. Штовхнувши ся, ми зупинилися, і глянули один на одного. Перед мене стояв чоловік чималий на зріст, у повному кожусі з пишним коміром, у картузі з червоною околицею. Обличчя повне, темна борода, очі... Боже мій, де я бачив сі очі, ці гарні карі очі? Де я їх бачив? Я згадував це і зовсім забув попрохати вибачення за свою незвичайність. А добродій, бачучи, що я втупив у його очі, і собі зупинивсь, вдивляючи ся в мене. Це тягло ся з пів хвилини, може й більш, коли я нарешті догадавсь сказати що треба і вже ми розходились, як я зненацька згадав, у кого були ці очі...

— Хилéнко! Семене! — скрикнув я.
Добродій зупинився знову, пильно глянув на мене...
Ми пізнали один одного.

— Василю! яким способом? Та чи це ти?

— А вже-ж, — кажу я.

— Про тебе й чутки усі загинули! Де ти єсть?

— Та оце-ж тут, — кажу.

— Та нї, де живеш, що робиш? Розкажуй!

— Та що-ж я роблю? те, що й робив...

— Учителюєш і досі?

— Еге-ж... А ти тут як? Кажи ти, у тебе щікавійше
щось мусить бути.

Але у цей саме час над нашими вухами розітнуло ся:

— Позвольте-с! — і чиясь дебела побстать одсунула нас
одного од одного.

— Одначе, тут балакати не зовсім зручно — краще йти.
Ти куди? — спитався Семен.

— Та я ось тут у крамницю до Страхова.

— Ну, потім підеш до Страхова, а тепер ходім зо мною.
Будемо балакати, а там прийдемо до мене.

— Та я...

— Що ти?

— Іхати сьогодні увечері лагодивсь...

— І завтра пойдеш. Ходім до мене!

I Семен ухопив мене під руку і потяг за собою. Хоча
я й хотів їхати, але для такої зустрічі валюбки волів зостати
ся і йти з Семеном. Бо я зпав цього Семена здавна, ще
в ті щасливі роки великих надій, великих замірів, коли
Nichts war so hoch und nichts so ferne,
куди-б нас не заносили крила наших мрій; тоді, як впевнені
в тому, що історичні епохи минають і надходять ледві десяток „гарних“ людей забажа цього, ми вірили, що вже ця нова
епоха прийшла, що вже —

Німим отвералися уста,
Прорвалось слово, як вода,
І дебр-пустиня неполита,
Сцілющою водою вмита, —
Прокинулась!...

Ще тоді ми з їм декламували ці гарячі надії змученого
серця. Потім уже ми побачили, що не потекли веселі ріки

не ожили степи й озера і що шляхи зостали ся верстовими, як і були. Багато тоді людей зрекло ся усього того, чому вклоняло ся і вклонило ся тому, чого досі зrekalo ся. Багато!... Ale Семен не зrік ся, він устояв. Не дурно він казав: „зabвеннa буди десница моя, аще...“ Потім довелось нам розстati ся, ба, й загубити один óдного. Я поїхав на село і щороку все далi й далi посувавсь у степові розлоги, ховаючись у рідних селах по бáлицях степових, а Семен зостав ся у містї. Листувати ся з тієї дикої пущі, у яку мене закинула доля, було затого неможливо і ми з Семеном зовсім розрізнили ся. Ale я довго не міг забути стрункої зручної постатi, гарних карих очей з ласкавим поглядом, серця, щирого до всякої доброго поривання, рук, охочих до працi коло улюбленого дíла. Ми всi любили за це Семена, а найбільше за його добру душу і за його щирість, а дехто навіть за одмітну, суто українську вроду. Він не був генiєm, навіть талантом не був, а був просто кебетливою і розумною, а найголовнійше — чесною людиною, такою, за пíдмогою котрих тільки й можна зробити щонебудь доброго на сьвіті. Таким він зостав ся у мене в згадці і мене трохи вразило, що стрів я його не такого, якого згадував. Ні його ограйдність, ні борода, ні обличчя поблідле, ні мова, — а ні навіть одежа не нагадували мінi колишнього Семена... Тільки по очах я його й пізнав, та й очi вже мов пригасли...

Це все згадувало ся мінi у той час, як ідучи вкупi і не знаючи з чого почати балакати, ми декільки хвилин обидва мовчали. Я думав про те, який тепер зробив ся Семен, а він мабуть теж саме думав про мене і ми нiяк ще не могли знайти той спíльний для нас „пункт доторкання“, котрий поєднав-би нас одного з одним. Перший почав Семен:

— Ну, кажи-ж, як живеш? що робиш?

— А що-ж я там роблю? Дiло вiдоме. От дуже цiка-вiйше це про тебе спитати ся.

— Чому-ж це про мене цiкавiйше?

— А тому, що ти жив тут у містї, у бóсередку цiвiлi-зацiї, у...

— Ну, ну! То що, що я тут жив? Ти кажеш, що твоє життя не цiкаве — воно мабуть і так, бо справдi, що-ж там цiкавого? Дорiд — недорiд, писар, урядник, вiвцi, сiно, со-лома... Докучило!

- Ого! кажу я — ти он як націвілізував ся.
- А ти думав як? Ти думав, що я й досі шукаю тих... ідеалів під сюрою свитою? Ні, голубчику, міні вже не вісімнайцять років.
- Ну то що, що не вісімнайцять?
- А те, що ось служу!
- І високо заліз?
- Та так собі...
- З начальствуючих уже-б то?
- Трохи. Живемо помаленьку. Я принаймні задоволений. Їсти-пити є що... Маю надію на більший „оклад“.
- Слава Богу до чогось добув ся...
- Ну, а народня просвіта, популярні книжки для народу?... Знаєш, колись усе ти захожувавсь?
- Е! братіку! Ніколи про це думати — діла багато! —
- І по Семеновому обличчю промайнуло мов невдоволення.
- Я змовк, а Семен, вернувшись через кільки хвилин до початку розмови, сказав:
- Ось підожди, прийдемо, покажу тоді, як живу — побачиш, що не погано.
- І він осьміхнув ся так, як осьміхають ся щілком вдоловлені з свого становища люде.
- Ось побачиш... Та ось уже і моя кватиря.
- Ми зупинилися перед бучним ганком чималого будинку.
- Ти сам тут живеш, Семене? — питав ся.
- Сам.
- Одначе, ти нічого живеш!
- Та побачиш! — каже.
- Увійшли. Сала велика. Мебель мабуть не дешева. У гостинальній мягкі крісла, малюнки у золотих рамцях по стінах, килим мягкий, — аж ноги топнуть у його... За округлим столом на канапі якась пані — не стара і не молода немов, не гарна й не погана.
- Здрастуй, Варечка! Довго ждала? — спитавсь у неї Семен, руку цілуючи, і зараз і мову одмінив — на вулиці зо мною закидав по українському.
- Моя жінка Варвара Степанівна! Мій приятель... — рекомендує Семен і речочеть ся.
- А ти й не знав, що я оженивсь? А я умисне хотів тобі сюрприза зробити. Ще покажу тобі дітей — побачиш.

Останню фразу Семен сказав по українському. Панія здивовано глянула на його і якось кисло воруначи губами запитала ся в його, чого це він сьогодні так спізнився. Семен якось зігнувсь, мов йому стало трохи ніяково і почав щось там казати спершу про якесь там діло Хотяєва у Палаті, котре його загаяло, потім про зустріч зо мною, але пані не дала йому добалакати і, сказавши, що обід жде, пройшла у їдалню, а ми з Семеном за нею. У їдалні вже дожидало нас троє дітей з нянькою, якась там старенька вже собі добродійка у чепцеви і в бабівській одежі і ще якийсь добродій — очевидьки урядовець — з бакенами, у віциундирі. Семен познайомив мене з обома, назвавши добродійку „тьотушкою“ (мабуть жінчина, бо в його тіток — я добре знат — не було), а добродія своїм товаришем. Потім показав міні трьох дітей — двох хлопчиків і дівчинку — чистеньких, тендітних. Семен перецілував ся з ними, назвав „молодцями“, — і ми всі посідали за стіл. Випили по чарці і розмова на деякий часувала ся — тільки й чути було, як плямкали губи та цокотіли ложки й ножі об тарілки. Після першої страви, як уже трохи підживились, почала ся у Семена з добродієм розмова знов про те-ж таки „хотяєвське діло“, потім про якось „столонаочальника“, потім ще про якусь казуїстично-офіціяльну каверау... Добродій балакав поважно, викладав справу докладно — навіть графічно зображав, малюючи щось пальцем по столу; Семен реготовався, часом лаяв то того, то іншого; пані щось гримала стиха на дітей, котрі не так щось сиділи та не так щось їли; стара добродійка мовчала і все стягала собі на плечі великий шалевий платок; я теж мовчав, бо не мав змоги уступити до їхньої спеціальної розмови. Одного тільки разу якось розмова торкнула ся до мене і панія спіталась, де я „зволю служити“, а почувши одмову, промовила зневажливо: „А!“ і більш не звертала на мене жадної уваги. А я дививсь на Семена і ніяк не міг собі уявити, що це той самий Семен, котрого я знат років вісім-девять назад...

Обід тягнувся довго, бо Семен любив попоїсти — не дурно він так поситішав. До обіду додавало ся ще путяще вино. Семен неодмінно схотів випити за нашу зустріч і випив не одну повну — зробившись веселій, говіркій і все правив то про те, то про се. Обід скінчив ся і „дами“ пішли кудись до себе; поважніший добродій теж пішов (він знов був якийсь родич жінці

Семеновій і ходив обідати до їх), а ми з Семеном пішли до його кабінету — „одпочити і кофе попити“, як висловив Семен.

Через кільки хвилин Семен, попрохавши вибачення, скинув сурдути і ліг на канапку, радючи міні скористувати ся з другої. Але міні лягати не хотіло ся... Семен-же, роскошуючи після смачного обіду спокійно пихав цигаркою і казав, прищуплюючи очі:

— Ну що-ж, не погано я влаштувавсь? Нічого? Можна жити?

— Можна, але-ж...

— Але-ж... — перехопив мене Семен. — Але-ж що? Звісно, діла багато: у нас усякі там одміни... Роботи багато...

— Та ні, я не про те!

— А про що?

— Та про те кажу, що дивно міні, що так сталося.

— Дивно, що з нічого зробилось щось? Це правда. I міні дивно, чого ти там сидиш у своїх стенах.

— А я дивую ся, чого ти тут сидиш?

— Я?! — і він широко розкрив свої очі.

— Еге, ти.

— Як це так?

— Та так! Чого ти тут сидиш, що робиш?

— Що я роблю? Хіба я тобі не казав, що я роблю? Діло роблю!

— Я й не кажу, що ти без „діла“ сидиш. Але згадай, про яке діло ми колись мріяли, до якого діла себе готували?

— Ат! він он про що! Ну, хлопче, це було та минуло... На те були ми молоді. А тепер...

— А тепер-же що? А тепер треба затоптати усе те, чому тоді вклоняв ся, занехаяти усі ті ідеали правди?...

— Стій! стій! Ідеали правди? Хіба я топчу правду? Хіба я живу неправдою?

— Як дивити ся на це... З погляду формального ти не робиш ніякої неправди — не крадеш, но вбиваєш.

— А з погляду морального, — підхопив насымішкувато Семен, — роблю?

— Еге. Те діло, котре ти робиш, ти робиш, яко наємник і всякий наємник зробить його також добре, як і ти, може краще навіть. Але од тебе треба було сподівати ся іншого.

На тобі лежав обовязок дати більше, бо більша частина праведності одкрила ся тобі.

— Так! багато кажеш, та нічого слухати! Що-ж то таке, за віщо я мусів боротися, длячого робити?... Стій, стій! я знаю, що ти скажеш. Я знаю, що ти зараз повернеш до свого націоналізму. Але-ж, братіку, наука — безстороння і позитивна наука — вже довела всю безпідставність національних змагань.

— Яка-ж це наука? — питалося.

— Ах! наче не знаєш! — махнув рукою Семен.

— Не знаю! Нічого не чув про таку науку. Навпаки — знаю і виразно бачу, що наше сторочча єсть саме тих часом, коли національні змагання вбивають ся у силу, дужчають і з'являються там, де їх і не сподівалися. З'являються ся і роблють ся все більшою і більшою силою. Подивись на молодих Славян, па французькі, гішпанські так звані провінціяльні літератури. Подивись на наших наречті Галичан...

— Що там подивись! Нічого дивитися! Про Гіго, Доде, Міссе, Кальдерона всі знають, а про твої ті літератури ніхто не знає.

— Не знають раз через своє лінівство до всякого знаття, а вдруге — тим, що не легко запримітити пупянок серед пишних квітів. Трохи часу — квіти може завянуть, а пупянок пишним цвітом процвіте. А що до славянських літератур, то вже й тепер починають їх потроху знати і скоро визнають їх більш, тоді, як розвивши ся ширше, придбають вони значення не тільки національне, а і всесвітське.

— А, кажи! Комашині діла. Краще робити на ширшому полі...

— Та ти-ж не робиш і на ширшому? Ти-ж занехав усе те, що колись шанував, і — вибачай — вклонився золотому тельцеві.

Ці слова вразили Семена. Він аж скочив з канапки і його очі зайнялися.

— Се-б то як, спітавсь він, се-б то — зробивсь падчюкою!

— Ти сказав!

— Гаразд! Я сказав. Ні, ти так сказав. О, звісно, ти там живучи по своїх степах та викохуючи улюблени мрії та удаючи з себе борця за правду і таке інше, маєш змогу так

казати. Ну, так що-ж? Що з того? А як інакше жити не можна? А як інакше давить, гнітить тебе? А як інакше просвітку нема?

— А хіба тепер есть тобі просвіток? Хіба тут съвіт?

Його обличчя мов з болю потягло. Він декільки хвилин мовчав, потім крутнув головою і одмовив:

— Який можна, такий есть. Маю що їсти й пiti. А чого більш?

— Ти знаєш добре чого: не „о единомъ хлѣбѣ“...

Семен одвернув ся і змовк. Протягло ся кільки хвилин мовчки. Нарешті він забалакав:

— Нехай і так: не „о единомъ хлѣбѣ“... Але хіба я забув про це? Хіба я не думаю, не читаю? Хіба мене не зацікавлює розумова і моральна діяльність людська?

— Але ти сам добре знаєш, що це не те. Ти знаєш, що сказано: хто не за мене, той проти мене. Запитавши свого власного сумління, ти побачиш, що мусів жити інакше, а значить...

— А значить я раб лінивий і лукавий? Та ще й перекінчик? Так! хай так! Але що ви, ви, рabi праведні зробили? Ми хитали ся, ми вагали ся і повернули у цей бік, бо більша сила туди тягла. А ви не хитали ся, ви твердо йшли, у вас мабуть — о! мабуть: „Нема зерна неправди за собою“ — чом-же ви не піддержали, не підсилили нас, не оживили нашого погасаючого духу?

— Але-ж...

— Ні, не „але-ж“ — дай міні доказати! Я „пес недостойний і смрадний“ — нехай так, але-ж і пес має право оправдовувати ся! І я оправдуюсь. Я кажу: де-ж ваша робота? Де її послідки, результати? Де вироблена своєрідна література, котра роадмухала-б погасаючий дух усіх тих, хто вагається ся, котра еднала-б усіх до купи, до одного діла? Де вона, ця проводирка?

— Але-ж ти забуваєш, що перешкоди з боку...

— Стій! І я тоді скажу: і про мене ти забуваєш, що і у мене були перешкоди з боку. І я можу тим виправлятися. Може для мене особисто ті перешкоди були ще більші. Цим не виправиш ся. Коли вже „без зерна неправди“, так „без зерна“! Коли були перешкоди, то одсунь їх, а не одсунув, похилився — зробивсь падлюкою — ти сам це сказав.

— Та не хилимо ся-ж ми...

— Хилите ся! Ще Тарас сказав: „І хилитесь, як і хилились!“ Хилитесь! коли хочете нам докоряти, так уперед на себе гляньте, на своє „бервено“ у оці. А перешкоди одсунь і свого здобудь. Тоді й я повірю в силу і правду твого діла. Бо тільки те правдиве, що виходить щіле з усіх перешкод і хоч як, а восторжествує...

— Ти забуваєш, що не завсігди так...

— Не завсігди, але тут так! Будьте силою і не кидатимуть вас серед шляху. З вавкою панькаться та плакати не пособить. Jeder ist seines Glückes Schmiedt! Здобудь, завоюй собі, а не кажи про перешкоди. Оттоді-б інше діло, як-би ви мали таку силу, що змогла-б керувати всім, змогла-б направляти всіх до доброго! А тепер що?

Я чув усю правду Семенових слів і серце мое защеміло. Але уся правда усе-ж була ще не тут. І я сказав Семенови:

— Ти забуваєш, що ми саме тим досі і не могли досягти нічого твердого й дужого, що між нас було дуже багато перевінчиків.

— Таких, як я? Правда! Свята правда! Але ж ще більш було у вас (і есть) баглай і ледарства, і недбальства!

І це була правда. Але цією правдою можна було тільки обвинуватити нас, а не виправити Семена. Я сказав йому це і додав те, що завсігди будо моїм девізом:

— „Претерпѣвый до конца той спасенъ будеть“...

„Прострілиши до конця
Семен нічого не одмовив...”

Більш ми з Семеном не бачились.

К а т о р ж н а .

Кáторжна — це було єдине імення для неї.

— Унеси дров у хату! чи чуєш, кáторжна ти! — кричала мачуха.

— Геть з перед мене, кáторжна! — визвірювавсь на неї батько, вертаючись пляний з шинку і точучись по хаті.

— За сцо ти мене стовхнула, католзна! — пищав двохрічній мачушин хлопчик, бючи її кулаками.

І так усі. Навіть хлоцці та дівчата на вулиці хоч і не так часто звали її каторжною, але-ж і на імення затого ніколи не звали, а коли звали, то усе-ж з додатком: „Ота каторжна Докія...“

Та й було за що. Відколи мачуха увійшла у батькову хату, — ця маненька, семи років, дівчинка і разу не глянула на неї по людському, а все з під лоба. Може вона бояла ся мачухи, не знаючи ще, яка вона, а тільки тим, що вона — мачуха; а потім не кидала бояти ся тим, що вже знала, яка вона. Може; а усе-ж був у неї завсігди вовчий погляд. Та й не погляд тільки!

Третього чи четвертого дня після свого весілля мачуха звеліла їй горшки поперемивати, а в неї, бачите, чомусь затрусили ся руки, і вона впустила та й розбилася горща. Не можна-ж було дурну не „повчити“ — і мачуха дала їй штурханця. І ось, після цього — хоч ти їй що, а нічого не вміє до пуття зробити: або побе що, або наплута, накрутить і не так зробить, як треба. Довелось вчити трохи не щодня, а далі їй щодня... Так що-ж вона — покається? перепросить? Така! хоч ти її вбий, — слова од неї не почуєш і ніколи не заплаче, — найбільш, що й не заплаче ніколи!

— Докіс! — (спершу ще її таки на ймення звали) — чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.

Мовчить.

— Кому я кажу? Чи я тобі не казала?

Мовчить, у землю очі втупивши. Убив-би на сьому місци!

— Чи ти оглухла? — і мачушина рука з усієї сили бе її по щоці.

Стойть, мовчить.

— Так слухай-же! слухай! слухай! ось тобі, щоб слухала, щоб слухала, щоб слухала — чуєш, ти!

Ні цари з уст! ні слозини з очей, мов їй і не болить! Одного разу мачуха не втерпіла:

— Хоч-би ти заплакала коли, каторжна!

А вона тільки глянула на неї з під лоба, як вовк, і мовчить. І так завсігди. Бе її мачуха, бе, поки не втомить ся, поки не заболять руки, — аж тоді кине:

— У!... проклята! каторжна!

А до батька яка вона? Ще як мати її жива була, так і тоді тільки до неї й ластила ся, та в-двох усе плакали. Тоді хоч плакала! Та що з того! Така-ж і мати її була: або плаче мовчки, або докоря: на що пеш, на що жидови хліб носиш? Давав їй він доброго прочухана, як під пяну руч! Ну, то-ж матір бив, а ця-ж чого тікає од його? Не завсігди-ж він п'яний — іноді схочеть ся йому пожалкувати її, — усе-ж рідна дитина, — оце і покличе:

— Докіс!

Шідйде, голову похнюпить.

— Докіс! дочки... — почне батько та й зупинить ся: мов колода вона перед його стойть. Штовхне її з пересердя, устане, плюне та й піде з хати, промовивши: — Ну, каторжна!

А з мачушиними цітьми що вона виробляла? Мало вона їх била та штовхала? Як тільки мачухи в хаті нема, так і єсть її. А одного разу таки розманіжила ся: увіходить мати ти-хенько в хату з городу, дивить ся — сидить вона на полу і хлончика — років півтора було — мачушиного на руках держить, та так цілусе та примовляє:

— Голубчику ти мій! манесенський! поцілуй мене! — ніхто ще мене не цілував, як мама вмерли...

Мачуха як скрикне:

— Бач, яка ніжна! А Оришку на що на городі вда-
рила? Івасику! бий її, бо вона Оришку била! Бий кулачком,
кулачком її!...

І вона, маленьке, взяло та їй штовхнуло її кулачком. Як
скочить вона, як кине його на стіл — трохи дитини не вби-
ла — та з хати! Не потрапила її мачуха й попобити. І більш
до дітей і не підходила, і на руки не брала — хіба мачуха
звелить.

Отак-же вона й на вулиці. З неї почнуть съміяти ся:

— А за що тебе мачуха за волосся з двобру в хату тягla?
А вона зараз кулаком!

І ала-ж вона була, на усіх зла! І всій їй були вороги, і вона
усім ворог — каторжна, та й годі! Мабуть, у неї не серце,
а камінюка була. І все ховається ся од людей — мабуть заздро,
що люди веселі, — так щоб не бачити. Піде у садок, аж у гу-
щавину, та й сидить. І що вона там робить — хто її знає. Діти
мачушині хотіли довідатися і нáзирцем одного разу побігли за
нею. Так, кажуть, пролізла аж у гущавину та зараз до ка-
линового куща — ріс там кущ калиновий великий — сїла там
під їм і головою до його прищала і руками його обхопила та
й каже:

— Калинонько, — каже, — моя червоная, рідна моя ма-
тінко! Покрій мене своїм листоньком зеленим, своїми ягідками
червоними! Одна ти в мене рідная, улюбленая!... — каже,
а сама плаче...

Еге, вона плакала. Вона плакала тим, що у неї не ка-
мінь у грудях був, а маленьке дитяче серденько. І те сер-
денько так хотіло любити, так хотіло!... Алé-ж любити було
нікого, нікого!... Суворого та часто й густо пяного батька
вона не любила, матері не було, мачушиних дітей мачуха лю-
бити не давала. І вона плакала та обнімала червону калину,
поливала їй землю своїми слізми... І нахиляла тоді до неї ка-
линонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки
до неї простягає... І так вона плакала, поки не почує, як ма-
чуха кричить:

— І де вона, та каторжна, забігла?

Тоді уставала вона з землі і втирала слози. Одразу
застигало її обличчя мов камінюка, і очі вступлювали ся у землю,
і вона знову була тоді справді каторжна, що її нічим не до-

шкулиш — ні словом, ні ломакою. Такою вона йшла од калини...

Такою вона й тепер вийшла і одразу страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку? А може — ні, може вони тільки так бігли?... Ale-ж вони не так бігли, вони знайшли, побачили, почули і росказали про все мачусі.

Днів через два Докія знов була під калиною, засиділась і не почула, як мачуха її кликала. Уже тоді почула, як мачуха знайшла її у гущавині і притягла за волосся в хату.

— Стрівай-że ти, каторжна! я тобі дам, як тікати од роботи під свою калину!

І мачуха вхопила сокиру і побігла у садок. Докія одразу так і занімла. Слухає, коли зазвеніла сокира у садку, затріщали гілки, — ось ще, ще... Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини... Мачуха руbas калину.

Дівчина несамовито скрикнула і кинулась міждо калиною і мачухою. Мачуха аж злякалася.

— Ти чого прибігла?!

— Не займайте моєї калини!

Очи її горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.

— Ах ти-ж падло! Геть!

І здорована мачушина рука одкинула геть маленьку дівчинку. Сокира рубонула — жалібно хряснула цівка калинова, і впала стебелина, третяючи листям.

— Мамо! голубонько! рідненські! не рубайте! помилуйте!

— Геть, каторжна!

Вона кинулась до мачухи, цілуvala її руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини.

— Геть, каторжна!

Але каторжна обхопила руками кущ, і її тонкі маленькі пальці так і заклякли на цівці. За малим пальців їй не поламала мачуха, поки одірвала од калини, одволокла геть і останніми разами дорубала дерево.

Так росла Докія: без ласки, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини — тільки сьївала іноді тихо, — як знала, що її ніхто не чує, — тихо та жалібно. Де вона тих пісень вчилася — Бог її святий знає, — а вміла ба-

гато — та все жалібні — так, мов самі вони в неї з серця
лили ся:

Ой до кого-ж-би я прихилила ся?
Прихилилась-би я до калинонъки,
До калинонъки, до червonoї!...
А калинонъка нахиляєть ся,
Мое серденько розриваєть ся...

А як оце побачить кого, зараз і змовкне і знову така.
як і була: очи до долу, обличчя закамяніє.

І так минали роки. Минули — і з маленької дівчинки виросла доросла дівчина. Але-ж це не одмінно її становища: так, як і раніше била її мачуха і зневажав п'яний батько; як і спершу, не мала вона на вулиці подруг і була усім чужа, не маючи нікого до себе прихильного; та й сама не була вона ні до кого прихильною: зосталась вона каторжною, як і була.

Ні, була й одміна. Колись мов закамянілій упертий вираз на обличчю тепер неначе помякшав. Але-ж це зробило ся не тим, що вона помякшала своїм серцем до людей, а люди до неї, — ні, одміна на обличчю була послідком страшної не-всипущої журби, котра гнітила їй душу, розривала груди і, не маючи вже сили ховати ся в серці, виявлялась і на обличчю. Ся журба була й тоді, як Докія була ще маленькою дівчинкою, але-ж була це така дужа, та й упертість перемогла її. Потім постійно заворушили ся у дівчини в голові думки. Які? про віщо? Вона спершу й сама не знала до пуття, як і про віщо вона дума: думаеть ся, та й годі. А думало ся усе тільки смутне, усе тільки журливе, і ось нарешті з цього безладдя розумового вибила ся, виявила ся виразнійш од усіх одна думка: За що мене так мучуть? А потім: хіба я гірша од інших? — І ці дві думки не давали їй спокою. Вона не могла бачити, що й вона була іноді винна, що її не люблять; що коли її ображувано й зневажувано, то й вона, як мала силу й змогу, не лишала цього без піести, а іноді й більш. Вона не могла зрозуміти, що вона сама була винна, що одіхнула од себе Христю тоді, як та на вулиці колись підійшла до неї і сказала:

— Докійко! я...

Правда, усі вони — і хлопці, і дівчата, і ця Христя з їми — якось особливо дошкуляли її того вечора свою зне-

вагою, але-ж Христя оханула ся, ій шкода стало бідної Докії, і вона, затого плачуши, промовила:

— Докійко!... я... міні тебе... я...

Може вона хотіла далі сказати, що вона від цього часу буде вірною подругою Докії, — але-ж вона сього нічого не сказала, бо Докія скрикнула:

— Геть! — одішхнула її і втекла з вулиці.

Вона, кажу, не могла ще зрозуміти того, що в таких випадках сама іноді була винна; не могла, бо дуже велику вже кривду зазнала вона од людей. І вона виноватила сих людей за все: за свої муки та слізози; за своє дитинство безрадісне, бозпросвітне, безлюбовне; за свої марно гинучі молоді літа — за все, за все! І люди були справді винні. Одні цекли її, мучили — така була її мачуха. Другі — не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї (або їй так здавало ся, що глузували) — такі були дівчата, парубки. І вона це все терпіла і не знала, чим пособити собі. І отоді прокинулась у неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він налив їй усі груди, не давав спокою ні в день, ні в ночі.

— Каторжна! од усіх лаяна, од усіх зневажана! За що? навіщо? Господи, хоч-би вмерти!

А через хвилину, під впливом того-ж тяжкого горя, котре збурювало їй у грудях всю лютість, вона думала про пімсту.

Еге, її ніжне, любляче серце бажало тепер пімсти: вона задушила-б їх усіх, хто зневажа її, хто глузує з неї!

Вона не дівувала так, як дівують другі дівчата. На вулицю чи на вечорниці вона ходила мало: раз те, що мачуха не пускала; друге те, що вона їх не любила — тих хлопців та дівчат — і... боялась; третє — не мала в чому піти, бо всі сім'ялися-б з того дрантя, у котрому водила її мачуха. Ні, вона не дівувала! І хоча деякі парубки таки задивлялися на її стан високий рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови, — але-ж тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторжної не можна й приступити ся — така зла — зараз стусанами нагодує. А сама вона про це не думала — може вона й вродлива була, може мати й дала їй бровенята (та не дала долі) — вона цього не знала і не дбала про це, бо про це дівчата думають і дбають тоді, як парубки їх згадують ся, а їй ще ніякі парубки не згадували ся...

І так вона жила собі одлюдком з своєю журбою, з своєю

мukoю, а іноді — і за останні часи дуже часто — з бажанням пістити ся.

Одного разу мачуха післала її до тітки Одарки глечика попрохати. У Одарки — вечорниці. Увійшла Докія у хату — аж там шахтьори. Усі в червоних сорочках на випуск, у чоботах з вимережаними халявами та з підстонами та з китицями (рублів 18 чоботи!), у сукнях чумарках. Усі веселі, один на гармонію грає, другі пісні шахтьорські сьпивають:

Позавидував мужик.

Що шахтьор добре жить:

Шахтьор пашенъки не пашеть,

Коси в руки не біръбіть!...

На столі горілка, ласонці дівчатам. Це-ж сьогодні на шахті гроші зароблені давано: рублів по 20 — по 25 на місяць шахтьори заробили, та всі тут за день, чи за два й прогуляються. А й грає-ж гарно отой на гармонію! Та й сам гарний: одежа аж виліскується ся, а пояс так і сяє увесь од більшіків та од гудзиків; а з лиця? — брови такі!... Та не встигла ще Докія і добри-вечір сказати, як він углядів її та й крикнув:

— А, ось і дівка йде нова!

Та як кинеть ся до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула — аж поточив ся — а сама навтіки. Всі як зарегочуть ся, а він за нею з хати та й піймав у дворі.

— А стій, дівчино, — яка ти швидка! Хочу на тебе подивити ся, чи гарна ти?

Та поставив її проти місяця — місяць ясно сьвітить — та й дивить ся їй у обличчя, не пуска. То зла вона була на його, а то де й злість поділа ся, — сором тільки зробилося, хто й зна й як. Як кинеть ся вона, вихопилася та тікати знову. А він кричить:

— Постій, дівчино, підожди! От-же їй-бо ти гарна!

Утекла, та спрожогу як улетить у хату, аж мачуху злякала.

— Тю на тебе! Чи ти сказила ся? Де-ж твій глечик? Де глечик! Вона й забула про глечик! Сказала, що не дала Одарка.

Полягали спати — не засне вона. Усе місяць повний перед неї просто їй у обличчя дивить ся... а він нахилився до неї: чи гарна? Ой сором! ой сором! А він-же сказав, що

гарна? Невже? От, як-би тепер глянути у дзеркало! Чи не можна. Як його звуть? Він не з Ковалівки — мабуть Овразівський. Та чого він на неї так дивився?...

І спала, й не спала вона... Другого дня мачуха добре попобила її за те, що стане та й стойть, як стовп, а діла не робить. Дума, чи що, вона, каторжна?

Та дарма! У суботу у вечорі вона вже біля вікна у Одарки і дивиться, чи там він. Нема.. І у другу суботу, і у третю — усе його нема, і не йде він їй з думки. Коли у неділю смерком іде вона левадою хмизу набрати, аж хтось —

— А здорована, дівчино! чия ти?

Глянула — він! Так на їй і затрусилося все! Стоїть — з місця не рушить. А він підійшов —

— Тє-тє-тє! Та се та, що я при місяці дивився! Чому же ти тоді втекла?

Та за руку її. Злякалась вона чогось, чи що — хотіла бігти. А він не пустив. Обняв та як пригорнув!.. Нічого вона вже потім не знала, нічого не чула ні того вечора, ні другого дня — нічого! Тільки чула, як на її губах його поцілунки горили.

Що далі було? те, що вона покохала. Її серце нарешті знайшло кого любити і віддало ся... Ні про віщо вона не думала тоді — хай буть і лзять — байдуже! байдуже! Їй не болить після цілування солодкого, пригортання щирого. Байдуже!...

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко затіхав, вишній цвітом вкрилися. У садок вона вийде — серце з грудей вирвати ся хоче. Небо синє далеке й широке; хмарки по йому, як ягнятка, біжать; степи-ліси зеленіють, садокувесь пахощами обнімає — ох, і красо-ж Божая яка-ж гарна! Ой съвіте мій мілій, съвіте веселій та красний! як-же на тобі гарно жити, вірно любити!... Засьпіває вона — сама пісня з грудей рветься, серце розцвітає, душа вгору лине. А зострінеться з їм під вербою зеленою, під вишнею запашною, рясно квітом укритою, зострінеться — ніч їй мала: не наговорить ся, не напілуеть ся. Ох, і любила-ж вона! так любила, що всю душу віддавала і пазад не думала брати. Візьми мене, мілій мій, коханий! Мене ще ніхто не любив: візьми мене, бо уся я твоя! Ночі тихі, зірки небесні! тільки ви чули й бачили. Съвіте мій ясний, съвіте мій красний!...

Минула весна, літо минає... Чи не минає з їми й щастя? Ні, ще не минуло! Садком зеленим з повітки Докія Семена випровожає. Дійшли до перелазу. Ще-б далі дівчина йшла, так люде побачуть. Обвила вона йому шию своїми руками, пригорнула ся до його.

— Семеночку мій, соколе мій! Чого ти такий невеселій став? Чом ти не такий, як спершу був?

Усміхнув ся Семен:

— От дурна! Тобі тільки поцілунки на думці! Не все-ж цілувати ся, не до віку-ж обнімати ся!

— Не до віку!?!... Ох, Семене, що-бо ти сказав! А я умерла-б коло тебе... Тільки й віку мого, що твоє кохання! Як покинеш мене, — загину без тебе! Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце мое, щастя мое!

Та й впила ся вустами йому у вуста... І не одірвалась-би мабуть, як-би сам він не одірвавсь.

— Прощавай!

Перестрибнув через тин та й пішов вулицею.

Пішов, та знов не прийшов. І тиждень, і два минуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема. Вона не хотіла няти віри тому, щоб він її кинув. А вже з неї всі дівчата съміяли ся...

Вона ждала і — діждала ся...

Стріла таки вона його, стріла — у день серед вулиці. Кинула ся вона до його — забула, де й коли це все:

— Семеночку, голубчику!

А він:

— Тю! чи не здуріла!

Та й пішов. Краще-б він її убив! Стоїть вона, коли чує, — регочеть ся хтось. Озирнулась — двоє дівчат з неї съміють ся.

— Утік? — кажуть. — Він уже давно до Пріськи ходить.

— Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевню ся!

І пішла туди на вечорниці. Він там і Пріська там. І не дивить ся він. Вона до його, а він од неї — аж усі помітили. Не мала змоги й слова йому сказати. Тільки як виходила, почула, — каже він:

— І чого вона каторжна так вязне до мене?

Ось! Вона і од його почула це прокляте слово, і йому вона вже каторжна. Усім вона каторжна, усім на світі! Усі

її ненавидять, усі! А як вона його любила, Боже! як любила! — все йому віддала, все! I він зрадив! I він такий, як усі. О, прокляті! Розірвала-б усіх, задушила-б, спалила-б — і його, і ту Пріську, і тих парубків та дівчат, що з неї съміялися, глузували, знущалися. От як-би було чим — вона зараз-би підпалила цю хату.

Голова її горіла, думки плуталися. Груди пекло.

Як-би чим запалити? Чи нема в неї в кармані сірників?

Вона почала шукати, чи не зосталося якого сірника, чи не сковала вона як небудь, ростопляючи піч. Вона вивернула карман, витрусила — нема.

Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею і добігла до своєї хати. У вікнах не съвітиться — полягали. Сіни не засунені, хата — те-ж. Вона увійшла у хату.

— Хто там? — спітався з просоння батько.

— Я! — сказала Докія і зараз-же знайшла на коменні сірники і побігла з хати.

— Куди ти? — гукнув батько.

Але вона не одмовила. Знову пробігла вулицею, але не пішла у двір, де вечорниці, а перелізла у город і зайшла ззаду, щоб ніхто не побачив. Велика повітка була прироблена до хати. Докія зупинилася під нею. Вона розгорнула жменю, у котрій стиснула коробочку сірників. Вона була спокійна...

Вона черкнула один сірник. Він занявся і зараз-же погас. Сердито кинула вона його бістороп'я і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм солому у дахові. Але дах був мокрий, і сірник погас. Те-ж було з третім і з четвертим. Треба знайти сухої соломи... Вона знайшла сухої соломи, згребла її до купи долі у кутку під очеретяною стінкою і запалила. Солома затлілася і почала горіти. Нарешті! Ось коли зайнялося. Горій швидче, займайся! От гарно! Од повітки вогонь на хату. I всі вони згорять.

I Докія згадала ся пожежа, що вона її бачила в літку. Ух, страшно! Так і тут буде. Але там ніхто не згорів, а тут усі згорять. I Санька згорить? Санька — маленька дівчинка, дочка досвітчаної матері. Докія за останній час дуже її улюблена, і дівчинка те-ж любила її. Але-ж вона згорить... Така гарна, ласкава... I Докії уявилося все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'ям і кричачатиме:

— Ратуйте! Докіечко, витягни мене!

Господи! За віщо-ж? За віщо вона спалить її? Це-ж гріх! Людину убє живу. Та й не її саму — Господи! може все село займеть ся. На що-ж це вона робить?

А солома шипіла, шкварчала і починала розгоряті ся. Ось полумя вибухнуло. Ось-ось повітка займеть ся.

Та, Боже мій! Та на що-ж це вона? Треба гасити, гасити мерцій, а то все займеть ся. Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів. А їй уже вчувалося, як Санька кричить:

— Докійко, ратуй!

Червоне полумя одно перед нею. Треба його погасити. Вона одразу зірвалась з місця і впала на полумя. Воно пекло її, на їй займала ся одежа. Але вона того не чула. Вона ханала руками палаючу солому, підгортала під себе і силкувала гасити. Але вже вся одежа горіла на їй. Тоді, не знаючи що робити, вона скрикнула:

— Ратуйте, хто в Бога вірує! Ратуйте! — і більш нічого вже не памятала...

* * *

Очутись вона дома. Ні, не очутись, а уперше росплющила очі. Де вона і що з нею — того вона не розуміла...

Її обратували парубки та дівчата, вибігши на її скрізь хати та догасивши пожежу. Вона страшенно попекла ся, але вона того не чула: її ще дужче пекла горячка.

Страшно вона мучилася. Усі її роспалені думки крутилися тепер круг одного осередку: її все здавало ся, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудями піл, на котрому лежала, і кричала:

— Ратуйте! Люде згорять! Санька голубочка згорить!...

Перед смертю вона очутись зовсім. Вона зрозуміла, що вмирає. Біля неї стояв батько. Мачухи в хаті не було. І більш не було нікого. Вона пізнала батька, але нічого йому не сказала. Вона промовила тільки:

— За що? Господи, Боже мій! за що? — і, несамовито скрикнувши, упала знову на подушку, з котрої була підвела ся.

Через кільки хвилин вона була мертвa.

* * *

Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона усім зостала ся каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто і не думав одмовити собі на те питання, котре кинула дівчина вмираючи: За що? За що стільки муки, горя та сліз додають людям люде, коли й так життя таке коротке і таке сумне?...

У тікачка.

— А ти-ж що батькови?

— Я кажу, що не піду за його зроду!

— Брехня, підеш: дівоче слово мягке.

— А може твердійше й од парубочого? Й-бо не піду, зроду не піду!

І молоденька, років вісімнайцяти дівчина з довгенькими трошки схудлими обличчям, стиснула тонкі губи, зсунула свої чорні брови, а з глубоких чорних очей блиснув у неї якийсь промінь.

— А за мене підеш? — спитавсь високий ставний парубок, одкидаючи назад чорняву голову з чепурним, але стоялим і мов заспаним обличчям, і прищуплюючи одно око, видно було, що він певно знає одмову на те питання:

— А за мене підеш?

— І він обхопив її за стан рукою і пригорнув до себе. Дівчина так і припала до його тулячись і обнімаючи його зашию своїми білими руками.

Над їми було літнє вночішне небо з незліченими зорянами з біолюсієм місяцем; їм кивала з гори своїми зеленими вітами верба, а з більших садків тихий вітрець доносив до їх тонкі пахощі української ночі. То й не диво, що парубок обнімав усе дужче й дужче, дівчина тулила ся все більше й більше, а губи війшли ся так близько, що не могли розійтися, не поцілувавшись раз, двічі, тричі...

— За тебе? Ох, не віддадуть мене батько за тебе ні

коли — за шахтьора, кажуть, ніколи не віддам. Хтось їм про тебе сказав, що ти хочеш сватати мене, так вони кажуть, що в тебе хати нема, вони не хочуть, щоб я на шахті жила.

— Як хати нема? Адже єсть!

— Кажуть, що ти там з трьома братами і що менший брат візьме хату, а тебе і старшого вижене!..

— Ну, не дуже то й вижене!...

— А все-ж батько не віддадуть мене за тебе. Ой Михайле, Михайле! чого ми такі нещасливі, що ти убогий, що мусиш на шахті заробляти, а мене за тебе не віддають! А я-ж тебе люблю як душу свою, серденько ти моє, соколе мій!...

І дівчина дужче й дужче тулила ся до парубка.

— Нáцо ми такі нещасливі? — знову скрикнула вона.

— Чого-ж ми такі вже нещасливі? — осміхнувсь Михайло. — Адже ти мене любиш, а я тебе.

— Та хіба-ж можна так до віку жити? А що, як... як... у мене буде...

Як-би тепер була не ніч, то Михайло побачив-би, що дівчина зблідла. Ale він цього не побачив і одмовив сердито:

— Ка-зна що ти вигадуєш, Сохвіс! Хіба що?

— Нічого... поки!... А все-ж... А ти мене тоді кинеш, Михайле?

— Не кажи чіпухи! Ти лучче скажи, що маєш робити дома, як почнуть тебе віддавати за Трохима. Адже завтра вже й хустку давати.

— Нехай! я її не даватиму — хай хто хоче дас!

— А як битимуть?

— Мене вже й так бито. Хай хоч і ще бють, а того не буде!

Михайло трошки замислився, потім глянув на Сохвію.

— А знаєш що? — промовив він, — ходім во мною!

Дівчина здивовано глянула на його:

— Куди?

— На шахту!

— Як то?

— А так: у нас артіль збирається — я з братом, Семен, Василь Ковалівський та ще чоловіка скільки буде.

От і йди до нас за куховарку. А вже там ми тебе виховаемо од батька.

Сохвія замислилась. Це правда, що там вона виховаеться од нелюба, але-ж це — шахта. Вона чула і знала, як звали тих дівчат, що втікали на шахту; вона знала, що втекти на шахту — це значить розірвати зовсім з селом, з рідною хатою. Брата й невістки їй не жалко, бо невістка гризє її щодня, а брат бє, щоб ішла за Трохима. Але жалко їй батька старого одинокого.

— Що, може бойш ся, що і там Трохим знайде? — спітавсь Михайло у замисленої дівчини.

— Ні, того я не бою ся...

— А чого-ж?

— А того, Михайле, що тоді вже не можна міні вернути ся до дому. Ох, ні! Михайле! І так уже, що зо мною буде, зо мною буде!...

Дівчина стиснула свою голову у руках.

— Дурна! їй-бо дурна! А на-що-ж тобі вертати ся до дому?

— Як то? — спітала ся Сохвія, пускаючи руки од голови і підводячи на парубка очі.

— А так: там і житимеш.

— Ти не до віку-ж так жити!

— Дурне! коли так, то й звінчаємося!

Дівчина знову замислила ся. А що-ж — хіба не однаково, де не вішчати ся, чи там, чи тут? Однаково буде вона йому жінка. А тут що? Брат бє щодня, невістка лас, щоб ішла за Трохима, а він їй такий гідкий, як гнида. Ну вже цей Степан — дарма, що брат, а гірш од ворога її; як мати вмерла та оженив ся він, то й просвітку за їм нема. А батько слухають ся його й слова не съміють сказати. А як же без батькового благословення заміж іти? То-ж гріх! А як за Трохима віддадуть? Ні, не віддадуть, вона не піде — хай хоч убють її! А хоч і не віддадуть, то що з того? Адже й дитина може бути! Ох навіщо вона тоді послухала ся!

— Ну, чого знову задумала ся?

— Ох, Михайле, — не треба було нам так робити!

— Як?

— Треба було батька прохати-благати, а не так...

— Ат!... про ка-зна що!... Ти думай краще про те, що я кажу!

— Ні, Михайлі, — страшно!

— Дурне! чого страшно? Хіба ти не зо мною будеш? Сама потім жалкуватимеш — от побачиш.

І Михайло одвернувся. Дівчина знову обхопила його руками за шию і повернула йому голову до себе.

— Не сердь ся, голубе мій! Не сердь ся, Михайлику! Ми ще побалакаємо про це — адже ти прийдеш?

— Авже-ж!

Михайло пригорнув дівчину і спітавсь на вухо:

— У половинку?

Сохвія кивнула головою, потім нахилила Михайлову голову, поцілувала його і, перестрибнувши через тин, біля котрого стояла, побігла городом до своєї хати.

Михайло ще постояв кільки хвилин, потім зсунув картуз ще далі на потилицю, підняв з долу гармонію, що поставив на той час, як балакав з Сохвією, і пішов чужими городами на вулицю. Там він ще ширше відкинув назад свою синю чумарку, показуючи вицяп'ковану червону сорочку і високі чоботи з китицями та з пістонами, узяв у руки гармонію і вдаврив голосно:

Па вулиці маставої!...

Нечупарна пісння — здобуток з шахт — розітнула ся слободою. Незабаром зустрілись ще парубки і всі вкупніревонули:

Красавиця абажди!...

Михайло зостав ся цю ніч на селі, завтра була неділя і він теж не пішов на роботу, а вночі під понеділок Сохвія втекла з їм на одну з більчих вугільних шахт.

Вона й сама не помітила, як опинилася там. Вона тільки зна, що її били, щоб вона давала хустку, що вона сперечалась, що брат замкнув її у хижу і що вона тієї-ж ночі втекла. Вона мало що думала, як утікала, бо ображене почування не давало зможи думати, а шукало тільки одного: вирвати ся з неволі. За те вона подумала тепер, як стала жити на шахті куховаркою в артілі.

В артілі було більш десяти шахтьорів. Заробляв кожен особно, і артіль складала ся тільки для харчування. Вона наймала куховарку, годувала її і платила щомісяцьову плату.

Роботи куховарці було не дуже багато, їсти було що, ще й гроши заробляла — і таким побитом Сохвії нічого було проще думати.

Думала вона що інше. Шахту вона й раніше бачила, носючи батькови харчу, як він там робив у недорідний рік. Але тоді їй було байдуже до неї — все, що є на шахті, тоді тільки зацікавлювало її. Тепер-же зовсім інше діло. Тепер їй доведилося жити у цих довгих брудних „казармах“ серед съміття, серед усякого мотлоху, серед клунків та мішків з харчом, з струментом, що їми захаращено будо усю казарму, серед тісноти, духоти та чаду — і все це після чистенької і біленкої хатини, у котрій вона жила дома. Тепер їй доводилося жити з цими завсігди умазаними у вугільній пил шахтарями, котрі що-вечера словняли казарму, залягали увесь піл і робили страшенну тісноту й нестерпучу духоту. І яких тільки тут людей не було! Найбільш було чужих, борік був дорідний і свої здебільшого сиділи в дома по селах, маючи що їсти і звичайно зовсім не думаючи про те, щоб заробити на далі, на той час, як може не стане вже невеличкого врожаю. Тут і Москаль, котрого неродюча земля вигнала з рідного краю і що тільки недавнечко покинув свої личаки для шахтарських „чунів“, але не покинув свого ноганого-звичаю лаяти ся по всяк час сороміцькою лайкою, од котрої Сохвія спершу, поки не звикла, затуляла вуха; тут і парубки з далеких і близьких сіл, що добре „нашахтьоривши“, поводились уже зовсім не так, як дома; тут іноді й пристарілий уже чоловік, котрий не вважаючи на дорід, не міг повіддавати усі оплатки й поїзички, що завиноватів ще недорідними роками, і мусів тепер заробляти під землею і на їх, і на харч своїй убогій сімї; тут і якийсь вигнаний звідусель пискар, котрий пішов у шахту, не мігши вже нігде знайти собі ніякої „благородної“ роботи, і котрий що-вечера съмішив усю казарму своїми казками й побрехеньками про такі речі, що Сохвія не знала, куди подіти ся з сорому; вештавсь тут і ноцович якийсь недовчений, що кинув батька і втік на шахту, робив як скажений у найважчій роботі і казав, що він робить тільки на те, щоб мати завсігди нові шахтарські чоботи за вісімнадцять рублів і котрий справді всії свої гроші клав на одежду та на горілку. Усякого люду було тут багато, і між усими цими Сохвія бачила її своїх парубків. Вона

їх бачила і дома в селі і знала, що вони вже добре „нашахтюрилися“, але тут вона їх затого не пізнавала: усяка звичайність і соромливість проміж їх зникла, і лайка за лайкою так і сипала ся у їх з язика; ні однієї жінки або дівчини не згадували вони без якої стидкої, безсоромної прýкладки. Тут тільки почула Сохвія, що кажуть шахтарі про їх, про дівчат иочула і спершу і сьвіту не бачила за соромом.

І усі ця величезна купа людей, щó робили удень, тягнучи ся з останньої снаги, вігнувшись, скорчившись під землею, лежучи у якій норі у грязюці та в воді і пробиваючи цю норю все далі й далі у глиб, у землю, не бачучи увесь день соняшного проміню і можучи кожної хвилині сподівати ся, що ось-ось їх придавить величезний шмат якої породи,— усі ця купа, наробившись за день і вертаючись у казарми прагнула собі одпочину не для тіла тільки, але й для душі придавленої пригніченої тяжкою працею у безпросвітній темряві. Але-ж в чому-ж ці люди могли знайти той одпочинок для душі? Ні в чому, бо тут нічого не було такого, що могло-б посодити душі заспокоїти ся, забути клоніт та працю щоденну. Нічого, опріч... горілки. І горілка лила ся, лила ся без міри, найбільш у ті дні, як видавано з контори гроші за роботу. Тоді у казармах тільки й видко було червоні пяні обличчя, чути було голосні безсоромні речі. Правда, було чимало й таких, щó прийшли на шахту заробити що-небудь, бо дома нічого було істи — се були найбільш чоловіки, часом уже й старі; вони не пили так, як другі, і що-суботи йшли до дому. Але таких було мало.

Сохвія мучила ся у цьому пеклі. Вона зовсім не сподівалася цього, не знала цього і то більш іще усе це її вразило. У неї навіть промайнула на хвилину думка цоїхати з батьком назад, як через тиждень після того, як вона втекла, він приїхав на шахту шукати дочку. Але її на той час сховано, і батько, дізнавшись, що вона тут, і знаючи, яке з неї тепер буде пуття, плюнув і поїхав до дому. Вона жалкувала, що не цоїхала, бо тут їй вже робилося тяжко. Й не було тут з ким і слова сказати. Було на шахті ще декільки жінок — теж куховарки шахтарські, — але це вже були зовсім збиті з замтелику, і Сохвія не могла з їми подругувати. Але й цієї відцілі вона не могла, хоч і жаліла за тим, — не могла

не того тільки, що до дому сором і страшно було їй вертати ся, а і тим, що вона не могла покинути Михайла.

А що-ж Михайло?

Михайло був досить типічний шахтар — такий, яких уже багато виробила шахта, проводячи через їх розпусту й деморалізацію в наші села. Симпатична була в йому тая съмливість, котру виробив він на небезпешній роботі шахтовій. А про те що съмливість виробляють у собі всі шахтарі і ні один з їх не боїть ся спускати ся у шахту, стоячи на краях „баді“, з котрих через один непевний порух може він зірвати ся і, впавши на трийцять-сорок сажнів у глиб, розбити ся на гамуз, — замісць того, щоб безпешно і спокійно стояти у середині у „баді“. Але Михайло не побояв ся бути запаленими динамітові патрони, призначені для розривання твердої підземної породи, позапалювати їх стоячи у „баді“, і так з запаленими, можучи сподівати ся, що кожної хвилини той чи інший патрон може вибухнути і розшматувати його дощенту, — спускати ся у низ, щоб застромити їх у попровірчувані у камінні дірки. Михайло знає, що він може і йому велять запалити патрон уже застромивши і жерцій тікати назад у „бадю“, котра повинна винести його на гору од убійчого вибуху; але він знає й те, скільки часу горить гніт патроновий і, виявляючи свою съмливість і недбалість про життя, — запалює їх ще на горі і втікає од вибуху іноді тільки за декільки секунд.

Але звикши так легко важити життя типічний шахтар звикає так саме дивити ся і на все інше: зароблені тяжкою працею гроші він не вагається ся розтринькувати на гулянки й піяцтво, на розпусту, на чепурну одежду, на гармонії; не вагаючись кидає він свій селянський звичай, переймає стидкій бридки пісні, переймає ламану безсоромну мову; не вагаючись за ніщо вважає одурити дівчину і, як що тільки не поганий з лиця, то вміє їх дурити добре і не жалючи ні трохи. Після пригнічуючої підземної праці натура шукає простору і волі і, не здержуваючи ніякими моральними принципами, знаходить цей простор у піяцтві, гулянках та розпусті, перепалюючи в їх на ніщо все своє життя.

Михайло любив Сохвію — не дуже, але досить для того, щоб забажати одного разу навіть одружити ся з нею. Але це було тільки одного разу і зовсім уже не могло бути

тоді, як Сохвія втекла на шахту. Тут він уже не ховався з нею, та й вона не ховала ся. Ні на що було цього робити, бо усяке знає, що як дівка втекла з дому на шахти, то вже певне хтось підманив, з кимсь вона прийшла. І спершу ця воля, ця змога бачити що-дня милого, що-дня кохати ся з їм до схочу спяніла молоденьку Сохвіїну голову, і дівчина була дуже щаслива, не вважаючи навіть на те, що вся обстанова округи страшенно її вражала. Та цього було їй мало: Михайло казав, що вони звінчають ся. Але минув тиждень, другий, а Михайло про це і не згадує.

— Михайле, а коли-ж воно буде? — спітала ся вона у його пошипки одного разу уночі, не стерпівши довгого ждання.

— Що? — спітавсь недбало Михайло.

— Вінчати ся...

— Ах! Одчепись — міні спати хочеть ся, — одмовив сердито Михайло, повернувшись спиною і заснув, чи удав себе, що заснув.

І так і вдруге, і втретє — що разу, як вона питалась. Дівчина мучилася, плакала і все не покидала свого — допоминати ся, щоб Михайло додержав слова. Але Михайла тільки сердило це, і одного разу він, чуючи, що вона плаче біля його, сказав крізь зуби:

— А!... оці ще міні плаксійки! Якого ката йшла, коли думала плакати? Увірилась ти міні своїми рюмсами.

І він устав од неї, перейшов далі і ліг на другому місці сам.

Вона вже увірила ся! Тільки усього місяць вона тут живе і вже увірила ся! Що-ж тепер робити! Не до дому вертати ся! Та ні, Михайло ще її любить, він це тільки так, тим, що вона йому докучає.

І вона починала ховати свої сльози, починала удавати з себе веселу і все дожидала. І Михайло тоді теж мов веселішав, знову обнімав та цілував її так саме, як колись ще там, дома. Але-ж вона дожидала, вона не могла не дожидати. Доки-ж це так буде? І як тільки подума про це, то знову сльози, знову Михайло сердитий, знову не хоче на неї й глянути, не хоче її і слова сказати. Нарешті вона не стерпіла:

— Михайле, скажи по правді, думаєш ти мене брати?

— Дурна! Де-ж ми будемо вінчати ся? Адже дома нас не звіччають, у Василівці теж не звіччають.

— Чому?

— Тому, що без бумаги од нашого батюшки ніякий піп не вінчатиме, а бумаги батюшка не дасть без твого батька.

— Так як-же будемо?

— Та так і будемо!...

Так ось вона що!...

У людини багато сили. Багато вона може перетерпіти усякого лиха й горя такого, що, здавалось зроду його не подужа. Таким горем Сохвій було знати, що Михайло ніколи її не візьме, що вона просто — повія. Тяжко їй було впевнити ся в цьому, ще тяжче було погодити ся з цим. Але вона погодилася. Спершу вона думала заподіяти собі смерть, але вона була ще така молода, ще так хотіло ся їй жити! Потім вона хотіла втекти до дому. Але що-ж дома? Як вона забалака до батька, як вона вийде на вулицю між люде? А як тільки подумала про це, то побачила, що неможна їй вернутися до дому. Та не могла вона зробити цього ще й тим, що не там, а тут був Михайло, котрого вона любила й темпер без краю, хоча вже починала іноді й ненавидіти за те, що він її одурив. Як часто в довгі і, не вважаючи на вдєнішню працю, безсонні ночі думала вона...

— Він не любить мене! він і не любив мене, — він тільки хотів підманити, одурути мене!

І тоді в серці у неї займала ся лютість і, здавалось, дівчина задушила-б зрадника. Та нова думка втишала все:

— Але-ж який він гарний буває, як добрий! Як він тоді її любить! Ні, не він, а вона винна в тому, що іноді сердитий буває.

І таким побитом кохання брало перевагу над зневідною, і Сохвія не могла піти відціля.

Їй не було вікруту.

— Вона зрозуміла, що уся її надія тепер на Михайловах кохання. І вона віддалась цьому уся. Вона годила Михайлова і слухала ся його, як тільки могла. Вона робила на його як наймичка, обживаючи, облатуючи, обпираючи його. Вона вже ніколи не показувала, що плаче, силкувала ся бути з їм веселою: вона бояла ся згубити його кохання.

А кохання цього не було. Михайлова тільки трошки

мов сором було казати дівчині, що він її ніколи не візьме за себе, але потім він був радий, що сказав.

— Тепер вона вже знатиме і не вязнутиме до мене, — думав він.

А що-ж далі робити? Нічого! Він житиме з Сохвією, поки вона йому не докучить, а там...

— Хіба їх мало? Знайдеться й інша! Аби моргнув бровою!

І Михайло вдоволено всміхався, згадуючи свої щасливі залицяння.

Сохвія навіть йому була користна, бо робила на його. Спершу він був чепурив її, купуючи то те, то се їй з одежі, а тепер — годі!

— У тебе, каже, свої гроші єсть.

Еге, у неї були свої зароблені гроші і вона навіть уже тратила їх на його, набираючи йому на червону сорочку або шиючи пояс цяцькований. А йому було байдуже — він усе те брав так, як неначе інакше й бути не могло. А далі що краще пішло: як тільки нема у його грошей, а треба табаку чи випити, то зараз:

— Сохвіє, дай гривеника!

— Сохвіє, дай полтинника!

І Сохвія давала, а Михайло хваливсь товиришам:

— Оце у мене дівка: не я їй справляю а вона міні, ще й грошей дає.

— Любить? — питалися шахтарі.

Михайло кивав головою, і іноді після п'ого починалися такі розмови про Сохвію, котрі можуть бути тільки па шахті...

— А Онисько давно вже на твою Сохвію оком накидав, — сказали одного разу Михайлова.

— Нехай! — одмовив той байдуже, — як докучить жіні, так я йому передам її — йому ще годитиметься й тоді.

Так і тягло ся...

Одного разу, одержавши гроші за працю, шахтарі заходилися гуляти. На гулянку до тієї артілі, в котрій був Михайло, пристало ще двоє шахтарів з другої, — були-бо вони з одного села з Михайловою. З їми вкуні пристала і куховарка їх. Вона недавнечко прийшла на цю шахту з другої,

але вже всі знали веселу й жартовливу Хведоску, що уміла моргнути кожному шахтареві, хоча до неї й боялися приступати ся через високого похмурого шахтаря Кирила, котрий, здається ся й привіз сюди цю веселу удову.

Поприносили горілку, іжу. Пішла чарка кружляти. Сохвія дома ніколи не пила, але тут Михайло звичайно примушував її пити. Так було й цього разу. Частував Михайло і як чарка дійшла до Сохвії, вона сказала несміливо:

— Не хочу...

— Пий! — звелів парубок.

Сохвія боялась його сердти. Вона взяла і доторкнулася до чарки губами.

— Пий усю! Чого маніжиш ся! — скрикнув Михайло.

Дівчина мусіла випити усю, скривившись і плюнувши.

Дійшла чарка й до Хведоски. Та так і хильнула усю одразу.

— Ex! люблю! маладчина! — гукнув Михайло. — Ця не буде киснити над чаркою.

Хведоска зареготалася.

— Чарочка чепорушечка — моя душечка, як-же її не любити, у рота не літи! — приказала вона.

— Дивись! вона ще й з прикладками. От так дівка! — згукнув хтось.

— Тю на тебе! — одмовив другий. Яка вона дівка? — Вона вже й забула, чи була коли дівкою!

Усі зареготались, а Хведоска, нії трохи на те не зважаючи, вигукуючи почала пісенью:

Веєть ветрів вітерок
Іс трахтиря в погрібок!...

Шахтарі сьміючись крикнули:

— Ну, завела бабської! А ну лиш іншої! Павіслей та з гармонією!

Вдарила гармонія, залящала пяна пісня московська — з тих пісень, що їх багато занесено уже на шахту усякою півволоччю, а з шахти потроху і в наше село. Пісня була сороміцька, але така весела, що ноги у підпилих шахтарів починали ходором ходити. Хведоска не соромлючись вигукувала дужче од усіх.

— А ти чом не сьпіваєш? — гукнув п'яній Михайло до Сохвії. — Сьпівай!

— Не хочу... охрипла...

— Е, чорт!... маніжить ся! — вилаявсь парубок. — Е, ось сьпіва! — вдавсь він до Хведоски і, сівши біля неї, хотів обняти.

Хведоска засьміяла ся до його й моргнула бровою.

— Геть к чортам! не вязни до чужої — есть своя! — скрикнув високий шахтар Кирило і штовхнув Михайла.

— А тобі що? Хіба жалко її? — спитавсь той.

— А тобі хіба своєї ні?

— Міні? Ані трохи! Хочеш мінятъ ся? Ідьотъ?

— Що мінятъ ся? — спитали ся другі.

— Та ось кажу Кирилові: давай мінятъ ся: Хведоску міні, а я йому віддам Сохвію.

— Ха-ха-ха! зареготали ся навкруги, — оце так утяв! Маладчина!

— Ідьотъ? — гукнув знову Михайло і, вхопивши Сохвію, почав тягти її з-за столу. — Нá! бери!

— Геть! — дико, несамовито скрикнула дівчина і, вихопивши у його свою руку, вискочила з-за столу і вибігла з казарми.

— Туди к чортам — засьміялись шахтари. — Злякалась!

— А може з радощів, що такому маладцю достається ся, — додав один шахтар показуючи на Кирила.

— Сам гарний! — виз्�віривсь той. — Дивись себе!

— Тю! розвеличав ся! — скрикнув перший. — Дивись який шик! Гляди лиш!

— Та годі вам за ка-зна-що, сфорить ся, — устряв молодий шахтьорик, махаючи руками — хоч-би за що добре, а то за бабів! Ось ви лучче послухайте, як на Павлівських шахтах два шахтарі поділились однією бабою!

— А як? як? — спитали ся навкруги.

— Та так! причепили ся двоє до однієї та й вязнути, та й вязнути. А вона така, що й тому, й тому. А ті не мірять ся. Ото раз сайшліс в однім мѣстї і завеліс січас лаять ся, а тоді й бить ся. А патом раздумаліс — е, чорт його зна — що ми будем за яку небудь сесфорить ся? Давай помиримось! — Как? — А так: я тобі не поступлюсь, і ти міні не поступиш ся — давай-же її лучче бросим у шахту, щоб нї тобі, нї міні.

Йо? і бросили?

— Уяли та й бросили!

— От так так! От так поділились! — зареготались шахтарі.

— Гей, доволю вже про бабів, — давайте ще про водку та про чарку!

Ідьоть! — гукнув Михайло.

І чарка знову пішла кружка, знов заграла гармонія і залящала пяна пісня.

Сохвія вибігла з казарми. Навколо була темрява. Дівчина на мить зупинила ся, а потім пішла. Куди?

Хіба вона про те думала!

— Мінятъ ся!... на! бери!.. Хведоску міні, а Сохвію тобі!...

Ці слова дзвеніли їй у вухах, не стихаючи. Вона вже добре не розуміла їх, вона тільки почувала, що вони визначають щось несвітське, страшне, щось гідкє і ображуюче без краю. Вона тільки почувала, що в неї болить серце, — нестерпуче болить, голова горить, груди — і все це тільки через ці слова.

Віяв холодний осінній вітер. Він продимав наскрізь сорочку, в котрій вискоцила Сохвія, бив і холодив тіло. Небо було все чорне, ні однієї вірки, а на сході залягла важка тнітюча хмара. Але Сохвія нічого того не помічала. У неї стукало у голові, цекло щось у грудях... Всі думки попере-плутувалися, усе навколо обертом ішло. Вона навіть не знала, де вона єсть, хоча йшла не зупиняючись.

Ось замігтів великою звіздою вогонь. Дівчина йшла просто на його швидко, мов поспішаючись кудись, наче той вогонь був її метою. Вже відрізняється ся з темряви якась величезна чорна купа. Якесь важке пухтіння і шишіння чуті відтіля. Сохвія пізнала що це — то шахтова машина, що спускає і витягає шахтарів з шахти. Дівчина вже бачила якихсь людей, що там лежали. Вона повернула на бік ед сьвітла і од людей і пішла далі. Знову темрява і дівчина йде в їй без мети, без сліду, без бажання. І в неї в думці така-ж темрява, як і навколо.

Що це таке? Що це зупиняє її? Вона почала нацяти у пітьмі і намацала якийсь тин, чи поручні. Що-б це таке то? Сохвія почала йти вздовш загородки, держучись за неї

руками. Ось загородка заверта рόгом і Сохвія завернула теж. Ступнула ще двічі-тричі і сразу загородки не стало, — дівчина трохи не впала туди у середину. А! се мабуть стара шахта, що біля казарми. Так і єсть — огорожа коло неї поламана. Сохвія трохи не впала в шахту. Вона вlinkала ся і остутила ся назад. Що як-би впала? заневне убила ся-б. То що? Убила ся-б — се значить умерла-б. А це мабуть гарно. Мабуть спокійно. Тоді б вона не мучилася, не боліло-б у неї серце, вона забула-б там про Михайла.

Михайдо! Ось коли вона вже втівнилась, ось коли зрозуміла, що усе те, що він раніше казав, була брехня, що він її не любив і не любить. Бо коли-б він любив — хіба-б міг він таке сказати? Господи! Чого-ж їй іще дожидати? Тільки ступнути і вона буде в шахті. Вона упаде туди у низ, убеться. Вона убеться так, як цього тиждня убився Семен.

І вона згадала цього Семена: голова розбита, розміщена, аж мозок видко, все обличчя збите, — і очей не знати, а руки... Сохвія затрептіла, як вгадала ці руки, котрими безщасний, падаючи у низ, хапався за кодолу, але не міг вдержатись, і кодола обірвала, обшмуглала усе тіло на руках — воно так і зяло. Острах обхопив Сохвію, як згадала вона ще, фізичний єстрах перед смертю, перед болем, перед раною. Ні, вона не може так умерти!

І вона остутила ся назад, далі од страшного місця.

Хтось іде. Сюди? Сохвія одразу присіла і притулила ся до тину, вдивляючись у темряву. Ось уже видко у темряві чиюсь постать. Хто-ж це такий? Мабуть шахтар. Ні, не шахтар — се жіноча постать. Більше й більше... Вона мусить пройти проз неї, і вона пройшла, і Сохвія її пізнала. Вона пізнала Хведоску, свою розлучницю, що однією у неї усе її щастя. Сохвія вірила, певна була, що як-би не було Хведоски, то й нічого-б не було-б і Михайло не покинув би її. І в неї в грудях закипіло зло, закипіла лютість. Тепер уже зненависть узяла перевагу над коханням, — і узяла її зовсім, на віки.

Ще хтось іде. Іде знову одно. Хто-ж це? А що як це Михайло? Хведоска пішла у свою казарму, а що як Михайло іде до неї? Не дурно вона втекла сама і цей теж сам іде!

Ся думка шпигонула її мов ножем. Дівчина кинула

з того місця, де сиділа, і одразу стала перед тим, хто йшов.

— Хто це? — розітнувсь Михайлів голос, і парубок, трохи зляканий несподіваним з-явищем, поступився назад.

Сохвія стояла мовчки.

— Хто це? — знову спитавсь Михайло. — Це не Хведоска, — подумав він, — чи не відьма?

— Куди йдеш? — хріпко ледві промовила Сохвія.

— А! он хто? — Якого ти тут чорта блукаєш ся?

Голос у його був навіть не сердитий, а просто якийсь недбало-зневажливий та й годі.

— Куди йдеш? — знову промовила Сохвія.

— Тобі яке діло? Іду, куди треба!

І парубок хотів обминити її. Вона ухопила ся за його.

— Підожди! До кого йдеш? До неї, до Хведоски?

Дівчина уся трептіла. І одразу якісь дурні слізни підкотили ся до глотки і вона благаючи додала:

— Михайле! голубе! що-бо ти...

— Геть! Хоч-би й до Хведоски — тобі що? — grimniv Михайло. — Геть к чортам остогідла ти міні!

І він хотів скинути її руку. Сльози одразу десь зникли у Сохвії. Дика думка промайнула у неї в голові. Миттю ухопила вона Михайла за шию і потягla до шахти. Це було так несподівано, що Михайло спершу й не боронив ся і дозволив дотягнути себе аж до тину. Ще кільки ступнів і вони обое будуть у шахті.

— Коли не міні, та і не їй-же! — скрикнула дівчина і смикунула його за шию.

— Тю, скажена! — згукнув Михайло і хотів вихопити свою голову у неї з рук.

Але в тієї мов додало ся якої сили — Михайло не міг ні вирвати голови, ні одірвати її рук од своєї ший.

Тоді почала ся страшна борня над глубоченою ямою у сорок сажнів завглибшки — один непевний ступнінь — і смерть. Сципивши зуби і ухопившись за тину, Михайло виривав у дівчини голову, а вона тягla її до шахти. Нарешті держучи ся лівою рукою за загородку, він одвів праву і з усієї сили вдарив дівчину у бік. Вона тихо застогнала. Михайло одразу сіпнув її руки і вони рознялися. Він міцно їх стиснув у своїх.

— Швиргонути її туди, к чортам, щоб не вязла більш? — промайнуло у його в голові. — Е! ну її к діяволу — ще лиха з нею здобудеш.

І він ухопив її за поперек своїми дужими руками, ступниув раз од шахти і з усієї сили кинув осторонь до долу. Дівчина впала, як мертвa. Тоді, щось пробубонівшi пiд нiс, Михайло пiшов у той бiк, куди йшла Хведоска.

Холодний вітер не дав Сохвії довго лежати непримотній. Незабаром вона очутiлась i почула, що їй холодно i що в ней болить бiк. Вона злякала ся, думала, що не зможe її пiдвестi ся. Ale нi, вона встала. Господi, як холодно, вiтер так i ниже. Вона пiшla до своєї казарми.

Там ще горiло съвiтло, чути було голоси, гармонiю. Шахтарi ще гуляли. Сохвiя хотiла uзятi ся за дверi, ale tiєi-ж митi вони одчинили ся i з їх вийшов Кирило. Не по-мiтивши її у темрявi пiсля съвiтла, вiн piшов швидко, oзиравiчись на всi боки. Вiн шукав Хведоску, котра непомiтно втекла з бараку.

Сохвiя uвiйшла.

— A! ось i наша куховарка! — гукинув один шахтар. — A ну, uчиtь в кунiпанею!

А другий, Онисько, що давно вже чипляв ся до неї, вискочив з-за столу i, ухопивши її за руку, повiв до гурту.

— Iди, iди, будемо гуляти!

Вона покiрливо йшла. Xiba її не однаково?

Онисько налив її чарку горiлки:

— Пий!

Вона мовчки випила. Горiлка vogнем пробiгла по жилах.

— Пий ще!

Чому нi? Од горiлки так тепло. I вона промовила:

— Давай!

Випила ще. Добре! A Онисько вже третю чарку налив i вона знову каже:

— Давай!

— O! бач як нашi гуляють! — засьмiяв ся хтось.

— A щo-ж, xiba мiнi не можна й гуляти? Другим так можна, а мiнi так i нi? — скрикнула Сохвiя задериковато.

— Другi гуляють i їх люблять, то й я гулятиму, щоб i мене любили!

— Оттакої!

— Такої, як умію! Колись уміла кращої, а тепер уже ні!

— Гаразд! — гукнув Онисько, будемо гуляти, а я...
що я вже тебе люблю, так!... — і він зареготавсь.

— Любиш? — спитала ся Сохвія, дивлячись йому у
вічі. — Брешеш!

— А на що міні брехати? — і він обхопив її за стан.

— Усі ви брешете. Та дарма! Тепер мене всім можна
любити, бо я гулятиму. Усе одно — гуляй! Була одна сте-
жечка, до чиєгось сердечка, та вже заросла. Була друга сте-
жечка до рідного батечка, та й тієї нема. І нена міні сте-
жок! Тільки гуляти! Ой заграйте-ж, заграйте на гармонію,
щоб міні весело було!

Всеть ветір вітерок
Іс трахтиря в погрібок!...

Ой гарно-ж грає!... як там у цій пісні далі?

Улещав падлець словами...

— Ні се не та! Та все одно, все одно! Яка в тебе чер-
вона пика, Ониську, — а ще лізеш цілувати ся. Та дарма!
Дайте міні ще горілки!..

Сохвія не вернула ся до дому. Вона й досі живе на
шахтах. Шахтарі про неї кажуть:

— А, се вже наша шахтарська. Вона усіх шахтарів
любить!...

Б а й д а.

Степан Петрович Корнієнко ішов до дому з уряду, з канцелярії в губернському місті Н. Хоч місто Н. було і в півночно-східній Великоросії, але вже і в його давно зазирнула весна, давно прогнала сніги, повисушувала калюжі та багна і наробила замісьць їх багато шилу по вулицях. Се останнє дуже не подобало ся Степанові Петровичу: поки перейшов він до дому, його рот, ніс, вуха були повні того поганого сірого пилу. Степан Петрович і так натомивсь за своїми офіційними паперами, а тут ще цей пил! Хочби швидче в хату та вмити ся.

Ось нарешті той провулок, де він живе, ось і будинок майора Путилова, у котрого Степан Петрович наймає квартиру. Звісно, краще було-б не наймати її, а мати свій власний будинок; але-ж Степан Петрович чоловік ще молодий (37-й рік йому), та й ранг його невеличкий: тільки „столонаачальник“ губернаторської канцелярії, та й годі. Ну, а як-же його в таких літах і за таким рангом придбаєш будинка? Треба ще послужити!

Але квартира в його не погана: кабінет (в йому він спить), їдальння та вітальння, oprіч хатинки для слуговника. Степан Петрович дума, що чоловік має потребу робити, істи, одпочивати, — іу, й чужу людину іноді в себе (звісно, — „поділу“) привитати. Цим усім вимогам і вдовольняє його квартира.

Він підійшов до великого будинку, в котрому він мав свої „парадні“ двері з блискучою мідяною табличкою, і по-девонив. Високий рудий лъвак відчинив йому. Степан Петрович був чоловік одинокий, тим і не мав потреби наймати

и інших слуговників. Іван скинув з його літис пальто, і Степан Петрович пройшов у свій кабінет, коротко звелівши:

— Вливатись!

Холодна вода одволожила обличчя Степанови Петрови- чу і мов трохи зняла з його втоми. Він почував себе уже зовсім гарно, стоячи перед съвічадом і росчісуючи своє коротке темне волосся та чорні невеликі бакени, що так гарно облямували його повне обличчя. Обличчя було чепурне й важне — таке сâме, як повинно бути обличчя у людини, що має бути чимсь більшим в урядовій гіерархії, ніж тепер є.

Росчесавшись, Степан Петрович надів на себе легеньку літню одежду і вийшов у ї дальню. Степан Петрович не поль любляв бути між людьми, тим то завсігди обідав у своїй кватирі сам і на те мав особну ї дальню. Там уже стіл був застелений білим обруском, і на йому парувала гаряча смашна юшка. Харчується Степан Петрович у господаря домового і — можна сказати — має харч дуже добрий.

Смакуючи виїв Степан Петрович першу тарілку юшки і вже насипав другу, як зненацька вдоволено всъміхнув ся. Йому згадало ся те, що сьогодні трапило ся у канцелярії. Чудні, їй-бо, люди єсть на съвіті! А ще „правитель канцелярії“! Схотів сам написати важливий папер офіціяльний і забув підвести статії закону.

— Нá-те, — каже, — Степане Петровичу, — звеліть переписати!

Глянув, — аж там таке!

— Насъмілююсь зауважити, — каже Степан Петрович, — що в таких справах неодмінно треба підводити статії закону.

— Що таке? — каже.

— А от, — статії закону тут не підведено...

— Які?

— Та ось — і виклав йому усе. Збентеживсь, аж засоромивсь, бідолашний...

— Ах, ваша правда! — каже!

А ще „правитель канцелярії“!

І Степан Петрович, згадуючи все це, знов засміявся тихим вдоволеним съміхом. Він-би краще міг впорядкувати канцелярію. Та одно його лихо: не дають йому поступати ся у перед так швидко, як йому хочеться і як він заслугує. А запевне, все це тим, що він колись був „штрахований“.

Еге, Степан Петрович справді був „штрахований“. Шіснадцять тому років уже минуло, як його заслано сюди. Йому не було тоді ще й двадцяти років, — не дали й університета скінчiti. А за що? Звісно, він був о стільки дурний, що міг уганяти за тією українофільською мрією, але-ж можна було його й помилувати — він ще такий молодий тоді був, та й що він зробив? Сім років вибув він під доглядом, жив Бо'зна як, аж поки нарешті дозволено йому взяти уряд. З того часу вже полекшало, хоча він тоді ще поривався іхати відпіль до дому. Але цього ще тоді не дозволено було. Ну, потім і цю заборону скасовано, та тоді вже сам він не схотів. Не варто було, бо тут краще було зостати ся: всі ті мрії роспорошили ся, як половина од вітру, а уряд, „служба“ зостали ся — це-ж не дурничка, бо цього не швидко знайдеш по других місцях — поткні ся лиш. Та хіба не однаково „служити“, чи тут, чи дома, в Харкові? Ну, але все-ж здається ся йому, та історія, його минуле, і досі не дає йому вільно поступати ся уперед.

Усьміх давно уже зник у Степана Петровича з обличчя: він не любив згадувати про це, бо після цієї згадки завсіді було йому... оповивало його щось таке — чи то пересердя на себе самого, чи нудьга, сум якийсь... І чого і на що той сум? Цього Степан Петрович зрозуміти не міг, та навіть не хотів про це і думати, бо завсіді... А, цур йому!...
— Іване! забирай!

Степан Петрович устав з-за столу і пішов до кабінету. Там любить він одпочити по обіді на мягкій канапці, которую він на це саме й купив. Так гарно: цигара смашна пахне, а все тіло обнімає тепло, упокій. Гарно куняти!

Але цього разу Степан Петрович щось не куняв. Якийсь надзвичайний невпокій обнімав його. Відкіля це він? Це все ті прокляті згадки! Вони не дають йому спокою. А на що вони? Він їх давно не бажає, не хоче. Він вже давно помурував стіну проміждо тим, що було, і тим, що єсть. Здавалося, що мур цей досить високий. Але-ж мабуть — ні, бо те, що було, не хоче забувати ся. Все гірке не швидко забувається, а воно — і правди ніде сковать — таки гіркé було, тяжкé. Але-ж мусить-же воно колись забути ся!

Запевне, мусить! Як би все памятати, чого за життя ~~забунаш~~, то...

Ні, зовсім розійшовсь сон. Хоч-би почитати, або-що. А! який він дурний — забув сьогодні часопись уяти з канцелярії! Коли так, то де-ж книга? Він бере книги у поганенькій міській бібліотеці. Шкода тільки, що бібліотека погана...

Він знайшов книгу, розгорнув і почав читати, лежачи. Се був якийсь юридичний трактат — Степан Петрович цікавить ся юридичними питаннями (він був-би юристом, як-бы скінчив університета) і дещо чита. Але-ж книгу писано такою важкою мовою, а по обіді голова так погано робить. Степан Петрович перегорнув одну картку, другу, а потім і сам не помітив, як книга тихо впала з рук на канапу, а сам він заснув спокійно, солодко...

Як прокинувсь Степан Петрович, то вже смеркло ся.

— Оде заспавсь! — подумав він і скочив з канапи. Він згадав, що уяв з канцелярії до дому роботу — треба самому росплутувати дуже поплутану справу. А проспав аж он поки!

— Іване! Вмиватись! Чая!

Наашвидку умившись, він залюбки випив три склянки чаю з цитриною і сів до свого столу у кабінеті.

На дворі було вже зовсім темно, і видко було як зірки мигтіли крізь вікна. Але Степан Петрович не мав часу на їх дивити ся. Він підсунув лямпу більше до себе, розгорнув папери і почав читати. Іноді він робив деякі примітки олівецем, іподі мурмотав собі під ніс:

— Хитра шельма! Бач, як підводить!

І знов починав читати, потім дещо писати. Так збігав час, і Степан Петрович і не помітив, як проминуло години зо дві. Він тоді це помітив, як у його трохи заболіла脊на. Він випростався, потягся. Засидівсь як! Він устав і підійшов до вікна.

Справді те було, чи то тільки так здало ся Степанович Петровичу, — але од вікна мов дихнуло на його щось. Він штовхнув вікно рукою, — воно відчвило ся. Запашне весняне повітря обняло усього Степана Петровича, пройняло йому груди; тихе зоряне небо глянуло на його з високої високості. В цій далекій од міського бсередку вулиці не чути ні гомуни, ні гуркоту од повозів. Тихо, гарно.

Степан Петрович забув про свою роботу. Він стояв і вливав ся диханням ласкавої весняної ночі. І у його в грӯ-

дях зробило ся так гарно .. Зовсім було-б гарно, як би щось не защеміло там, теж у грудях...

Тихій зорі... Попід вікнами квітник, і в йому два-три дерева — яблуня та вишня. Вони цвіли білим цвітом, і той цвіт здавав ся таким гарним при съвіті од тих зір. І чого це він здається таким гарним? Біле та й годі, а гарне.

Серед тихої ночі розітнув ся съпів. Степан Петрович пізнав съпівця. Це син сусідин — десь у Петербурзі съпівати вчиться, а тепер до дому приїхав. Він часто съпіва і съпіва гарно. Мабуть у його в хаті теж відчинене вікно, бо голос долинає зовсім чисто й виразно. Слів Степан Петрович не розбира, але голос у пісні гарний. Ось вже й змовк. Як-би ще! Степанови Петровичу так чомусь схотіло ся съпіву — він сам засъпівав-би, як-би не одвик уже давно. Тепер уже нема хіті самому съпівати А послухати хочеться. А! ось він знову почина. Це — відомий романс. Степан Петрович не любить таких річей. Самі вихилися та викрутаси — більш нічого Ну, дяка Богови: кинув, недосъпівавши.

Степан Петрович уже хотів був одійти од вікна, але зоставсь. Високо-високо знявсь чистий голос. Одна нота, друга, третя... Що це таке? Знайоме щось, дуже знайоме і дуже гарне.

Ой пе Байда мед-горілочку,
Та не день, не нічку, та не годиночку...

Ой, що це? Мов іскра вогньова пронизала йому усе тіло. Байда! Він зна цю пісню... Так часто съпівав... Так багато думав... Образ цього Байди так виразно колись малював ся йому в думках. Це був героя образ, з тих героїв, що съвітять ясним съвітлом з далекого темного минулого на сьогоднішність і підносять дух угому.

Прийшов до його цар турецький:
„Ой що-ж ти робиш, Байдо молодецький?“
— „Ой пю, царю“...

Який правдивий образ Козаччини! Він пе-гуляє — чому не піти й не гуляти? Але-ж надходить ворог, і з гультай робить ся герой!...

„Сватай мою дочку та йди царювати!..“

Це вже спокуса. Ще давно... Був тихий вечір, такий, як тепер .. тільки не тут. Був у садку гурт товаришів, і всі

сльвали. Съпвали й „Байду“... I потім збалакались сáме про це, про таку спокусу. I він сказав, що нї одна дívчина-чужоземка не могла-б бути йому дружиною. I йому тодi агадували ся однi карi українськi очi... Де вони тепер?...

„Сватай мою дочку та їди царювати!...“

Не пíде він царювати, бо не може проміняти свою Україну нї на що. Ale-ж він зна, що йому за те буде! Запевне, зна! Ale муки за рідний край йому крашi, нїж уся та пишина шана й повага од чужого народу у чужiй землї.

Ой як крикне цар турецький
Та на свої слуги, слуги молодецькi...

Ось вона, кара! Ale-ж солодко терпiti ї: знаєш за що...

Взяли Байду, і звязали
Та й за ребро гаком, гаком зачiпали...

Він уже не слухав, не міг слухати. Він обхопив голову руками і стиснув її так, мов-би хотів роздавити. Ale ту-ж мить у його все зникло, згинуло з перед очей. Він забув усе: одна могутна хвиля підхопила його і понесла, полинула без упину...

Як він міг так думати? I так довго думати це? Як він міг хоч на одну хвилину забути те, що для його він — i тільки для його — повинен був жити? A він забував це не хвилину, не двi, а роки!...

Ale-ж не від разу він забув. Він мучивсь, він сподiвавсь. За віщось — він і досi не зна, за віщo сáме — запроваджено його сюди, одiрвано од рiдного краю, од сїмї, од усього дорогоого. Ale він тодi не занепав духом. Він ждав. Чого? A, чи він сам знов — чого? Тiльки воно повинно було бути таке, котре вiдразу могло-б одmінити усе. Він ждав, i тяжко було ждати...

Листiв він затого не мав. Інодi писав батько, — ale не в його листах міг шукати того засланий студент Корнiєнко Та батько незабаром i вмер (матерi вже давно не було), двi сестри пiшли замiж i теж якось не стали писати. Та знов таки не в листах од iх він міг знайти т е. Були ще товаришi, друzї — люд, що мали з їм одинаковi думки, одинаковi надiї. Та од iх затого нiчого не було: декому не можна було писати, дехто „страха ради іудейська“ не писав. Усяке

було. Але-ж Корніенкови з того не лекшало, і ~~же~~ він уже тяжко, ой тяжко!

Глухі, невиразнізвісти долинули й до його. Є про кінець семидесятих років, почув про загальне —
Були важкі часи. Усім ледві можна було дихати. Зд. що все вмирало, що ніщо вже не могло жити. Так жо, здавало ся...

Оттоді вперше ця ганебна проклята душка ^{увійшла} в його в голову. Ў нас нема сили, щоб досягти свого — на роздавлять Ось вона! Він клав на терези на одну шалю убогий український дух, а на другу могутно узбросну систему централізації, котрій пособляли українські літощі, зрадництво та нелад. Він важив це, і друга шаля важко й глибоко спускала ся до долу. І йому в грудях кипіла тоді злість, лютість на себе самого, на увесь рідний край та народ за те, що за стільки віків істніння історичного цей край і цей народ не міг виробити у себе нічого, — нічого, oprіч безладного, безглуздого отарного духу. О, які це страшні хвилини були і до якого страшного виводу вони довели: надії нема! Ні, більш ще од того! Не тільки надії нема, а навіть і не варто. Не варто, бо все нікчемне, бо ся нікчемність, байдужість, безладність побилася увесь народ з горі аж до споду, і не може бути ратунку. Не варто!

А там уже пішло швидко. Там уже не було ніякого впину...

І йому згадало ся, як він сам собі зрік ся свого Бога, як він сам собі пообіцявся служити мамоні і як він служив. І він застогнав тяжким страшним стогнанням.

Той, що про його пісенью съпівають, — мук не злякається, а він? Він проміняв усе за якусь тисячу рублів щорічної плати, продав за... за —

За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То віддасте!...

Він віддав! Що-ж він тепер таке? Як звуть тих людей, що так роблять?

Тепер ніяк не звуть, тепер кажуть, що у його просто погляди одмінили ся, та й годі — а колісь — що тоді, як звали? Хто так саме зробив, продав матір? Еге! — Брюховецький! Як звали Брюховецького? — Зрадник!

сльвали, скрикнув несамовито, страшно і, простягши руки це, про юхи не впав до долу. Але він вдергався Хитаючужозем'ї волочучи ноги, підійшов він до столу, сів. Дували спросидів деякий час не рушаючись. Йому було ходувати трусивсь. Це було не од вікна, бо на дворі було...

— Гак... — Зрадник! І стогнання вихопилося крізь сціп-
рал зуби. Що йому тепер? На що він тепер? Зрадника рідний край не прийме, не може прийняти. Він не може належати до чужого краю, а свій не може його приняти. Що ж він таке? де він істнє? Він ніде не істнє, він уже вмер. Ось чого було йому холодно! Се був смертельний холод.

Але-ж він ще дума, рахує. Що-ж йому робити?

— Що робити? — промовив він голосно і сам злякавсь свого голосу. А що зробив Брюховецький? Брюховецький нічого не зробив, бо Брюховецький у зроблено. А йому ніхто нічого не зробить: тепер такого не роблять. Але чому-ж не роблять? Хіба зрада вже не зрада? О, нехай-би краще карали зрадників пайлютійшими муками, нехай-би... А тепер він сам повинен себе скарати.

І він зна, що зробити. Треба тільки докінчити те, що почало ся. Він уже вмер, але тіло ще живе. Ну, він повинен зовсім його покинути.

Він устав холодний, зважливий. Вінувесь мов застиг. Він випростався і вже простяг був руку, щоб одсунути стіл — там у його лежить...

Щось сяйнуло йому перед очима. Ясні зорі съвітилися на високому небові. Тихії зорі!...

Він упав назад на своє місце. Умерти, покинути усе, покинути рідний край, любий, коханий рідний край! Так хочеться в йому жити, так хочеться дихати його повітрям, гуляти поглядом по широких степах, так хочеться — о! як хочеться! — віддати себе на роботу рідному краєви, рідному народові! Темний, зопсований цей народ; прибитий, здеморалізований цей край, — але що до того? Тепер він вірить в ідею, у її силу. Хіба-ж може ідея не подужати? Хіба-ж може ідею що подужати — централізація там, чи бағнет, чи кайдани, чи інквізіція? Все зникає, тільки ідея зостається ся, тільки вона подужує і тільки їй треба служити. І він хоче її служити, хоче служити рідному краєви!...

Рідному??... Чи він-же йому рідний? Адже він **уже**
його продав за шмат гнилої ковбаси, і нема йому прощення.
Невже нема? О, як-би було!...

Він скочив і кинувся до вікна. Там сяли зірки —

На тихії води,
На яснії зорі —

згадалась йому пісняня невільницька. І відразу зашумі-
ли в його над головою верби, повіяло на його степовим ві-
тром, блиснула йому в вічі Дніпрова хвиля... Як підрізаний
упав вія на вікно і заридав.

Проминув місяць! Швидкий поїзд курсько-харково-азов-
ської залізниці біг на півден. Була ніч. На платформі ва-
гоновій стояв якийсь чоловік. Він стояв непорушно і дививсь-
туди, куди линув поїзд — на південь. Він затого всю ніч
не сходить відціля. Він жде...

Він порвав з усім, покинув усе і тепер їде віддати
свое життя, їде заробити прощення...

І він жде..

А тим часом ніч уже минала. Засіріли тумани. Золотий
промінь пропизав їх і облив землю ясним сьвітом. Перед самотним
подорожнім розіслав ся степ, а серед його здалека маячіло,
визираючи зда верб зелених та садків, якесь село. Тоді, опо-
вітий могутним радісним почуванням, — він простяг уперед
свої руки; очі йому засяли, а уста палко шепотіли:

— Краю мій! Любий мій! Україно моя!...

Оповідання про Павла Хлібороба.

I.

Дуже давно в убогій слободі жив хлібороб Павло. Змалку ще увійшла йому в душу Христова наука. Другі парубки по вулицях з дівчатьми ганяють, а Павло съяту книгу в руки бере та читає, читаючи — душу свою насищає небесним словом. Не прихильялось в його серце до съвітового, людського, а прихильялось до небесного, Божого. Шукав-же він найбільш правди Господньої, клопотавсь про те, як на съвіті жити, щоб догодити Богові. І він думав так:

— Написано в книгах съятих, як треба жити: що треба робити, а чого не треба робити. Написано виразно — зараз усе розбереш. А чого-ж люде не живуть так, як там написано? Ну, нехай неписьменні люде може й не знають, а письменні? Адже вони читають про закон Божий, а не слухають ся того закону. Чого-ж се так? Мабуть се тим так, що написано в съятих книгах, як треба поводити ся з Богом та людьми і як не треба, та не показано, як-же саме це зробити, як того досягти, яким шляхом до його йти. Написано: люби ближнього свого, як самого себе. А усяка людина така вдала ся, що себе більш любить, ніж ближнього свого. Як-же його так зробити, щоб самого себе переробити? Оцього й не показано! Тим люде хоч і знають Божий закон, а додержувати його сили не мають.

Так думав Павло Хлібороб і довго з тією думкою кло-

потав ся та мучив ся. Ніяк він не міг розібрати, як се воно-так, що слово Боже дурно гине і ніщо не показує, як те-слово сповняти — ніде ні в яких книжках про це не напи-сано. А далі впала йому в голову така думка:

— А може цього й не покажеш у книзі, а можна тіль-ки на людині показати? А може є такі люди, що вміють жи-ти і живут по правді Божій і од їх треба й усім учи-ти ся?

І дуже хотіло ся Павлови таких людей знати, з їми по-балакати і од їх навчити ся.

II.

Та тільки інше діло підходило Павлови. Він був парубок і було йому 20 років. Батька в його не було — вмер, а була в його тільки мати стареняка. Було в його ще двоє сестер, од його старших, та заміж обидві повиходили. Мати казала синові:

— Стара вже я стала синку, — не здухаю робити. Одружи ся, синку, візьми собі дружину любу, а міні дочку милу. Буде вона тобі хазяйствечко дбати, а міні своїм щебе-тням душу звеселяти. Час уже тобі одруженити ся.

І сам те знав Павло, що час, та тільки не знайшов собі він досі дружини гарної. Скільки дівчат у їх у слободі було, а ні одна йому до вподоби не припадала. Та погодив йому скоро Бог: іздив одного разу він до млина в чужу сло-бodu та й стрів там своє подружжя. По весні стрів, а в осе-ні звінчавсь. Раділа тому стара мати та й не дурно. Гарна Господиня вдала ся з невістки, а ще краща дочка старій матері, а ще лучча дружина своєму чоловікови. Прожила мо-лода сім'я тихо та ясно рік і знайшов ся у Христі хлопчик а ще через рік дівчинка Наталка. Прибуває сім'я, та не на лихо, а на радість та на вітху батькови та матері та старій бабусі. Прибуває й хазяйствечко, бо де праця, там і прибуток. В хаті, як у віночку і гарно в сім'ї ведеть ся.

Гарно, та не вкрай. А тим не вкрай гарно, що не по-кідають Павла його думки. Дума він так:

— Гарно міні жити, а чи по правді я живу? Чи за-служу я ласки в Господа милосердного? Правда, я не об-турюю нікого, іноді кому-не-кому пособлю, — та хіба оцьо-

то вже й досить? Казано по святих книгах, щоб не приліплялась людина до сьвітового добра, до багатства, щоб не жила на своє тіло, а жила на свою душу. А хіба я так роблю? День і ніч клопочусь про своє тіло, бо клопочусь про господарство, а воно-ж усе тільки тілови, а не душі. А про душу хіба клопіт раз на тиждень буває — як у неділю до церкви підеш! Хіба-ж воно так можна?

Бачив Павло, що так не можна, а не знов, як сáме треба. Довго мучився він, про це думаючи, та й забалакав про його з Христею, хотів порадитись. Христя здивувала ся, а порадити нічого не могла. Вона сказала:

— Не знаю, що я тобі казатиму, чоловіче. Адже коли Бог на съвіт людину пустив, то мабуть їй і їсти, й пити можна, а на те ѿ про господарство дбати.

Не вдовольнив ся тим Павло, пішов іще до батюшки.

— Батюшко! Навчіть мене! Сказано: не живіть для тіла, а живіть для душі. Хотів-би я не жити для тіла, а жити тільки для душі, — кинув-би я ѿ господарювати, і все — так хіба-ж се можна?

Каже батюшка:

— Не можна!

Питається ся Павло:

— Та що-ж міні робити?

Одмовля йому батюшка:

— Адже ти нікого не одурюєш, убогим пособляєш, церкви не забуваєш — чого-ж тобі ще? Живи, як живеш! Не мудруй!

Пішов Павло до дому, та не вдовольнив ся ѿ з того.

III.

Верстов за 50 од тієї слободи, де Павло жив, був манастир. Часто люде з тієї слободи в той манастир ходили. Ще з малечку хотів Павло у йому побувати, та не довелось за господарським клопотом. А цього року випало так, що весна була рання, Великдень пізний: обробивсь Павло з весняною роботою і пішов у манастир одговітись.

Прийшов він у манастир, почав ходити до церкви. Сподобалось йому дуже. Гарно в церкві, повріжувають, съпівають так, що не знаєш, чи на небі, чи на землі ти. Розголубилася

душа в Павла. Дивить ся він на ченців: тихі вони всі та побожні. І дума він:

— Оці мабуть вміють жити по правді Божій: от, як-би од їх навчити ся!...

І де далі він про це думав, то все більш хотілось йому побалакати про це з ченцями. Трапився йому на сповіді чернець ласкавий, прихильний, і виявив йому Павло що в його на серці було. Ніколи було про се ченцеви на сповіді балакати, то звелів він Павлові до себе в келію прйти.

Прийшов Павло, і багато балакали вони. Хвалив ласкавий чернець старенький життя чернече і рівняв його до життя янгольського, і казав, що піде в сьвіті не можна дійти правди Божої, тільки в чернечому житті. Падали ті слова Павлові на серце так, як іскри на суху солому, і запалювали вони його до чогось нового. Потягло Павла до цього життя тихого, янгольського, до такого життя, що в йому правди Божої дійти можна.

Пішов Павло з монастиря нéхотя. Була тільки одна відрада, що віс він із собою книгу велику. Купив він її за три рублі у сього старенького ченця, і були в їй посписувані життя угодників та преподобників, подвижників та пустинножительців...

Прийшов Павло до дому та й не той зробивсь. Байдужé йому про господарство, мало й з жінкою та з дітьми балака, а все дума про своє та книгу свою чита. Вичітує він у тій книзі, як подвижники спасалися, як своє тіло нéхтували, мертвіли, та за те душою Богови догонали. Поривалась і його душа до цього, і він думав:

— Господи! Як-би гарно було жити оце зараз у пустині, Богови молити ся та ні про який сьвітовий клопіт не думати! А що, як-би піти?

І заворушилась у його в голові думка:

— Не спасеш тут своєї душі за клопотом щоденним. Шіду я в монастир або куди в пустиню — буду спасати ся.

З рік він держав цю думку у своїй голові і не знав, що йому робити. Бо як подума про те, що він тільки для тіла свого живе, то так його нудьга й обійме; а як подума, що доведеться ся йому і жінку, й дітей покинути, то з живого Землю серце розривається ся.

Прийшла знову весна, прийшов і піст. Пішов Павло знову у монастир. Іде він і думає собі:

— Не вернусь!

Жінці й матері каже:

— О-тоді мене дожидайте! — а сам крадъкома́ свою книгу з собою взяв, дітей нишком поблагословив та й пішов.

IV.

Прийшов він знов у той таки монастир, та не зостав ся надовго, бо зінав, що там його знайдуть. Одговівсь він тут, як і торік, та й пішов далі. Прийшов у другий монастир:

— Прийтіть спасати ся!

Отець ігумен подивився на пашпорт Павлів, роспітавсь у його про все та й зоставив у монастирі за послушника.

Живе Павло у монастирі...

Живе так, що і встаючи, й лягаючи, і роблючи Бога з думки не спускає. А встає він ранійше за всіх і лягає пізньше за всіх; яку роботу треба зробити, то де важча вона, — там і Павло; а вночі не все спить, а більше Богу молитися, а коли й спить, то спить просто на долівці, нічого не стілючи, а в голови колодку кладе. Проминув місяць так і другий — зблід Павло, знесиливсь. Та про те йому байдуже. Не боїться ся він — ні праці важкої, ні несили тієї. Знає він, що все те за для Бога — він робить, всім тим Богови він догожає. І любо Павлови на серці, любо та гарно...

Гарно, та не вкрай... Не вкрай тим, що вже почав Павло дещо помічати. І те, що він поміча, не дає йому спокою.

Як ішов у монастир він, то думав собі, що в монастирі у ченців життя янгольське. А як пожив трохи у монастирі сам, то побачив, що не так воно. Побачив бо він, що ченці живуть так саме, як і всі інші люди. Так саме вони сваряться, а часом і зовсім лають ся, як інші люди; часом брешуть, а було чоловіка зо два таких, що впіймано їх навіть на крадіжці.. І горілочку часто й густо вживають. Ще недавнечко отець ігумен знайшов одного ченця п'яного в келії: лежить долі і суля коло його недопита стоять. А що до жіноти... Спершу Павло довго нічого не зінав, а потім і про це дізнавсь і бачив, що й тут гріха цього багато... Тільки з усім тим, з усіма своїми гріхами, ченці більш ховали ся, ніж звичайні люди. Тим усього того не можна було швидко помітити.

Та за те, ховаючись з гріхами, вивчились ченці лукавнувати, лицемірити та одбріхуватись вельмі. Булó ще одно лихо. Були в монастирі люде багаті, що прийшли з гріши. Вони покупили собі келії і жили в їх і нічого не робили, а убога братія і за їх, і за себе робила. І думав Павло:

— Господи! і тут є пани й мужики, і тут убогий робить на багатого. А Бог-же казав, що всі рівні, що всі брати?

І як порівняв Павло чернече життя до звичайного сувітового, то ніякої різниці не бачить — однаково живуть, що ченці, що так люде, тільки, що ченці молять ся більше. Це добре, та й те... Не багато є таких, що молять ся широ, а здебільшого виляють і од молитви.

Бачить це все Павло і не може тим вдовольнити ся. І намислив собі так:

— Щіду я з монастиря і житиму я в пустині сам. Так буде краще. Не спокушатиму ся я там ні з чого, не судитиму там свого близнього. А то тут тільки согрішаєш...

Як намислив так і зробив і однієї ночі втік з монастиря.

V.

Було се давно і було тоді багато місця вільного. Були степи широкі, а по їх мало й хто й жив, або й зовсім не жив. Пішов Павло таким степом, шукаючи собі місця захищеного та такого, щоб люде про його не знали. Не довго й шукав — другого дня вже знайшов. Був то яр глибокий, а в йому байрак. Зійшов Павло у яр і бачить, що посеред яру струмочок невеличкий протікає, а навкруги дерева усякі, а поміж їми й з бовощом є: кисличина, грушина, та що... І думає собі Павло:

— Одеї моє місце!

Почав тоді він по тому яру ходити і знайшов таке місце, що круча вривала ся стрімко і стояла рівно, як стіна. Павло каже сам до себе:

— Викопаю отут у кручі собі печерю та й житиму.

І справді так і зробив. З монастиря він уявив тільки хліба трохи і вже його поїв. Їсти йому хотіло ся дуже. Пішов він до кислиці, струснув її, пішов до груші — і ту по-трусиш; натрусиш трохи груш та кислиць, — попоїв, — і буде-

з його. Тоді заходивсь робити. Копати в його не було чим. Виломив собі він гілляку добру та й заходивсь тією гіллякою копати. Важка то була робота, бо хоч і не каміяна була кручка, а все-ж тверда, а ломака була тула. Увесь день копав Павло, а викопав мало. Увечері знов груш та кислиць попоїв і, втомлений, ліг спати просто неба на землі.

Тиждень копав так Павло, поки викопав собі печерю. Як викопав, почав у тій печері жити.

VI.

Жити він почав зовсім по новому. Він так сказав собі:

— Житиму тільки для душі.

Як сказав, так і зробив. Жив і дбав тільки про душу. Ні про одежду, ні про їжу він не думав. Ів самий овош з дерева та корінці якісь викопував з землі. Одежі ніколи не скидав.

Зранку й до вечора він моливсь або читав свою книгу. В книзі він читав про пустиножительців та про подвижників, — як вони спасалися. І як вони робили, так і він силкувавсь робити. Тільки хоч як він і нехтував своє тіло, та все не міг його зовсім подужати. Мусів і про його дбати: мусів рвати овощ, мусів копати корінці, мусів спати. І думав собі Павло:

— Господи! як то багато часу на все те йде! І все по дурному: замісць того, щоб молитися, а я з своїм тілом паньюкаюся. Що-б його зробити, щоб цього панькання менш було?

Почав шукати про це в своїй книзі і знайшов там, що тій пустиножительці мертвили тіло. І дума він собі:

— Так і я зроблю!

І почав свое тіло мертвіти. Не ляга спати просто до долу, а насипле гостреньких камінців і на їх уже спати ляга — це щоб не довго спати. Або увечері, як багато збереться комарів у байраці, — скине сорочку та й стойть по пояс голий. Комарі так і обсядуть його та вже кусають, кусають — так усе тіло й візьметься крівавим пухирем. Боляче Павлови, але він на те не зважа, а дума собі:

— Це все на славу та хвалу Божу!

І радій він, що тим заслугує собі у Бога спасіння.

І багато він ще усіяких мук собі вигадував, щоб тіло своє мертвіти, і дуже радий був, що воно мертвило ся, і все йому ще мало було. Так проминало вже літо. І стало одного раазу Павлови на думку: „А що я в зимку їстиму, як ні крінців, ні овошу не буде?“

Злякав ся він спершу, а потім дума собі:

— Це-ж гріх, що я про своє тіло дбаю. Хай буде, як Бог дастъ.

І не став про це думати. — аж так, згодом трохи, днів через кільки, прокидається вранці, — аж у його перед піччею хліб на траві лежить. Спершу Павло захурився: „Це-ж, — каже, — люде недалечко є!“

А далі подумав собі: „То що? Це міні Бог од цих людей поміч на зиму посила.“

Заспокоївся Павло і почав той хліб їсти. І з того часу затого що-дня то хліба, то того, то сього щось і принесе йому. Трохи згодом дізнявся Павло, що недалечко слобідка маленька була. То з тієї слобідки якісь побожні люде помітили, що чоловік спасається ся, та й почали пітай до його хліб та іншу іжу носити.

VII.

Перебув Павло рік у тій печері. Про їжу він не дбає, бо то в лісі що знайде, то люде добре принесуть; про одіежду так саме не дуже дбає: приніс йому хтось кожух старенський на зиму, — він у тому кожусі й перебувавсь. У весь час у Павла вільний був, не мав він чого робити, тільки молитися. І молився він широко, молився дні і ночі, молився до кривавого поту, думаючи:

— Господи! усього себе віддаю на молитву Тобі, на хвалу Тобі! Невже-ж не догоджу тобі свою жертвою?

І знов ще ширійше молився та все тіло мертвив та мутив... І проминув так ще рік другий, а тоді третій... Схуд, висох Павло, волоссям заріс, очі так і блицать, — тіло немошиє, та душа силу має. І ото надумався він одного разу:

— Три роки вже сиджу я тут у печері, день і ніч Бога славлю, спасіння собі заробляючи, а не знаю ще, чи догодив я тим Богови. Як-би міні про це дізнати ся?

Читав він по книгах, що подавав Господь Бог улюблени-

цям своїм ознаки про ласку та прихильність свою. І згадав він, як читав у своїй книзі про одну сьвяту, що так Богови догодила, що змогла по воді йти, як по сухому. І дума тоді Павло собі: „Господи! як би міні така ознака!“

І що більш дума про це, то все більш бажає душа його зазнати тієї ознаки од Бога. І день, і два так думав, довго мучивсь думками, спокою не маючи, а далі таки зваживсь: „Що Бог дастъ!“

Протікала недалеко річечка невеличка. І намислив Павло до тієї річки... Три дні й три ночі молився він, не засипляючи ні крихти, а четвертого дня вранці пішов до річки. Прийшов до берега, став на йому навколошки, зняв руки до неба та:

— Господи! — каже, — як що моя молитва була тобі угодна, як що я Тобі догодинув, то подай міні свою ознаку, зроби, щоб я по воді пішов так, як по сухому!

Припав Павло до землі, тоді встав. Річка перед їм близькість, сріблом сяє. Радісно в Павла на серці, — дума:

— Оце зараз Господь чудо своє появить!

Зійшов з берега, ступнув у воду раз, у друге — не держить вода. Господи! що-ж це таке? Він далі, іде, аж по груди увійшов — не держить вода!

Як неначе його громом ударено!... Похнюнлений, понурений, безсилий вернувсь він у свою печерю, впав до долу та й заснув відразу, як мертвий.

VIII.

Прокинувся Павло другого дня пізно і став думати:

— Не догодинув я Богови! Мало було в мене од душі бажаннів, а багато було бажаннів од тіла. Мало було в мене щирості, дуже я себе жалів.

І почав Павло з того часу ще дужче своє тіло мертвити. То себе мучив, а тепер уже просто катув. За тим катуванням, за тими мукаами та молитвами за того й одпочинку не мав. А їсти став у двоє менш. Проминуло так ще три роки, і хочеться ся Павлови знов у Бога ознаки попрохати і боїтися він.

— А що, як і тепер знову так? — дума. — Та вже-ж як Господь, милосердний схоче, а піду, дізнаю ся.

Пішов знов до тієї річки. Молив ся перед тим уже не три дні, а шість день і всі шість день нічого не єв. Тоді пішов і... знов поняла його вода!...

Ніколи ще так тяжко не було Павлови, як тоді, як він удруге вертав ся без ознаки Божої у свою печерю. Він моливсь, благав Бога, щоб Бог послав йому смерти, але смерть не йшла. Мусів жити. А жити-ж то було тяжко!...

Але потроху надія знов прокинулась у його в серці.

— Дуже я согрішаю, — так він собі думав. — Святій отці по 20, по 30 років Богови служили і тоді тільки ласки та ознаки Божої зазнавали, а як так скоро хочу. Служитиму Богови ще три роки — може тоді Бог милосердний та праведний подасть міні свою святу ознаку, що робію я так, як треба.

І знов Павло жив у печері, знов спасавсь, і так проминуло аж три роки. І як проминуло ще три роки, то девять день пісникував та моливсь Павло і десятого дня вранці пішов знов до річки. Ступив він у воду, і не здержала його вода і понесла його знов. І з великого жалю та біда скрикнув Павло:

— Прийми Боже мою душу!

Тієї-ж міті він став потопати був і захлеснуло його хвилю. Але не дав Бог милосердний загинути його душі: сан не знаючи вже, що робить, почав Павло пливти і виплив на беріг. І як виплив, упав на беріг і так зомлілий лежав.

І так він лежав довго, аж поки сонце вище підбилося, вгріло та обсушило його. Прокинувсь тоді Павло і озирнувсь і вічного спершу не зрозумів, де він і що він. Аж далі чус, — щось стогне. Підвівсь Павло, устав і бачить: недалечко лежить чоловік і стогне. Підійшов до його Павло, подививсь: чоловік ще молодий, але поранений та знесилений. Обняв жаль душу Павлови. Ухопив тоді він пораненого тай поніс до себе у печерю, дивом дивуючи, відкіль у його така сила взялась, що так легко він його несе.

IX.

Поранений був непритомній. Почав Павло йому рани **обглядати** і бачить, — рани не страшні, а тільки крові дуже багато зійшло. Пообмивав Павло рани, позавязував та й

сів біля пораненого, дожидається, поки він до притомності дійде. Дивить ся Павло на бліде пораненого обличчя, прислухається до того, як він важко диха, і думає собі: „От, — не дай, Боже, — чоловік умре!“

І такий жаль стиснув серце Павлови, що здається зараз-би віддав своє життя, аби тільки ця невідома людина не вмирала. Коли гляне, аж поранений очі росплющив і дивиться на Павла і щось губами ворушить, — сказати хоче та не вимовить. Нахилився йому Павло до уст ухом і чує, що питаеться поранений:

— Де я?

Каже Павло:

— У доброго чоловіка. Дасть Бог — тобі пособимо.

Не сказав нічого поранений, тільки глянув так вдячно на Павла і знов затих та й заснув. Довго він спав і прокинувся аж у вечері. Тоді розповідав Павлови, що він їхав степом і напали на його комишиники степової, пограбували, коня одяли, а його, пораненого, серед степу кинули. Почувте все Павло і почув, що ще більший жаль до цієї людини увійшов йому в серце. Почав Павло, як умів його доглядати, гоїти. І так уже Бог милосердний йому пособляв, що за тиждень чи за півтора рани в хворого позатягало, і він міг навіть сидіти, але ходити ще не міг. Одно тільки горе було Павлови: їжи в його не ставало. На деревах овочу не було, а тієї їжи, що добре люди приносили, не вистачало на двох. То віддавав усю їжу Павло своєму хворому, а самувесь час тим тільки живився, що якісь корінці з землі копав та їв. Та й хворому треба було більше їжи і він голодував. І напислив Павло однести хворого в слободу, щоб було йому що їсти. Сказав про це хворому, хворий зрадів. Узяв Павло хворого, посадив собі на плечі і поніс. Слобідка була за річкою Павло зпав брідок і на той брідок пішов. Беспешно річку перейшов і доніс хворого до слободи. Увійшов у слободу, підійшов до однієї путяцьої господарської хати і зараз же в дворі стрів господаря. Спустив Павло хворого з пліч, положив до долу та й каже:

— Так і так! Прийми, господарю, та потурбуйся! А щоб тобі не втрачати ся, то я — що коштуватимуть тобі ліки та харч та клопіт, — за те все тобі одроблю.

Не хотів чоловік того, та наміг ся Павло і служив ха-

зяїнови за наймита, аж поки видужав хворий і міг далі їхати.
Дуже дякував хворий Павлови і казав:

— Не знаю я нічого, чим за твою, чоловіче Божий, послугу міг-би тобі я заплатити.

Але Павло йому сказав:

— З того часу, як привів мене Бог у це місце, ще ніколи не було в мене так ясно на душі. Отож міні заплата!

Попрощались вони, і поїхав той до дому, а Павло пішов у свою печерю.

X.

Дійшов Павло до річки і став через брідок переходити і ось бачить — не йде він по дну у воді, а держить його ноги вода на собі, і йде він зверху по воді. Шерешов він річки не замочившись і дивував дивом великим і так прийшов у печерю. Не розумів він, чого це так стало ся, що перейшов тепер він по воді, а тільки чує, що в душі його тихо та ясно. Сів він на камінню коло печері і тільки сів, заснув зараз. І снить ся йому, наче приходить до його хтось ясний та й каже:

— Чадо Павле! чи зрозумів еси ознаку Мою?

І каже Павло:

— Ні, Господи! Але як Ти скажеш міні, то зрозумію.

І сказав йому Той, хто прийшов:

— Чадо Павле! На що забув еси, що віра без діл мертвів єсть? Девять років ти себе мертвив та молив ся, щоб показати Міні, що маєш віру. І ти прохав ознаки і ознаки тобі не було, бо не робив ти ніякого доброго діла. Гарна твоя молитва була, а діла твої злі були. Покинув ти матір стару і не доглядів її при староцах її, засмутив її вік похилий. І покинув ти жінку з малими дітьми на гірке бідування. І тут девять год жив і девять год треба було другим людям на тебе робити, щоб тебе прогодувати. І се діла злі! А треба Міні діл добрих. Ти мертвив своє тіло, аз абував, що без тіла ніякого діла робити ти не можеш і догодити Міні не можеш. Як-би тіло непотрібне було людині, то Я не дав-би його. А коли Я його дав, то повинні люде Мій дар шанувати!

Упав тремтючи Павло до ніг Тому, Хто прийшов і сказав Той:

— Чадо Павле! Чи зрозумів еси тепер Мою ознáку і чи зрозумів ти, що таке є: віра без дїла мертвa є?

І скрикнув Павло:

— Зрозумів, Господи!

І сказав Голос Ясного:

— Іди і роби так!

І ту-ж мить прокинув ся Павло і бачить: нікого нема, тільки лежить він сам так, як у ночі впав — ниць на землі.

Устав Павло і широко подякував Богови і того-ж дня пішов з печері тієї. Вернув ся він до дому і побачив, що мати його вмерла, а жінка його бідувала вельмí і діти вже позростали. І радів він радощами великими, і раділа жінка його і діти його, що звів Господь їх до купи.

Зостав ся Павло жити дома і робив він усе, що треба було робити господареви-хліборобови і ніколи не забував, що віра без дїла мертвa єсть. Дав йому Господь життя довге та гарне і смерть тиху та спокійну. Прожив він літ сімдесят і чотири і вмер серед своєї сїмї і серед своїх сусідів. І вся сїмя і чужі люди гірко його оплакали, бо люблено його за добрі дїла його.

Дрібнички.

I. Чудова дівчина.

Зелені гаї та луки. Вони весело блищають під теплим сонечком і весело біга по їх невеличкі хлопя. Хлопчик біга по луках, біга по гаях, любує квітками, пестить ся на зеленій шовковій травиці. Йому весело, бо ще а ні єдна сумна думка не заходила до його голови, і він біга і любує Божим сьвітом. І йому так гарно, і так легко, немов-би він на пе-бачимих крилах летить у високому прозорому повітрі серед моря золотого проміння, серед дзвінких пташиних синів. На-бігав ся хлопчик і прийшов до матері.

— Мамо! — каже він. — Так так гарно, так весело. Квіткі цвітуть, пташки сипівають.

— Грай ся, мій синку, — каже мати журливо. — Грайсь, поки є воля, поки не спіткало тебе лиxo.

І хлопчик знову побіг у гай, але вже він не бавивсь так весело, як перш: він усе думав, чого це мама казала про лиxo і на що воно колись спіткає його? І, задуманий, сів він на зелену травицю. У маленькій головонці линула думка по думці. І мама люба та кохана, і веселі гаї та луки з пташками та метеликами, і те лиxo, що спіткає його... Погане лиxo! І на що воно? Він не хоче його, він поборе його, переважить! А може то мама так казала, може його не буде? І багато, багато думок промайнуло у маленькій дитячій головонці, жрія спливала по мрії, і, заплющивши очі, він забув

скоро про все, що було навколо: і про гай зелений, і про луки квітчасті, і про веселих съпівучих пташок.

Але що це? Здається йому, що на самому краї прогайльовини з'явила ся дівчина чудової вроди. Її очі, як зорі сили, а хвилі шовкового пішного волосся спадали на плечі і розсипали ся униз по стану. Зелені шати вкривали її, а дівочий стан гнуний підперезаний був синім поясом. Але не весела вона була: мов хмарами повило ся її високе мармурове чоло, а чудові очі дивили ся сумно й журливо. Вона тихо підходила до його і хлопчик побачив, що її рученята білі сковано тяжкими кайданами. Вони пов'язали ся в ніжні руки і пошмугляли до кости білес тіло...

І дівчина тихо підійшла до хлонця і склонила ся над їм і заспівала йому тиху пісенью. І в тій пісні було стільки муки, стільки великого горя, що маленьке хлопяче серце тяжко защеміло у грудях. Вона співала про те, як скривдили її сестри, як мучили її великою мукою, як закували у тяжкі кайдани. І вона підняла свої руки, бряжчучи кайданами, і показала свої рани маленькому хлопцеві. І хлопець бачив її рани і розумів її муку. І повне стало його серце скорботою великою.

А дівчина співала й співала. І з тієї пісні хлопець зрозумів усе її лихо. І повний съяного, съяного почування, простяг до неї руки. І дівчина взяла маленького хлонця і поцілувала його в маленьке розумне чуло.

— Не забувай мене ніколи! І як зробиш ся великий і розумним, тоді прийди і виведи мене з неволі.

І по цьому слову вона зникла з очей. І нема більш чудової дівчини, не чути її пісні. Тільки віti зелені нахиляють ся над хлонцем та пташки весело щебечуть, немов бащаючи розважити його. А він все сидить, і в його душі віддається ся сумна пісння, а на своєму чолі він чує дівочий поцілутик.

Вже сонце зайшло за гори і темрява почала обгортати землю. Тоді тільки очутивсь хлопчик, замислений вернувся до дому і нічого не росказав матері, а мовчки ліг на постелю і аж до ранку не міг заснути.

Виріс хлопчик і став великим та розумним парубком. Але він не забув безщасної дівчини і що-дня співав він ту піснню, которую вона йому проспівала малому. І другі люди

чули ту піснню і глузували з його, казали, що він женеться за мрією, що дівчини тієї не було й не буде. А іншим і того не досить було: вони ганьбили його і гнали, і казали на його усякі лихе і неправедне слово і робили йому усякі утиски. Ale він не вважає пісні на глузування, пісні на утиски: він вірить, без краю вірить съятою незломною вірою і працює, певний, що прийде час, коли з білих дівочих рук спадуть кайдани і він побачить її знову веселу й щасливу...

II. У церкві.

Одинокий умирал він у своїй похмурій маленькій хатині. У його не було ні сестри, ні брата, після дружини вірної — і ніхто тепер не стояв біля його ліжка і останнім земним словом не розважав погасаючих хвилин його життя, хвилин, що минали у муках, у передсмертному скопацію.

Усе життя ішов він одинокий по своїй стежці, стежці праці й страждання. Нічия рука ніколи, здається, не стискала з гарячою приязню або коханням його спрацьовану руку. I він тепер умирал одинокий, покинутий, і тільки чорні похмурі стіни мусіли почути його останнє зітхання, останнє передсмертне хріпіння в паболілих грудях.

Але ні.. Було колись... Дівочі руки і його колись пригортали до серця і він цілував колись дівочі уста. Ось і досі він згадує це і любить, як і тоді любив. Ale-ж доля розвела, розрізнила їх... I він вмирає одинокий, покинутий...

Та сталося чудо. I вона, та, з котрою розрізнено його, і вона пішла такою-ж одинокою тяжкою стежкою, як і він. I вона теж любила і тепер... I ось, як прочула вона, що він умирає самотній, давнє почування прокинулось з новою силою, і кинула вона все і прийшла до його, до вмираючого, змучена, зістарена, ale-ж любляча.

I пе одинокий він умер... Кохана рука йому очі закрила, кохані, колись пышні, уста прошопотіли над ним останню молитву; любі очі пролили щирі слізозу. I пе одинокий він умер у неї на руках...

I ось тепер у церкві я бачу їх обох. Він лежить у труні жовтій як віск. Мука виявляється на його обличчю, але

ту муку покриває блаженний вираз щастя, щастя од того, що умер він не одинокий, на коханих руках. Цей вираз застиг на обличчю.

Вона стоїть біля його простої дубової труни. І на її обличчю вже нема того виразу щастя. Бо вона не вмре на коханих руках, а вмре одинока, покинута...

Але вона молить ся... Чого вона благає у Бога? Чи щастя йому на тім, на іншому сусіді? Чи скорої собі смерті? Чи може молитися за усіх „працюючих і обременених“, таких, як ось вона і як ось він? Хто вгадає!...

Незабаром рушить з церкви труна. Повезе її спрацьовані наймена шкапа до холодної ями на міському кладовищі. І жінка піде за труною і кине на труну першу жменю землі. І він повернеться у землю, од землі-бо узятий єсть...

І хуртовина замете нову могилку, як позамітала усі, що вже насипано. І тієї жінки сліди з кладовища теж замете...

А ириде час — і доля замете і останні усі до одного сліди її на білому сусіді. І це буде тоді, як вона вмре одинока, покинута...

III. В е р б и.

Тихо шумлять верби, старі, похилі, дупнасті вже, але рідні українські верби... Що вони бачили, що вони чули на свою віку? Ох, багато вони чули і багато бачили! Під цими вербами грали ся й зросли он-ті люди, що ходять тепер могутні й дужі. І навівали їм ці верби рідні думки, вливали їм у душу рідні почування й зробили цих людей могутними... й щасливими, може... Тихо, тихо шумлять верби, рідні старі верби...

Ох, верби! Але чому-ж вони, такі верби, над моєю дітячою головою не шуміли, не навівали рідних думок, не надихали рідною силою, як я ще малим був, щоб і я зробився таким могутним, може й щасливим? Ох, не шуміли вони надо мною, не шуміли!

Нá що-ж вони тепер шумлять, тепер як уже пізно³?.. Нá що вони тепер збуджують цю думку?

Ох, і плачу-ж я, плачу, та сльози даремні, на віки даремні...

Верби, верби! чому ви надо мною не шуміли, як я ще малим був?

IV. Квітка.

Її кохання боязьке було і тихе. Соромлячись, ховаючись воно зростало, як пролісок блакитний, що на пробесні з під сньигу свою головку ніжну підіймає. Вона давно уже кохала і кохала мовчки й не було у неї сили сказати все тому, хто серце взяв її на віки.

А він не знав того, він не звертав уваги навіть на ту маленьку квітку, що їм одним жила і дихала. І так вони розсталися, щоб знову вже не стрінутись ніколи, і він забув її, життям новим уягтий.

Але вона... о, ні! вона його не забувала, бо не могла забути. І ось тепер усе, що перш так глибоко ховалося у неї в серці, усе, що боязьке було й без міри тихе, — воно тепер одразу все устало й зайнлялося, і соромливий пролісок блакитний, що ледви виставляв свою головку з листу, — немов зробивсь трояндою рясною з блискучими барвами роскішними, але-ж і з колючками. Так тихий сьвіт став полум'ям жеручим.

І, мукою великою розпалене з кохання, вже серце не благало тихо тільки погляду єдиного ласкавого, — о ні! — воно тепер вже домагалось гордо: Його кохаю я, його до себе кличу! І хай він буде мій, навіки мій хай буде!

Але даремно вмерло домагання горде не в час росквіт-лого, росипаленого серця: він не вернувся, вернуть його була несила.

Але вогонь палив її і виходу шукав і не знайшов його. І так, як та троянда, що без дощу, пекучим спалена сонцем, надламаним стеблом скіляється ся до долу і сохне і вмирає, так і вона згоріла од вогню з кохання. Але-ж як квітка пішна та, — вона й до смерті й після смерті вродою пішала...

V. Вітер.

Вітер вис і стогне, і квилить, і беть ся об землю, веть ся над широким безкрайм степом.

Він шукає собі простору, він шукає собі рідної сили, такої-ж могутньої і стіхійної, як і він сам.

Він шукає тієї сили, що віяла колись од вільного степу, він шукає високої тирси і не знаходить нічого, окріч по-нурої поораної площини.

І він бачить, що увесь цей степ, колись такий вільний, такий безкрай і могутній, тепер лежить споганений і затоптаний людськими ногами. І немає місця, немає ступіння місця вільного, не заганьбленого ганебною людською рукою.

І вітер бачить, що над усім царює чоловік, що він володар над усім, і лине до осель і беть ся коло хат і залишає у вікна.

І він бачить цього всесвітнього володаря такого-ж пригніченоого, такого-ж мізерного і затоптаного, як і той степ, котрий він, володар цей, споганив і затоптав.

Він бачить змарнілі худі обличчя, згаслі очі, обшарпану одіжу; він бачить чоловіка зігнутого над тяжкою, душувбиваючою, працею.

І вітер знову не знаходить тут сили, вільної могутності рідної йому сили, і знов хоче линути, але куди? Він не знає!

Куди? Де та сила, що чоловіка зганьбила, стоптала, у нівець обернула? Де ця стіхійна могутна сила?

Її нема, бо чоловік сам себе зганьбив і споганив, бо він та сила, що себе сама зламала, роздавила.

І не знає вітер, куди йому летіти, і скиглити і беть ся, і плаче, і нема йому притулку, нема йому спочинку.

VI. Лист.

Тихо в лісі, тихо... Вітер заснув, затих і тільки зрідка колишеть ся проміждо зеленого листя. Він колишеть ся і цілі листя, а воно трепить і веть ся під його поцілунками.

Але це тільки на хвилину, на одну малесеньку хвилиночку, а там знов усе засне, умре, ніде ніщо не ворухнеться, не стрепенеться. Тихо в лісі, тихо...

Тихо в лісі. Тільки над ним сонце горить рівним палючим сьвітом у розлозі широкого блакитного неба. Воно горить і посилає сліпучі хвилі своїх ясних проміннів, посилає їх туди, у ліс. І промінняпадають на верховіття дерев, силкуються досягти униз у гущавину, аж туди, де кінчається цівка і могутні коріння глибоко вганяється у сиру землю. Та густий ліс, тісно і дружно поспілталися його рясні віхи. І не може промінь досягти униз, а тільки одбиває — коливається на верховіттях, золотить і гріє їх. А там, долі, тихо усе, тихо...

І ліс стоїть. Він затих зовсім під палючим гнітом літнього півдня. Здається, нема в йому життя, нема в йому искорки життя.

Нема життя? О, ні! Він могутній старий ліс, має цього життя багато, ох, як багато! Тільки прислухайся, придивись до його!...

Прислухайся.. А найкраще подивись на його тоді, як вітер ударить по йому своїм могутнім сизим крилом, ударить і зворухне йогоувесь, од верховіття до коріння.

Здрігнеться ліс усією своєю велетенською постаттю і ревне-загуде тисячма голосів і далеко розляжеться те гудіння. Кожен лист на йому тремтить і гомонить кожна гілочка, а могутні товстелезні цівки аж стогнуть. Здається — то несвіцькі велетні, захопивши всю землю, скепилися між себе, гнуть, силкуються звалити один одного і тріщать дужі їх кістки, і гучно розбивається повітря од їх нелюдських вигуків.

І часом чути, як інший зістарений борець, з підточеним уже корінням, не вдергиться у бої, затріщить, похінється і починає падати. Довгими руками-вітами силкується він вдергати ся за другі дерева-товарищи, але не держить зламана сила, і тяжко гунає він до долу усім своїм важким тілом і розлягається ся той гукот по усьому лісови, далеко чутти, як ламаються гілки, гучно і коротко хріскаючи.

А тоді знов борня, знов ревіння і гудіння встає аж до самого неба, аж до тих чорних хмар, що суворо і важко поєднавися над лісом, над усією землею, — і так аж доти.

поки не втомить ся вітер скригліти і ревти і оббивати листя і не ляже спочити. І тоді ущухне ліс і тільки стиха й гнівливо шумить або часом стрепенеть ся на хвилину, збурений тим гнівом і знову затихне аж до ранку, до першого молодого проміння одвічного сонця.

О лісе, лісе! хто бачив тебе таким — і тихим, і збуреним, — хто прислухавсь до твого могутного життя, кому ти кивав своїми вітами і переливав у його груди свою дику, незломну силу, той не може тебе не кохати, як мілій свою милу кохає, — тебе і сяючого, і тихого і гнівливого, але-ж завсігди могутного, завсігди повитого красою!...

Діти.

I. Олеся.

Це було давно, ще тоді, як Україну шаркали Турки і Татаре, а гетьмані українські ходили з козацтвом бити ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Вокруг села були ліси. В селі жили прості люди хлібороби. Як би не Татаре, то їм жити було-б не погано. А то часто й густо набігали Татаре. Вони грабували, палили й руйновали села. Старих та молодих убивали, а молодших брали в неволю і продавали рабами на тяжкі роботи Туркам. Іноді гнали Татаре з України тисячі безщасних людей.

У цій слобідці довелось зазнати лиха, але, поки ще Бог боронив, тільки один раз. Вона заховала ся в лісах і знайти її було не легко.

Край слобідки стояла невеличка хатка. Коло її пишавсь рясний садок. У садку гули бжоли. Там була пасіка.

У цій хатці жив старий дід, Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але визволився відтіля. Тепер він жив дома, пасічникував. Жінка його давно вмерла. Він приняв до себе двоє сиріт: дівчину — Олесю і хлопця — стрибуцьця Михайлика. Олеся була вже величенька дівчина, років 16.

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним. Діти дуже любили, як дід балакав з пими. Він розказував їм про Україну, про Січ, про гетьманів. Він розказував їм про турецьку та татарську неволю. Бувало сидить дід у пасіці, робить що небудь коло вулія або там граблі чи що. Михайлик теж щось ту майструє, і дівчина, Олеся, сидить з щitem. Сонце сяє, пташки щебечуть, бжоли годуть, а Михайлик:

— Розкажіть, дідусю, про певолю турецьку.

А дідусь:

— Та я вже розказував, — ти-ж чув.

А Михайлик та Олеся:

— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його. Олеся схилить чорняву головоньку на руку, а Михайлик стрибунець, уже не стрибає, а теж сидить та слухає.

А дід розповідає, як був він у турецькій каторзі:

— Три роки був я в каторзі турецькій прикований до місця. А каторга, це корабель такий. Там гребли ми веслами, женучи судину. А за те наші голі плечі раз-у-раз списували доглядачі нагаями та колючою червоною таволгою.

— І кров текла? — скрикує Михайлик.

— Текла, — каже дід.

— Я-б їх усіх побив, тих Татар та Турків проклятих!

— гукне хлопець, стискаючи кулаки.

Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя її зблідне. А дід далі:

— Покалічено тоді мене добре. Як виаволили мене ко-
заки, — не здатний я вже був козакувати. Вернувшись я до
дому. Тут я ваших батьків вазнав: і твого, Олесю і твого, Ми-
хайлику. Ви були сусіди; Михайлик був тоді ще дуже малий
— років до два йому було. А тобі, Олесю, років з сім було,
і ти бігала вже швиденько. Жили ви гарно. Коли набігла
Татарва. Що тут казати? Відбивались ми люто, та нічого
не вдяли. Село Татаре спалили, багато людей повбивали,
багато у неволю забрали. А дехто повтікав. Оці втікачі вер-
нулись сюди потім, тай знов тут побудувались. Мене вдарено
чимсь важким по голові — я і впав. Але я не вмер і в но-
чи очутився. Дивлюсь — місяць съвітить, видко. Тихо
скрізь. Коли гляну круг себе, аж я на пожарині, а круг мене
трупи, трупи... Прийшов ранок. Шішов я поміж трупами і знай-
шов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав біля мертвої ма-
тері. Тут і батько твій був з розрубаною головою.

— Прокляті! Ой прокляті! — скрикує Михайлик.

— І твій тут батько й мати були, Олесю, — мертві...
А тебе вже я потім найшов у лісі. Ти забігла якось туди.
От і все.

— Змовкне дід. Олеся сидить — не ворухнеть ся. У неї обличчя бліде, в очах палає вогонь. Дід гляне на неї тай похитає головою :

— Гай, гай! — каже. Засмутив я тебе, моя ясочки ! Ale що-ж робити ? Без лиха не проживемо. Не журіть ся діточки : ваші батьки полягли доброю смертю, рідний край боронючи. Кождий чоловік повинен боронити від всякого ворога свою рідну країну, не жаліючи свого життя.

— Еге, не жаліючи свого життя !.. — промовить дівчина тихо, тай замислить ся ще дужче, і кілька день замислена ходить.

Ото одного разу була неділя. Олеся з Михайліком лагодились іти в ліс по ягоди, а дід казав :

— Глядіть, діточки, далі від багновища, а то лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді, не знаючи, надбреде на него людина та й утоне. Дід і боявсь, щоб і з дітьми чого не було. Олеся каже :

— Не бійтесь, дідуся : хіба ми не знаємо ?

А Михайлік стрибунець і собі тоненьким голосочком :

— А вже-ж знаємо !

Побрали діти глечики та й пішли. Дід довго дививсь їм у сълід.

Михайлік каже :

— Олесю, сестричко ! ходім аж на той бік лісу !

Ліс не можна було перейти, бо-ж болото там було серед лісу. А обходити далеко , верстов шість. Олеся каже :

— Але-ж це далеко.

— Нічого ! — каже Михайлік -- так ягід там багато. Ходім голубонько !

— То й добре ! — каже Олеся.

I вони пішли. Вони неувійшли у ліс, а пішли по узліссю. З одного боку був височезний старий темний ліс. А з другого боку простягав ся степ. Дівчина й хлопець ішли швидко. Вони вже верстов на пять відійшли від дому. Коли це Михайлік скрикнув :

— Глянь, Олесю, — що це таке ?

Олеся глянула. Серед степу їхали люде. Вони були верхи. То були не наші люде. Островерхі шапки маячіли з далека. Таких шапок наші не носять, Олеся багато чула дечого від діда. Вона пізнала цих людей : це були Татаре.

Татаре ! Вони приїхали на Вкраїну палити села, вбива-

ти або в неволю забирати людей. Ось-ось вони побачать їх і заберуть. Олеся ухопила Михайлика за руку і мовчики потягла в кущі.

— Що таке? що таке? — питав ся Михайлик.

— Ціть! Татаре!

Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся з-за кущів бачила, як Татаре їхали просто на ліс, як поводили сюди й туди головами. Це вони шукають, де слобода. Ще кільки часу, і вони знайдуть її... Що тоді буде?

Село запалють, людей повбивають... І дідуся вбють... Боже май! треба бігти, треба сказати!... Але-ж Татаре ідуть кіньми: вони доїдуть швидче, ніж вона добіжить. Як-би вони тут загаялись!... Та як-же те зробити, як це їй зробити?

Відне серденько у Олесії мутилось. А Татаре під-їздили все ближче та ближче... Уже видно погані обличчя... І відразу Олеся надумала!...

Вона ухопила Михайлика за плече:

— Братіку, біжи лісом до дому, скажи дідусеві, що ідуть Татаре! Чуєш!

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

— Біжи, а то дідуся вбють.

— А ти-ж? — спітавсь хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, і каже:

— Я знаю сама, що зроблю, не бійсь! Ніколи балакати — біжи!

Хлопець не думав довго. Він кинувся у ліс і побіг з усієї сили. Олеся зісталася сама. Вона постояла ще кільки хвилин. Обличчя її було бліде. Але вона не бояла ся. Вона вийшла з-за куща і пішла попід лісом зовсім не в той бік де була її слобода. Вона йшла так, мов не бачила Татар. Але Татаре її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула і побігла що-сили далі. Та бігла вона не довго. За хвилину Татаре наздогнали її, щось закричали, загукали, ухопили. Їх було чоловіка 30. Вони зупинились і печа проміж себе балакати. А далі один високий підійшов до дівчини. Він забалакав по нашому, але так погано, що дівчині зрозуміла, що він каже:

— Хороша дівчина! хороша дівчина! Ми тобі нічо-

не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам покажи, де тут є слобода.

Олеся каже:

— За лісом. Опей ліс перейти та й слобода по той бік.

А Татарин ій:

— То ти час проведи цим лісом, а то ми дороги не знаєм.

Олеся каже:

— Проведу!

А Татарин знов:

— Та не одури, не тікай! А то бачиш оце?

І він виняв з піхов криву остру шаблюку і лиснув нею перед очима дівчини. Бачиш оце? голову зрубаю!

Олеся каже:

— Бачу.

Олесі накинули на шию аркан. Високий Татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня і каже:

— Веди!

Олеся повела. Але вона йшла зовсім не в той бік, куди Михайлік побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді найшла стежку, що бігла у ліс з степу, і пішла по ній. Татаре їхали слідком за нею. Де далі, ліс усе густішав; Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото. Вона вела й думала: „Чи добіг-же Михайлік до дому? Чи сказав-же дідусеви? Ох хоч-би мінії довше поводити бісурменів, поки він добіжить“.

І вона йшла тихо, іподі звертала у бік, тоді знов назад вергалась. Татаре сердились, а високий кричав:

— Що ти плутаєш? Веди гарно, а то ось.

І він показував рукою на шаблюку.

Дівчина казала:

— А ось зараз ліс скінчить ся, там й слобода.

І вона вела далі. Ліс зробився страшенно густий. Але-ж Олеся добре його знала. Вона так часто ходила сюди по гриби, що ягоди. Вона знала, де болото. Невеличка смужка твердої землі вганялась у дряговину. Олеся повела Татаре туди. За деревами болота не було видно. Вона вела їх аж до краю твердої землі і зупинилася. Навкруг було темно, і пуща така, що тільки той, хто добре знає ліс, міг відсіль вийти, не загрузши в болоті. Татаре-ж лісу не знали.

Високий Татарин скрикнув:

— Чого-ж ти стала? Веди!

Дівчина повернула ся до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила:

— Я далі не піду.

Татарин під-їхав аж до неї, показав їй нагая і вилаяв. Дівчина осьміхнула ся.

— Я не поведу вас далі, хоч-би ви й вбили мене. Я вас, вороги, завела у цей ліс і ви не вилізете відсіль.

Тієї-ж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, впала вона до долу. Але вона ще не була мертвa. Вона підняла руку.

— Кождий повинен рідну Країну боронити... Знайдте це, вороги!...

Її голівонька схилилась і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад.

А Михайлик тим часом добіг до дому. Він казав, що Татар хто й зна скільки. Люде покидали все і повтікали в ліс. Дід Данило думав, що він там і Олесю знайде.

День проспідли люде у лісі. Потім їм не стало їжі. Треба було вертати ся. Другого дня післали одного парубка подивити ся, що в селі. Парубок вернувсь і сказав, що в селі все ціле. Люде зрозуміли, що Татаре їх обминули, і вернулись до дому. Але-ж Олесі там не було. Дід Данило попрощав кільки чоловіка й всі, узбройвши ся, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлик привів їх до того місця, де він покинув Олесю. Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли у лісову пущу. Довго йшли, аж поки побачили кілька татарських коней, що позагрузали в болоті; Татар не було. Мабуть вони позлазили з коней та й потопились у багнюці.

Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертвa, з ножем у грудях. На шиї у неї був татарський аркан. Тут тільки зрозумів дід Данило і всі люде, що вона своєю смертю обратувала рідне село. Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло до дому.

Другого дня ховали Олесю. Подруги дівчата несли труну. В ій лежала Олеся убрана, як до вінця. На голові був вінок. Навколо сипівали пташки, в горі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчю її сяла якась радість. Еге, їй можна було радіти...

Ридаючи проводили її до холодної ями, ридаючи засипали землю. Не сам дід Данило плакав; плакали усі: і старі, і малі, чоловіки й жінки і подруги-дівчата. Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більше не плакав. Обличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилкою і сказав:

— Кождий повинен боронити свій рідній край, не жаліючи життя! Дай, Боже, усякому такої смерті!

II. Грицько.

Грицько вибіг з хати веселій і радій. Батько тільки вернувсь з міста і привіз йому два цукорки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що мабуть він був більший від Грицькової голови. А про те, може це Грицькови тільки здавалось, що бублик був такий великий, бо хлонець так не часто єв бублики і все маленькі. До того ще тепер був піст Петрівка, їсти було затого нічого: хліб та борщ та каша — або й просто хліб та борщ — щодня. А тут бублик такий смашний, такий великий.

Грицько уже розлявив рота і хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь: він мов хотів далі протягти своє ласування і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім він згадав, що бублик ще смашніший буде з вишнями.

— Піду в садок — нарву ягід! — подумав Грицько і перестрибнув через перелає з двору у садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простяг ся аж до річки, затого аж до самісінької кручин. Тут були яблуні, сливи, вишні — вишень найбільш. Віти так і гнулися під спілими червоними ягідами. Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту-ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеличкий хлонець, як і Грицько, років десяти, але пизенький, присадькуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була удова і жила суміжно з Грицьковим батьком, ії садок теж був суміжно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не

могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив по-реготати ся; Семен був мовчазний та похмурый. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це у матері. Матері часто доводилося счиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

— Як-би вони не були такі убогі, то може, не були-бі злі такі.

— Як то? — спитавсь Грицько.

— А так — говорить батько, — як живеш на пів голодний що-дня та бешся, як риба об кригу, заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до пуття не зрозумів, йому здавалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік заможний, і через те Грицько недостатків не знав. Грицько згодився з матірю і подумав: „Ні, вони злі!“ І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не полюбляли і вкупі не грали ся.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди і зупинився. Він подумав.

— І чого він тут ягоди рве? Адже у них свій садок є.

Семен почув, що щось іде, озирнувсь і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивилися один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькови просто у віchi. Погляд його був сердитий.

— Чого ти? — промовив Семен нарешті. — Може битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав: — Ба, який злий! — і промовив:

— Не хочу я з тобою битись. Але-ж ти чого підівчужі вишні? Хіба у тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і у нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно!... Не дуже то ї рясно... Мати не дають... — кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та чоботи дам пошити. А то кажуть..

Хлопець нараз зупинився і почервонів ще дужче,

спершу; йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов съміливо задер голову в гору і промовив:

— Не скільки я згів твоїх вишень — не дуже чіпляйсь, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів:

— Хто? ти? — каже.

— Я!

— Побачимо!

Грицько полагодивсь до бою.

— От і побачиш!

І Семен стиснув кулаки. Потім він оступивсь до тину й скрикнув:

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку і почула, що син кричить, зараз вона опинилася біля тину. Обличчя у неї було бліде, змучене і тепер усе так і палало з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

— Ти за що на Семена напавсь? — скрикнула вона на Грицька.

— Я не напавсь, — каже Грицько. — Я його не зaimав. Але ж чого він лізе до нас у садок.

Семенова мати ще більш розсердилася і її позападалі очі аж заіскрилися.

— Не займай! — скрикнула вона. — Ба, вже й бити налагодивсь! Ось тільки ступни, так тобі усе волосся й обскубу!

Тимчасом Семен уже поспішився перелізти через тин і стоячи біля матері промовив:

— Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! я тобі дам! — кричала Семенова мати, показуючи кулака. — Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувшись і пішов. Він не любив заводитися і задиратися. Він іовочки покривсь у вишиях, вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень іовний капелюх і хотів їсти. Але потім роздумавсь. — Піду краще до річки, там сяду над кручею тай їстиму. І їстиму і дивуватиму ся — так гарно дивитись, як вода біжить. А потім скучаю ся. Тільки самому погано — не весело купатись. От як-би ще хто. Семена

він не хоче кликати, та Семен і плавати не вміє — що вже то за купання без плавання! Ото гарно, як пливти наввипередки або шірнати — хто далі випірне.

Нóвагом підійшов Грицько до річки. Круча, сяжнів у два заввишки, круто уривалась з гори і спадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали у воду і потім далекодалеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна — тільки велики парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, той не боявся кидатися у глубину: випливе як очеретина.

Грицько став над кручею. У одній руці в його був бублик, у другій капелюх з вишнями. Він задивився на хвилі, як вони швидко одна за другою бігли, вибликуючи на сонця. Він подивився ще трохи, тоді притулив бублик до губи, відкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив. Він стояв біля матері у своїх садку і бачив, як Грицько ів бублик; Семен був голодний і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати у Грицька він не насьмілювався ніколи, а тепер після спірки, особливо. І він тільки заздро дивився, як Грицько раз і вдруге укусив бублика. Нараз одна думка промайнула йому у голові:

— А що, як-би зайди тихенько ззаду, та відняти бублика у Грицька?

І він не думав довго, а зараз-же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Від садка до річки було трохи чистого місця. О тут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулась, — аж нема сина. Вона глянула на річку і побачила, як Семен стиха підходив до Грицька. Вона спершу хотіла гукнути на сина, а тоді подумала:

— А ну, що воно з того буде? Хай лише Семен дасть йому штурханця — чи не шубовствне він у річку.

Але зараз-же вона побачила, що Семен не бить ся йшов з Грицьком. Він тихо зайдов до Грицька ззаду і разу хотів вихопити бублика. Але не добре націливсь — пив не за бублик, а за руку. Ту-ж мить Грицько вихопив руку. Семена це розлютувало. Він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточився, не вдернувшись і послизнувшись ногою у кручу. Він ухопився за бурянину, бурянина вирвала ся, і Семен з розгону шубовствнув у

Ту-ж мить страшний скрік розляг ся позад Грицька. Він побачив Семенову матір — вона бігла до річки, кричучи як несамовита:

— Ратуйте, хто в Бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силувавсь не потапати, держати ся на поверхні, але не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручині, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

— Лишенько мое!... Горенько мое!... Сину мій!... Ратуйте!...

Усе зробило ся так швидко, що Грицько спершу нічого не тягив. Він спершу почув тільки, що Семен його вдарив, і що його страшенно заболіло обличчя. В його серці закипіло зло на Семена за се. Ту-ж мить він побачив, як Семен шубовстинув у воду, як він потоцав. Грицько трохи не скрикнув: А що! це тобі, щоб не бивсь! Але через мить він уже все зрозумів. І бублик і вишні покотились до долу а сам Грицько, як був у одежі, шубовстинув у воду. Він випірнув зараз-же і поплив до Семена, що державсь на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потонув і його.

— Не тягни мене! тільки держись за мене — крикнув Грицько.

Але Семен здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сіпнув і висмикнув руку і поплив. Семен учепився Грицькови за сорочку.

Але одежа вже обмокла на обох хлопцях. Грицько ледви плив. Хвилею відносило його від берега. Декільки разів наливало йому у рот води. У його вже не ставало сили, а до того ще і Семен так страшенно тяг. Грицькови ноги почали спускати ся у низ. Семен був важкий, як каміннюка. Грицько стулів рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту-ж мить він зібрав усю силу і мов несамовитий заляпав руками і ногами. Се його обратувало. За чверть години він уже ухопивсь за камінрюку, що стирчала під кручею.

Що далі було, — Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люде на Мотрин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутивсь, як полежа на траві

проти сонця. Він розілюшив очі і побачив, що біля його стóй батько, ще люде і Семенова мати. Грицько підвів ся.

— Слава Господи! — промовив батько а за ним і другі.

— Ну, хлопче, — добрий з тебе козак буде, моторний!

— похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так він згадав, що витяг Семена. І він почевонів, іов його застукаю на якій шкоді, і похилив голову. Але тепер Семенова мати підбігла до Грицька і, відразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі міцно поцілуvala промовивши:

— Дай тобі, Боже, усього... усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрій, змерзлий Семен...

Того-ж таки дня Грицько, згадуючи усе те й те, як поцілуvala його Семенова мати, подумав собі:

— Ні вона не зла... Мабуть правду тато казали, що вона тим така сердита, що убога. І Семен того сердитий, що убогий та голодний. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика? — подумав Грицько і згадав, що він і досі не єв того бублика.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном свого бублика, тільки запевно знаю, що з того часу з Семеном ні спірки, нії сварки ніякої ніколи не було...

III. Украла.

Тільки що я, вчитель,увійшов у класу, як побачив, що там робить ся щось не певне. Купа школярок то школярів оточили когось, про щось палко і голосно балакали не ласкаво а сердито. Зрозуміти поки нічого не можна було.

Чути тільки було, що на когось діти сердились, комусь докоряли. Зараз-же дехто побачив мене і почулось проміж дітьми:

— Вчитель прийшов! Вчитель прийшов!...

Діти стихли і всі повернулись до мене. Я підійшов і спитавсь:

— Що тут у вас таке?

Усі мовчали, стояли колом біля Олександри. Олександра була школярка першого року, дочка сільського писаря-пяниці.

Вона сиділа, низько-низько похнючиши голову і втупивши очі у лавку. Її біляве, усі у веснянках, обличчя було біле, як крейда. Вона вхопила ся руками за лавку, мов бояла ся, що її тягтиуть кудись силоміць.

Я ще раз спитав:

— Що тут у вас таке?

Забалакала Пріська. Пріська була подруга і товаришка Олександри. Батько її був у окономії прикащиком. Пріська була дівчина сита, добре годована; вона завсідги приносила з дому гарну їжу: періжки, перепічки, коржі, то-що. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити, не смиючи ся. Вона й тепер усміхаючись сказала:

— Та Олександра...

І засьміяла ся не добалакавши.

Я спитавсь:

— Що — Олександра?

— Украдла міні хліб! — докінчила Пріська і зовсім зареготала ся, а її нерозумні сіро-сині очі з сіміху аж сковалі ся за ситими щоками.

Ця звістка мене вразила й здивувала. Такого у нас у школі ще не було. Я знов, що деякі з дітей ще дома, перш ніж у школу почали ходити, були де в чому винні, але в школі ще ніхто в гріх не вскачував. На Олександру теж я ніколи нічого не думав. Вона була просто тиха дівчина, боязька — мабуть батько-пяниця налякав її. Я глянув на Олександру і спитавсь:

— Олександро, правда це?

Вона мовчала і сиділа непорушно, як каміяна. Я зрозумів, що Пріська сказала правду. А Пріська вже не мовчала і торохтіла міні:

— Вона не вперше це краде. Вона кілька раз у мене тягала. Тільки кинеш торбу з пирогами — так і потягне, Та я все мовчала. А оце вже сьогодні... Бачу, ухопила хліб та й побігла з школи у двір, та зайшла у дерево та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалася: — Не кажи, каже вчителеви, — я тобі малюнок дам.

Я ще розпитав ся:

— Олександро, правда це?

Але й тепер Олександра мовчала й сиділа непорушно. Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

— Та що там її питатись? Хіба й так не видко, що правда? Бач, що вигадала — красти! Її треба прогнати з школи.

Школярі загукали:

— Треба! треба!

Мої школярі звикли до того, що усякі важливі справи про лад у школі, та про лад проміж школярами ми рішали гуртом. Тим то вони й тепер загули.

Я спитавсь:

— Чому-ж це так?

— А тому, що вона краде, а ви або ми може на кого-ниншого думатимемо — по дурному.

Другі казали:

— Це нічого не можна буде й положити у школі, якщо крастимуть.

— А хіба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони крадуть? — додавали треті.

Я сказав:

— Ось що дівчата і хлопці. Ви он уже налагодились вигонити Олександру з школи, а ще й не знаєте до пуття діла. А може воно й не так було? Треба послухати уперед, що Олександра скаже

Той таки великий школяр почав був знову:

— Та що там слухати? Хіба й так не видно...

Але його зараз-же спинено:

— Ціть! Василь Дмитрович правду кажуть. Вже-ж треба знати, що вона скаже.

Усі обличчя повернули ся до Олександри, усі очі втуніли ся в неї. Всі дожидали ся від неї слова. Але вона і тепер сиділа, мов скамянівши. Вона сковала голову між плечі, пришутилась, неначе сподівалась, що її ось-ось удасть, хоч знала, що в школі не бути. Я сказав:

— Що-ж Олександро? Кажи, — ми ждемо.

Мовчить. Я знову:

— Не думай, що ми хочемо нападати на тебе. Нам треба тільки знати правду. Може це ще й не так, як кажуть; та й думаю, що не так.

Бліде обличчя у Олександри зробило ся від разу як жар червоне. Але-ж вона мовчала. А я казав далі:

— Еге, я думаю, що це не так. Міні здається, що Пріська якось помилила ся і що ти невинна...

Олександрине обличчя нахилило ся аж до лавки.

— Залевно то ти свій хліб їла, — бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти?

Голосне гірке ридання розійшлося у школі. Це плакала Олександра, пришавши до лавки. Школярі відразу притихли. Очі її якось широко розплющилися, і вони мовччи затаївши духа, дивилися на Олександру. А я сказав:

— Не плач! коли цьому неправда...

— Правда!... правда!... — скрикнула Олександра, — я вкрала!...

І вона заридала ще дужче. У великій хаті стояло шістьдесят школярів мовччи, не ворушаючись, а серед них, припавши до столу, гірко плакала маленька білява дівчина.

Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона заспокоїла ся. Тоді я, сівши коло неї, спітавсь:

— На що-ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похилювившись плакала. Я бачив, що сказати, чрез що вона це зробила, ій так само важко, як було важко признавати ся. Аж вона перемогла себе. Декілька раз вона починала казати, ворушила губами, але зупиняла ся. Нарешті промовила:

— Я їсти хотіла...

— Хіба ти дома не їла?

— Не їла...

— Чому?

Вона знов змовкла і... — зовсім несподівано знов заридала.

— У нас... у нас... нема... що їсти... Батько нічого... нічого не приносить з волости... усе пропивають... Ми їмо сус... су... сухарі уже другий тиждень...

І більш вона нічого не могла сказати за слізми.

Давно був час починати науку. Я тихо взяв Олександру за руку і сказавши їй кільки ласкавих слів, повів її у свою хату, щоб вона там заспокоїла ся. Як повернувся я у клясу, то з десяток рук простяглося до мене, і в кожній руці була якась їжа:

— На-те!.. Дайте їй!.. Хай попоїсть!..

Я глянув на дітей. Хлопці були ні в цих, ні в тих, а дівчата деякі плакали. Я забрав усе, що діти надавали, і поїс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плака-

ла. Я, скільки міг, розважив її, а сам пішов у класу і звелів синувати молитву перед наукою. Як заспівали молитву, я непомітно ввів у класу Олександру...

* * *

Олександра після цього довго соромилася глянути міні вічі. Але ні я, ні школярі ніколи не нагадували їй про те, що було. Та й не треба було їй нагадувати. Вона сама побачила свій гріх і з того часу вже ніщо не могло спокусити її. Хоч і тяжко їй жити дома, але вона і досі ходить у школу. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти, такого, що з дому приносять. Цього року вона здасть останній екзамен і вийде з школи розумною, правдивою і чесною дівчиною.

IV. К а в у и и .

Те, що я про його кажу, робило ся в невеликій убогій хатці. В тій хатці сиділа мати удова та її син Санько, — хлопець років семи. Санько сидів на лаві і скіглів:

— Ну, мамо, ну дайте чого попоїсти! Дайте! Їсти хочу!

А мати казала:

— Та де-ж я тобі візьму і чого-ж я тобі дам? Он хліб є!

Але Санькови хліба не хотіло ся.

— Що хліб? Хіба його вгризеш? У мене аж губи після його болять — такий сухий. Як-би сальця!

А мати похитала головою і сказала:

— Скоро й того сухого, синку, не буде.

Санькови це не сподобалось:

— Не буде! Ви все кажете так, що не буде! А що-ж міні робити, коли я сала хочу?

І малій Санько надув губи і сердито одвернув обличчя од матері в куток. Там великий павук снував туди і сюди свої мудрі мережки. Санько забув на хвилину про сальце, зацікавивсь і почав глядіти на павука. Та він глядів не довго. Їсти таки хотіло ся і Санько почав свою пісеньку знову:

— І таки хочу сальця! А ви все не даете! Он Грицькови мати дає що-разу та ще й такого великого шматка.

— Так то-ж багаті люди, синку!

— Хіба що, як багаті? Ви все не даете!

Мати рада була-б сина вдовольнити. Та вона була дуже вбога і в неї нічого не було. Йі надокучило синове скигління і вона промовила сердито:

— Кажу тобі, що нема! Хочеш їсти — бери що є та й їж, а не вередуй і не скігли міні!

Санько змовк. Він похнюпивсь, узяв з столу сухий окраєць хліба і вкусив разів зó два. Хліб був сухий і Санько ледві міг угризти його своїми білими губами. Він кинув їсти і вийшов з хати. Він трохи постояв на порозі, подумав. — Хотеться ся їсти, а хліба не вгризеш. Що тут робити?

А! — відразу надумав. Він вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у город, а там знову з свого городу у Стецьків. Стецько — се був його товариш. Санько перебіг і цей город, переліз у двір до Стецька. Сіни в хаті були одчинені. Санько увійшов у сіни. З хати почув ся голос:

— Хто там?

— Санько розібрав, що це тітка Мотря, Стецькова мати, питала ся. Санько сказав:

— Це я.

— Та хто-ж ти?

— Нехай Стецько вийде.

— Нá що?

Але Стецько з хати пізнав Саньків голос і зараз високочив сам. Мати була грімнула на його:

— Та куди-ж ти біжиш? Стрівай!

Але се було даремно, бо Стецько з Саньком вже поспішили ся втекти з двору. Там, на Стецьковому городі одиноко поміж огірковим огудинням та картопляними кущами стояла стара груша. Під тією грушою посидали хлопці і почали розмовляти.

Білявий Санько казав чорнявому Стецькови:

— Знаєш що? Ходїм на баштан до діда Кучми!

Стецько спітав ся:

— А чого?

Санько тільки крунтнув головою:

— От який чудний — чого! Кавунів рвати!

Стецько замисливсь. Кавуни — то така добра штука,

а він їх ще й не коштував цього літа. Але-ж баштан береже старий дід Кучма. Сердитий дід! як піймає, то й шапки позиція! А Стецькови недавнечко батько купив новий картуз. Що, як зніме? Санько почав умовляти:

— Ну чого думаєш? Та ми так пролізено, що Кучма й не счується ся. А кавуни в його які! Ми собі вирвемо такого великого, що ну! Як жар буде червоний!

Великий кавун, як жар червоний, дуже ласа штука! Тим то Стецько трошки подумав, кивнув головою, підскочив з землі і промовив:

— Ну, то як-же? Зараз?

Санько і не думав ждати. Мати сала не дали, — так хоч кавуном поласувати. І він сказав:

— А звісно — зараз! ходім!

І товариші побігли.

II.

Баштан був чималий і гарний, а старий дід Кучма, одставний салдат, умів пильно доглядати хазяїського добра. Але Санько його не лякав ся, то й Стецько забув про ляк. Хлопці вже вилізли з маленького гайка, що під їм був баштан. Вони поки лежали під кущами і виглядали, чи не видко де Кучми.

— Він тепер спить мабуть, — додавався Санько, — пообідав і спить. Тепер тільки потихеньку полізено рачки до кавунів, а тоді котом, котом їх — та й повикочуємо сюди.

Стецько був не такий съміливий, як Санько, тим думав інакше:

— А як не спить, а де в буряні сів і дивить ся на нас? Скоро ми на баштан, а він і тут. Що тоді? — питався він.

А Санько впевняв:

— Та й чудний-же ти! Ну, чого він тепер буде у буряні? Адже тепер опівдня душно, усі люде сплять. Ну, лізьмо перші! Ти глянь, кавуни які!

Кавуни й справді були гарні: їх білі та рябі черева так і вилискувались проти сонця. Стецько трохи подумав і став з Саньком навколошки. Тоді обидва, припадаючи до землі, тихо зашурхотіли огудинням. Спершу тягло ся довге й

товсте гарбузіння. Воно стягою обходило увесь баштан з країв. За їм починали ся кавуни.

— Ну, рви! — зашопотів Стецько, як Санько перший доліз до їх.

— Страйвай! Це малі — он більші! — одмовив Санько.

І він поліз далі, ведучий перед. А Стецько ухопив його за ногу.

— Слухай! Не лізь далі! Побачути!... Рви тут!

— Не побачути! Лізь! — командував Санько, випручаючи свою ногу у його з рук.

Але Стецько таки здорово боявсь і казав, уже затого плачуши й не здергуючи голосу:

— Я не хочу далі! Я, коли так, вернусь!

— Цить! Чого кричиш? Будеш кричати, так справді почують та їй піймають! — лякав його Санько і знову съміливо поліз наперед. Стецько не знав, що робити. Лізти далі — страшно, але й назад він боявся вергати ся без Санька. Він подумав трохи і поліз далі. Огудиння знову зашелеєстало.

— Фю-її! фю-її! — гостре розітнулось над хлопцями у повітрі. Вони одразу глянули один на другого. Обидва були білі, як крейда.

— Фю-її! фю-ї! фю-ї! — знову різalo повітря якесь гостре свистіння.

Перший Санько догадавсь, що воно таке, і сказав важко, одихуючись:

— От проклятий аляка! Це кібець!

Над їми у повітрі справді ширяв хижий кібець, гостро-й пронизувато свистючи.

От і кавуни. Санько зірвав щонайбільшого і покотив до Стецька:

— Коти!

Далі другий.

Стецько проха:

— Буде, Саньку, уже буде!

А Санько:

— Ще оцього здорового!

Вирвали ще й здорового і тоді почали котити по башта-

иу назад, плаzuючи, як і перш. Кавуни часом плутались у огудинці, але котили ся. За кільки хвилин хлопці були вже не на баштані, а в густій траві, що росла коло його.

— Ну, тепер добре! Оце так кав... — почав був пошипки Санько, але остання половина слова увірвалась у його з уст. Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали затявші духа: недалечко од іх чула ся хода та гомін. Товстий старий голос стиха питав ся:

— Отут, кажеш, бачив?

А другий одмовляв:

— Та ось недалечко од цієї осики.

— Боже! це-ж нас піймають — подумав Санько і штовхнувши Стецька у бік шепотнув:

— Лежи, як мертвий!

А Стецько і справді мов умирал: дух йому перехопило, глотку стиснуло, серце затріпало ся і змовкло, — неначе вмерло, голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його салдацькі вуси так і уявлялися ся йому. Йому здавалося, що Кучма вже його хапа. Він скрикнув несамовито, зірвався з місця і побіг.

Дід Кучма з товаришом уже поминули були хлопців, як зненацька почули позад себе крик. Вони озирнулися і побачили, що Стецько тікає. Вони кинулись за їм.

Стецько побачив, що вони ось-ось ухоплять його. Кучмині руки вже затого торкалися до його. Він бачив, що гине і скрикнув з усієї сили:

— Се не я! не я! то він!

— А! тут і другий єсть! — скрикнув Кучма і озирнувся і його товариш теж. З цієї миті скористувався Стецько і ускочив у гай. Кучмин товариш погнався за їм, але зачепився за кущ і впав. Стецько дуже випередив його, перебіг уже гай. Тепер йому не страшно було і він, уже не так поспішаючись, добіг до дому.

А тим часом Кучма, кинувши Стецька своєму товаришеві, повернув до Санька. Він йому не дав утекти і зараз-же вхопив його своїми товстими здоровенними руками за волосся і скрикнув.

— А! ви красти! От я-ж вам дам! Я вас навчу красти! Санько рванув ся з рук, силкуючись утекти.

— Ге! тікати хочеш! Ні, хлопче не втечеш у мене! —

мов загарчав над їм Кучма і його руки ще болячійше скубнули хлопця за волосся. Біль був такий нестерпучий, що Санько заплакав.

— Ба, тепер плаче! А красти вмієш?

І товсті руки без жалю почали скубати його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручав ся, але даремно.

— Утік! — сказав вертаючись другий чоловік.

— Шкода! Ну, та дарма: цього піймали, то знатимем, чий і той — тоді до батька підемо. Чуєш ти, бісеня, чий то хлопець з тобою був?

Санько мовчав.

— Чи ти оглух? Чий то хлопець з тобою був?

Одмови не було ніякої. Кучма розсердив ся:

— Кажи, чий ви, а то кропиви дам.

Усе тіло у Санька трусило ся з недавнього болю та переляку, на очех стояли слізози, але губи були міцно стиснені.

— Скажеш ти?

Санько трохи ростулив губи і промовив одно слово:

— Ні!

Кучма розлютував ся:

— Ач, яке забісоване! А ну, Опанасе, бери його...

Санько глянув на своїх мучителів.

— Дідусю, голубчику! пустіть мене! Їй бо не буду, ніколи не буду! Пустіть! — почав благати Санько, обливаючись слізми.

Але Кучма не зласкавлював ся і одмовив:

— Не буду? Ні, ти перше скажи, чий то хлопець, а тоді вже й просись: А ти чий?

Санько чув, як Кучма казав, що піде до Стецькового батька. Стецьків батько був сердитий і здорово попобив-би Стецька. Значить треба не казати.

— Ти чий? — допитував ся Кучма.

Санько подумав, що й цього не треба казати, бо тоді Кучма піде до матері. Звісно, мати його не битимуть, але краще, щоб Кучма не лаяв матір. І Санько мовчав.

— Ну й чортиня! — скрикнув Кучма розсердившись.

— А дай лозини!

Дві дужі руки звалили хлопця до долу. Гнучка лозина.

свиснула і урізилась у тіло. Як попечений метнув ся Санько і скрикнув:

— Ой дідусю, голубчику! пустіть!

— А скажеш, чиї ви?

Санько мовчав. Лозина знову ріzonула його.

— Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини. — Ой Господи, як но-
жем ріже!

— Дідусю, простіть!

— Скажеш?

— Ні!

— А! так ти так! Бий! Бий дужче!

Лозина почала шмагати. Санько пручав ся, борсав ся з нестерпучого болю, але мовчав.

— Скажеш?

Але Санько не міг уже нічого сказати: він зомлів з бо-
лю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він
уже не ворушить ся. Тоді Кучмін товариш злякавсь:

— Ти глянь, — чого він як мертвий?

— Ат! зомлів хіба! — одмовив Кучма байдуже, але й сам він злякав ся. — Полежить, — прочумастає ся. Ходій Опанасе!

Але Опанас не пішов і сказав:

— Стривай, я водою на його бризу.

Опанасови жалко стало хлопця. Він ухопив Санька і поніс його до озерця, що було недалечко в гаю. Кучма, ба-
чивши це, пішов собі до куріння.

Опанас положив хлопця на траву і почав бризкати на
його водою. Те бризкання одживило Санька і він росคลющив очі.

Опанасови стало сором дивити ся йому в вічі, він устав і пішов до Кучми, думаючи:

— Тепер уже й сам устане.

Санько справді устав, але не скоро — аж над вечір
повернувся до дому. Тіло побите боліло нестерпуче. Він три
дні лежав хворий дома і тільки четвертого дня вийшов на
вулицю. Того-ж дня він зустрів ся з Стецьком. Побачивши
його, Стецько похнюпив ся. Санько тільки промовив:

— Ех, ти!...

Стецько насупив ся і пішов до дому. Але трохи згодом хлопці знов поладили, тільки вже Санько не звірявся так на Стецька, як перш...

В товаристві імені Шевченка у Львові

ул. Академічна Ч. 8 можна набути:

Твори Ів. Нечуя-Левіцького:	Твори Д-ра Омеля Огоновського:
життєві українського народа 50 кр.	Історія руської (українсько-руської) літератури Том I. 1 злр. 70 кр., Том II. 3 злр. Том III 3 злр.
повісті і оповідання 30 кр.	Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache 2 злр. 25 кр.
айдашева сім'я Повісті 80 кр.	
авіжена від 20 кр.	
ад чорним морем сти 90 кр.	

Твори М. Вовчика:	Твори П. Куліша:	Твори М. Устияновича:
ародні оповідання Том I. 35 кр.; Том II. 36 кр.; Том III. 32 кр.	Шевченкові твори Ч. I. . . . 1 злр. Хуторна поезія 1 злр. Крашанка 35 кр.	Повісті 85 кр. Месть. Верховинця 35 кр.

З О Р Я		ПРАВДА
піснєво літературно-наукове		піснєво літературно-наукове
Чиник 6 (без бібліотеки) 3 злр.		Річиники 6, 9, 10 і 12 по 2 злр.
Річиники 8 и 11 по 5 злр.		Річиник 11-ий два томи 1 злр.

ПОЕЗІЇ Вол. Масляка Том I Ціна 1 злр.	ОБРАЗИ: Остан Весесай I злр. Гуцул і Гуцулка I злр.	Обрусителій ПОВІСТЬ І. Лапецької 2 частини Ціна 6 злр.
МАРУСЯ повість Квітки Ціна 10 кр.	ЗЕРКАЛО річиники 1889 — 1891 по 2 злр.	МАРТА БОРЕЦЬКА повість Іл. Грабовича Ціна 32 кр.

МИКОЛА КОСТОМАРІВ

Руська істория в житєписях

три томи по 50 кр. — 1 злр. 50 кр.

В гостях добре, дома ліпше! оповідане Дрозу Ціна 50 кр.	Про руську правопись С. Нагнібіди Ціна 5 кр.	Кістяки ГОЛЬБАЙНА Том I. Ціна 15 кр.
Письма Ом. Партицького: Провіді ідеї в письмах Т. Шевченка 35 кр. Темні місця в слові о пол- ку Ігоря . . . 1 злр. 40 кр. Слово о полку Ігоревім . 80 кр. Скандинавиця в давній Русі 20 кр.	Письма Ів. Франка: Жіноча неволя в руських піснях народних 35 кр. Захар Беркут, повість I зл. 30 кр. Boa Constrictor, повість 35 кр. Фавст, трагедія Йогана Лете 1 зл. 50 кр. Без праці, казка 20 кр.	
ТВОРИ Ос. Фед'ковича. Новіти і о- повідання 20 кр. Довбуш 10 кр. Як козам ро- ги виира- вляють 10 кр.	Корнила Устияновича: М. Ф. Раєвський і російський панславізм Ціна 80 кр.	ТВОРИ Мик. Гоголя: Оповідання 35 кр. Вечерниці 17 кр.
Дан. Млахи РУСЬКА ХАТА буковинський альманах 1 злр. 20 кр.	М. Драгоманова Галицько-руське письменство 15 кр.	
Твори В. Чайченка Том I. Оповідання. Ціна 80 кр.	Твори В. Чайченка Том II. Соняшний промінь. Ціна 60 кр.	Друкують єя: Твори В. Чайченка Том III. На розпутті.

Збігці з Новоросії — повість Г. Данилевського.

Ціна 1 злр.

Під прасою:

Поезії Тараса Шевченка в 2 томах.

Твори драматичні Карпенка-Карого.

Кістяки Гольбайна том другий.

Acme

Bookbinding Co., Inc.
300 Summer Street
Boston, Mass. 02210

Acme

Bookbinding Co., Inc.
300 Summer Street
Boston, Mass. 02210